Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.331

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

The Role of Skill and Entrepreneurship Development for Youth Empowerment and Nation Building

April 2022 (Special Issue No.110)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. D. R. Gholkar

Principal

Bhanudasrao Chavan College,Lohara

Co-editor

Prof. R. D. Nikam

Assistant Professor

Bhanudasrao Chavan College,Lohara

--- Review Committee -----

Dr. Ratikanta Roy

Dean Research and consultancy ,

Dr. D.Y.Patil Institute of Management and Entrepreneur Development , Pune

Dr. Tapash Day

Prof.And Director,

Human Resource, Mumbai

Dr. Satyaprem Ghumare

Vivekanand College, Aurangabad

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.110

April 2022

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

PTR No. F-47 (Aurangabad)

Marathwada Shikshan Prasarak Mandal, Aurangabad.

Web : www.mspmandal.in Email : mspmandal@gmail.com

Prakash Solanke
President

Satish Chavan
Secretary

Prof. F.G.Mali Administrative Officer

Outward No / MSPM/20 -20 / Date : / / 20

Message

Season greetings and warm wishes

It gives me immense pleasure to welcome you all on the occasion of the One Day International E-Conference on ***"The Role of Skill & Entrepreneurship Development for Youth Empowerment & Nation Building"****, organized by M.S.P. Mandal's Bhanudasrao Chavan College, Lohara, Dist. Osmanabad on 28th April 2022. I hope the deliberations of the conference will be fruitful for the teachers, scholars, researchers and students.*

Our Marathwada Shikshan Prasarak Mandal, Aurangabad established this College in the Academic Year 2016-17 for the empowerment of socially and economically backward students of farmers. The primary objective of this College is to provide quality education and bring them into the mainstream of the society. At present this College offers 11th & 12th in Arts, Science & Commerce Stream and at Undergraduate level it offers BA, B.Sc, B.Sc (Computer Science) & B.Com. This College is affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad and had achieved 'B' Grade in Academic & Administrative Audit of the Dr. B. A. M. University, Aurangabad. This College has strong placement record as many students got placed in the reputed companies like Tata Consultancy Services, Infosys, Wipro, Dhoot Transmission, Bajaj, Precision Camshafts Limited, etc.

The College is leaving no stone unturned to introduce innovative teaching and learning models, with a strong base of scientific research methods at all levels by organizing research festivals.

I welcome all the dignitaries, resource persons and delegates on this occasion. I would like to congratulate the organizers for their efforts in organizing the event and extend my best wishes for grand success of the conference.

Shri. Satish Bhanudasrao Chavan
Secretary
M. S.P.Mandal,Aurangabad

Message

In today's dynamic and highly volatile business environment, there is an urge to understand and analyze the repercussions and discover some practical outcomes and thus a research in the field would certainly enlighten us with new insights and approaches. There is a need to sustain the economic environment by creating employment opportunities, empowering people through education and skill development without depletion of the natural resources. In the current era of intense competition and complexities, every nation is looking forward for economic development. However, the inclusive and sustainable growth has become more challenging and complex than ever before.

Thus I take pride that our College is organizing One Day International Conference on "The Role of Skill and Entrepreneurship Development for Youth Empowerment and Nation Building" on 28th April 2022. I am also glad to state that this conference will cover a wide spectrum of economical development and policy frameworks issues to be addressed under various themes and sub-themes like Rural Entrepreneurship, Startup India, Agro and Women Entrepreneurship, MSME, Setting up SSI, MCED, DIC, DST, Angle Investors and Crowd Funding, IPR, Farmer Producer Company, Role of Banking in Entrepreneurship Development, etc.

The purpose of the Conference is to provide a forum to young academicians, corporate leaders, management practioners, eminent researchers and students from across the country to deliberate and disseminate not only the business and management concepts, theories and models but also to share their research and live management & administrative experiences in handling business and economic development. The Conference also includes technical sessions, keynote address, paper presentations and panel discussions.

The conference aims to create an awareness amongst the Indian Youth towards 'Skill & Entrepreneurship Development'. Now it become the need of hour for the youth to obtain certain skill in order to establish their own business because now it is not possible for the government to give the jobs to each and every hands of the entire country due to increased population. Hence it became necessary duty of academicians, teachers, researchers and educational societies to divert the minds of youth from the job seekers to become job providers. By considering this fact, our College has organizes this conference in joint collaborations with Department of Commerce, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

I am sure that the intellectual and learned academicians from different Colleges & Universities, research scholars, industrialist, practioners will deliberate on the contemporary issues of the skill and entrepreneurship development and will come across interesting conclusions, which shall be torchlight for the present and future economic development which is the need of the hour.

The Conference will also provide a platform for initiating collaborative research projects. I extend my best wishes and welcome to all participants, invitee delegates and speakers.

As the Convener of the conference motive is not only to generate discussions around contemporary issues, but also to propel the culture of academic exchange, which is the only way to achieve excellence in this field and also to gain the knowledge

Dr. D. R. Gholkar
Principal

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Maysoon Sadik Jafar	Total Quality Management (TQM) Practices and its Implementation (With Special Reference to Selected Industries in Aurangabad District)	1
2.	Dr. Bharat Asaram Pagare Vijaykumar S. Kumbhare	Issues and Challenges of Digital Payment Systems A traditional Approach in modern Indian marketing system	5
3.	Mrs: More Mahananda Sudhakar	Agro – Tourism: Scope, Benefits and Problems in Maharashtra	10
4.	Prof: Sapana Chavan Prof: Sadhana Chavan	Synthesization And Structural Study of Chemically Deposited, Aluminium Doped Cadmium Sulphide Thin Films	13
5.	Mr.Musale Sunil Arvind	Importance of Farmer Producer Company	16
6.	Dr. Nusrat A. Shaikh	Covid-Reshaping of Customers Banking Behaviour an Indian experience	23
7.	Mr. Mote B.B.	Role of Digital Technologies for Women Entrepreneurship in India	36
8.	Dr. Manoj Somwanshi	Rural Entrepreneurship: An Overview	40
9.	Dr. S. N. Birajdar	Employment Opportunities in Organic Chemistry	43
10.	Mr. Shubham Purushottam Dhonde	The Role of Pramod Mahajan Kaushalya and Udyojakata Vikas Abhiyan in Creating Employment and Self-Employment	46
11.	Dr. Govind Digambar Kokane	Spiritualism And Mysticism in Saint Kabir's Poetry	50
12.	Prof. Dr. Thore Shivaji Dattatraya	The Role of Skill & Women Entrepreneurship for Youth Empowerment & Nation Building	53
13.	Sutkar Nanda Yallppa	Rural Entrepreneurship in India Challenge And Upcoming Enlightenment	56

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
14.	Miss .Prateeksha Pandurang Kadam	Study on E-commerce and Its Impact on Traditional Business in India	58
15.	Mrs. Rupali Kotanur	Women Empowerment - A Tool of Nation Building	62
16.	प्रा. डॉ. कदम एस.एस.	अनुवाद का समाजशास्त्र	64
17.	डॉ. सी. जी.काडेकर	हिंदी भाषा में रोजगार के अवसर	69
18.	प्रा. डॉ. गायकवाड पी. के.	भारतातील रोजगाराच्या संधी व त्यासमोरील आव्हाने : एक सामाजिक अध्ययन	72
19.	श्रीमती नीता संजय पुणतांबेकर	शेतकरी उत्पादक कंपनीची शेतकऱ्यांच्या विकासातील भुमिका	76
20.	प्रा. कोटरंगे दत्ता नामदेव	ग्रामीण विकासात शेती क्षेत्राचे योगदान	79
21.	प्रा. धप्पाधुळे रामेश्वर शंकरराव	रोजगार निर्मितीविषयक सरकारी धोरणे व कार्यक्रम : एक अध्ययन	84
22.	डॉ.रामहरी मधुकर सूर्यवंशी	वर्तमानकाळात रोजगाराभिमुख मराठीचे स्थान	88
23.	प्रा.विनोद अनिलराव तुंगे	स्वातंत्र्योत्तर मुस्लिम मराठी साहित्य आणि फ.म.शहाजिंदे यांचे लेखन	90
24.	प्रोफ. चिकटे व्यंकट दगडू	ग्रामविकास व स्वयंरोजगार यामध्ये महात्मा गांधी यांचे योगदान	92
25.	मि. निकम राजाराम दिगंबर	भारत व चीन यांची अर्थव्यवस्था : एक तुलनात्मक अभ्यास	95
26.	प्रा. डॉ. आचार्य व्ही. डी.	भारतातील बेकारी आणि सरकारचे रोजगार विषयक कार्यक्रम	99
27.	प्रा.डॉ.घोडके कल्याण सर्जेराव	राष्ट्रीय विकासात ग्रामीण उद्योगांचे महत्व	102
28.	डॉ. सुदर्शन व्यंकराव सोनवणे	शाश्वत शेती व पर्यावरणपूरक रोजगाराच्या संधी	106
29.	प्रोफ.डॉ. थोरे शिवाजी दत्तात्रय	उद्योजकता विकास	109

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
30.	प्रोफ. डॉ. थोरे शिवाजी दत्तात्रय	भारताची विदेशी व्यापारातील सद्यस्थिती : दिशा आणि रचना	115
31.	डॉ. बी. एस. राजोळे	उद्योजकता विकासावर परिणाम करणारे घटक	121
32.	प्रोफ. अष्टेकर नितीन वसंतराव	क्रीडा क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी	126
33.	डॉ. पार्वती विनायक माने	हरित ऊर्जा साधने व रोजगाराच्या संधी	130

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

1. Total Quality Management (TQM) Practices and its Implementation (With Special Reference to Selected Industries in Aurangabad District)

Dr. Maysoon Sadik Jafar
Head, Department of Total Quality Management and
Institutional Development Mayoralty of Baghdad,
Iraq ,Baghdad.
Email :-maysoonadel99@gmail.com,

Introduction :

Total Quality Management becomes a way of life in organizations immediately. Time is needed in order to integrate the appropriate quality principles and techniques into the culture of the organization. (Goetsch & Davis, 1994)

Human resources are equally important for Total Quality Management success. Therefore, it could be said that people's awareness of quality is central to Total Quality Management's purpose. Quality awareness is not just promoting quality within an organization, but it is also spreading information around. He also points out that quality awareness extends to the way in which managers act and talk about quality. Thus, quality awareness begins from management and spreads throughout the entire organization (Crosby (1984). Total Quality Management become "a way of life" within an organization when managers are not really aware of it? The extent to which managers in a specific national context are aware of the Total Quality Management approach. The quality awareness is sometimes limited. Moreover, quality messages can be interpreted differently by managers working in different national business contexts (Morgan & Murgatroyd, 1997).

The first principles is that TQM, in contrast to previous quality management initiatives, involves everyone in an organization. It is widely accepted that the increase of employees' participation in the overall quality strategy brings an increased flow of information and knowledge, and contributes in the "distribution of intelligence" to the bottom of the organization for resolving problems (Powell, 1995).

As Morgan and Murgatroyd (1997) note, the "total" element of TQM implies that every organizational member is involved in quality improvement processes.

In addition, Oakland (1989) points out that "… [TQM] is essentially a way of organizing and involving the whole organization; every department, every activity, every single person at every level" .

The second principle is associated with *continuous improvement.* According to TQM theory the best way to improve organizational output is to continually improve performance (Dale, 1996; Goetsch & Davis, 1994; Ho & Fung 1994). Quality improvement is not a task that has an end, as it is not static. The emphasis is on seeking improvement opportunities, not just holding the status quo. The focus is on planning, prevention, and anticipation (Dale, 1996).

According to **Oakland (1989),** in order "to maintain a wave of interest in quality, it is necessary to develop generations of managers who…are dedicated to the pursuit of never-ending improvement in meeting external and internal customers needs" .

In addition, **Juran (1988)** notes that quality improvement requires the establishment of a quality council, which is the driver, to ensure that improvement is continuous and never-ending. Quality improvement can be achieved if an organization develops a management philosophy of continuous improvement, and provides the necessary supporting organizational practices (Juran, 1993).

Quality experts like Deming, Juran, Scholtes, and Crosby state that organizations must approach quality improvement from a long-term perspective: They also warn us that achieving some quality improvement can breed complacency (cited in Longenecker & Scazzero, 1996).

A third Principle of TQM is related to the concept of *teamwork* (Conti & Kleiner, 1997; Hill, 1991; Lawler, 1994; Waldman, 1994; Wilkinson, Marchington, Goodman, & Ackers, 1992). Within the context of

TQM, teamwork is an important outcome and a condition for continuous improvement (Coyle-Shapiro, 1997) Teams are generally viewed as more powerful and effective work entities than individuals.

Review of Literature :-

Giridhari Tiwari , P.T. Chaudhari, investigate Information Technology and Total Quality Management (TQM) have significantly impacted on most organizations and each has been widely researched. However, there is little well-founded empirical research on the relationship between the two, particularly on the way in which TQM is influenced by IT.

Jamal Abdul Nassir Shaari, (2010) investigates barriers of implementing Total Quality Management (TQM) the Japanese Way. The study employed qualitative and quantitative method of personal interviews and questionnaire survey on Malaysian manufacturing companies. Data was analyzed using SPSS with Chi-square goodness-of-fit test and mean analysis to explain the scenario for the difficulties in TQM the Japanese Way implementation, while inferential statistics of Spearman Correlation was employed to investigate further relations among Japanese Management Style (JMS), TQM Japanese way, barriers to the TQM Japanese Way; and perception of Organizational Performance (OP) from TQM implementation in Malaysia. The initial finding suggests that people issues as the main cause. Further, the study indicates that as these barriers to TQM the Japanese Way were significantly correlated to the adoption of JMS in the companies studied, it could be the reasons to explain on why JMS variables were not significantly correlated to OP, despite positively correlated to TQM Japanese Way variables

Alireza Anvari, Yusof Ismail, Seyed Mohd Hossein, (2011) In this paper is to produce a comparative study between Total Quality Management and Lean Manufacturing with an emphasis on the Lean Thinking approach. The paper systematically categorizes the related literature of various studies, analyzes the literature and finally reviews it methodologically. The results of this research reveal that Total Quality Management and Lean Manufacturing have much in common.

Objective of Study :-

1. To Study approach to TQM practices
2. To Find out the implementation of TQM practices in Industries of Aurangabad District

Research Question:-

"The Implementation of TQM makes industries competitive; there is dearth of Indigenous Industries implementing TQM**."**

Research Methodology :

Primary Data :- Data from industries is collected through structured questionnaire from industry, with observation and interview method to collect primary data .

Secondary Data :- Secondary Data is collected from books ,periodicals ,magazines ,reports , research papers internet sites etc. where ever it is easily available and convenient to researcher .

Period of Study :- Post Liberalization challenges after 1991 is taken into account . Hence changes from two decades up to till now is taken into account for data collection .

Tools &Techniques :- Graph ,Pie charts., Ratio Analysis .

Sampling Technique :- Researcher have selected Aurangabad district of Maharashtra as sample hence :-

Table -1.1 : Progress of industries in Aurangabad

Name of Industrial Area	Total Area(Ha)	Total Plots(No)	Plots Distributed	Remaining Plots	Distribution of Sheds
Chikalthana	719	758	752	6	93

Waluj	1521	1595	1522	73	100
Station road	34	81	77	4	6
Shendra	902	435	382	53	--

Source : Joint Director of Industries ,GOM, Aurangabad

out of 1202 registered units leaving the 167 units declared as sick units, researcher have selected 100 units deliberately for the sake of convenience using simple random sampling method.

Result and Discussion :

Quality Management System for Work Environment

Parameters	Units adopting	Percentage
Physical Environment	94	94%
Noise	100	100%
Temperature / Humidity	100	100%
Lighting	100	100%
Safety/ Protection From Potential Risk	91	91%

Source : Field Survey

Table No 2

1	**Employee involvement**	**84%**	**7**	**Safety/ Protection from Risk**	**91%**
2	Continuous Impact	89%	8	Customer Feedback	76%
3	Evaluating Training Effectiveness	76%	9	Customer Specified Requirement	87%
4	Reporting to top Management QMS implementation	88%	10	Optimise Material Travel/ Handling	78%
5	Ensure Availability of Resources	82%	11	Changes to QMS Planned / Implemented	69%
6	Appropriate Education / Skills	89%	12	Analysis of Data & Audit Results	68%

Source : Compiled Data

The TQM application cater to the requirements of certain aspects in work environment like the physical requirement which is overall concerned with the minimum standard of quality management system. It was surprising that in this minimum requirement also some of the sample units were unable to comply and hence fell short of compliance. Secondly noise/ Temperature/ Humidity and lighting these are some of the factors which are minimum but they are done as per requirement it was found that the units were prompt in compliance the reason being the watch of workers union and internal organisation who were found to be aware and always kept a Strong vigil on the factors like noise, temperature, Humidity and lighting. Infact one very astonishing thing came to light that was relating to safety measures this was very tactically exploited by the nits and it was found that 91% units complied as per rules and 9% flaunted deliberately in compliance and did not pay attention towards the safety of employees while implementing total quality management. The information received was also true to the fact that apart form minimum requirement there was some extra provisions needed for the QMS implemented.

It can be inferred that characteristics required for TQM implementation are found to be short in the above tables from 1 to 12. This shows that the industries understudy are found lacking in the Total Quality Management Implementation due to which the industries in Aurangabad District which are successful in their performance within National Limits but are unable to make a mark outside India as they could not withstand the

competitive environment Internationally. The very question of competitiveness depends upon the continuous implementation of TQM Practices in the organisation.

Bibliography

1. Alireza Anvari, Yusof Ismail, Seyed Mohd Hossein, (2011), world Applied Science Journal 12 (9): 1585-1596, A study on TQM and lean Manufacturing: through lean thinking Approach, IDOSI publications, Iran, ISSN 1818-4952
2. Benson, David, Swain, Monte R.(1999), Academy of accounting and Financial studies Journal Volume (3) Issue (1) of the impact of TQM on the financial performance of firms ,ISSN 1096 -3685
3. Gisela Helberling, (2005), ISO central secretariat ISO and The ISO survey, Switzerland, ISBN 92-67-10419-9.
4. John A. woods (1998), The quality yearbook, The six values of a quality culture.
5. Jayan, Jean Scheid, (2010), Analysis of TQM quality concepts.
6. Joseph Blakeman (2002), Centre of urban Transportation studies, Milwaukee.
7. Thomas E. Glavinich (2002), Applying ISO quality management principles.

2. Issues and Challenges of Digital Payment Systems A traditional Approach in modern Indian marketing system

Dr. Bharat Asaram Pagare
Head, Faculty of Commerce,
Arts Commerce & Science Mahavidyalaya Kille Dharur Dist. Beed
bharatpagare47@gmail.com
Asst. Prof. Vijaykumar S. Kumbhare
Faculty of Commerce,
Arts Commerce & Science Mahavidyalaya Kille Dharur Dist. Beed

Abstract:

Electronic payments are financial transactions made without the use of paper documents such as cheques. Electronic payments include debit card, credit card, smart card, e-wallet, e-cash, electronic cheques etc. E-payment systems have received different acceptance level throughout the world; some methods of electronic payments are highly adopted while others are relatively low. This study aimed to identify the issues and challenges of electronic payment systems and offer some solutions to improve the e-payment system quality.

Objectives

(a) To create awareness about online payment systems.
(b) To create awareness about different frauds of electronic payments.
(c) To make online payments safe and secure.
(d) To motivate people about online payments systems.

Keywords:*E-Commerce- Internet banking, digital, economy, Electronic pay, Credit Card*

1. Introduction:

Electronic payment refers to the mode of payment which does not include physical cash or cheques. It includes debit card, credit card, smart card, e-wallet etc. Digital payments system work is accepted and being running for getting satisfaction. Timeless work is being demanded by the employee as well as all citizens. Many private companies, payment bank licenses issued by RBI, witness the transformation. ―Faceless, Paperless, Cashless‖ is one of professed role of Digital India. The emphasis is on the different methods of digital payments by considering the challenges and providing solutions according to the existing scenario.

Following methods are being applied.

1.1 Banking Cards :

Banking cards offer consumers more security, convenience, and control than any other payment method. The wide variety of cards available – including credit, debit and prepaid. These cards provide 2 factor authentications for secure payments e.g. secure PIN and OTP. RuPay, Visa, MasterCard are some of the example of card payment systems.

1.2Internet banking :

Internet banking or e-banking is the latest series of technological wonders in the recent past which involves use of internet for delivery of banking products and services. It is the service being utilized intensively by most of the consumers of the digital world. It enables customers of a bank or other financial institution to conduct different financial transactions through the financial institution's website. Different financial transactions are:

1.3National Electronic Fund Transfer (NEFT):

National Electronic Funds Transfer (NEFT) is a nation-wide payment system facilitating one-to-one funds transfer. Under this System, individuals, firms and corporate can electronically transfer funds from any bank branch to any individual, firm or corporate having an account with any other bank branch in the country

participating in the System. However, cash remittances will be restricted to a maximum of Rs. 50,000/- per transaction.

1.4 Real Time Gross Settlement (RTGS):

RTGS is the continuous settlement of funds transfers individually on an order by order basis. ‗Real Time' means the processing of instructions at the time they are received rather than processing some time later; 'Gross Settlement' means the settlement of funds transfer instructions occurs individually. This system is primarily meant for large value transactions. The minimum amount to be remitted through RTGS is 2 lakhs and there is no upper ceiling for thesetransactions.

1.5 Electronic Clearing System (ECS):

ECS is an alternative method for effecting payment transactions in respect of the utility-bill payments such as telephone bills, electricity bills, insurance premium, card payments and loan repayments, etc., which would eliminate the need for issuing and handling paper instruments and thereby facilitate improved customer service by banks / companies / corporations / government departments, etc., in collecting / receiving the payments. This works as per the standing instructions of the customer given to his/her bank.

1.6 Immediate Payment Service (IMPS):

IMPS offer an instant, 24X7, interbank electronic fund transfer service through mobile phones. IMPS is an emphatic tool to transfer money instantly within banks across India through mobile, internet and ATM which is not only safe but also economical both in financial and non-financial perspectives. It sub-serves the goal of Reserve Bank of India (RBI) in electrification of retail payments and builds the foundation for a full range of mobile based Banking services.

1.7 Mobile banking:

Mobile banking is a service provided by a bank or other financial institution which allows its customers to conduct different types of financial transactions using a mobile device through software called an app. It fulfills the ability and the increasing demand of consumers, to perform more and more sophisticated financialtransactions on a smartphone or tablet with one or two taps of a finger.Examples: Axis mobile, icici mobile, state bank anywhere, state bank buddy, kotak bank and many more.

1.8 Unstructured Supplementary Service Data (USSD):

It is a service which allows mobile banking transactions using basic feature mobile phone, without having mobile internet data facility.This innovative payment service works on National Unified USSD Platform (NUUP) channel. The key services offered under this service include, interbank account to account fund transfer, balance enquiry, mini statement besides other services. Account in a bank and any mobile phone on gsm network are required for activation. There is a transaction limit of Rs 5000 per day per customer. Registered mobile number with any phone, Mobile Money Identifier (MMID) and Mobile PIN (MPIN) will pave way fortransactions.

1.9 AEPS- Aadhaar enabled payment system:

AEPS is a bank led model which allows online interoperable financial transaction at Point of Sale / Micro ATM through the Business Correspondent /Bank Mitra of any bank using the Aadhaar authentication without any pin or password. There is no limit on transactions. Only linkage of Aadhaar with bank account is needed for transactions. It enables Serviceslike Balance Enquiry, Cash Withdrawal, Cash Deposit,Aadhaar to Aadhaar Funds Transfer.

1. 10 UPI-unified payments interface:

UPI is a system that combines multiple bank accounts into a single mobile application (of any participating bank), merging several banking features, seamless fund routing & merchant payments into one hood. A Smartphone with internet facility and Bank Account details, are required for registration. Virtual payment address and UPI pin enables transactions. Example: Phone pay, Google Tez, and BHIM etc.

1.11 Mobile Wallets:

Mobile wallet is a path to carry digital cash. This can be done by linking credit card or debit card information in mobile device to mobile wallet application or you can transfer money online to mobile

wallet.The Basic Requirements to Start Using a Wallet are Bank Account, Smartphone, internet Connection and A Free Wallet App. For Consumer the Wallet Limitsare: Rs.20,000/month for all. Rs.1 lakh/month with KYC(know your customer) and for Merchants the Wallet Limits are Rs.50,000/month with Self Declaration and Rs.1 lakh/month with KYC. e.g. Paytm, Freecharge, Mobikwik, Oxigen, Ruppee, Airtel Money, Jio Money.

1.12 POS (Point Of Sale) :

It is the place where sales are made. It maybe markets, malls, retailer or checkout counter etc. Physical POS -Physical Card Swiping through a handheld configured device. Mobile POS- It enables transactions through smart Phone connected with external POS device through jack / Bluetooth. Virtual POS – it is a Virtual E-payment Gateway. Payments to bank account of merchant are enabled through QR code. It provides complete privacy of merchant bank account.

1.13Micro ATMs :

A device used by a million Business Correspondents(who could be a local kirana shop owner and will act as micro ATM') to deliver basic banking services. It is based on a mobile phone connection and is available at every BC. Customers would just have to get their identity authenticated and withdraw or put money into their bank accounts. This platform will enable function through low cost devices (micro ATMs) that will be connected to banks across the country.

2. Issues and Challenges of digital Payment

2.1 Unbanked population The government along with Reserve Bank of India (RBI) implemented and initiated numerous schemes like PradhanMantriJan Dhan Yojana, digital India payments limited etc., to promote financial inclusion, especially in rural India. Despite all the efforts, about 19 percent of the Indian population still doesn't have access to banks, according to a study jointly conducted by ASSOCHAM and the consultancy firm, Ernest & Young.Recent data from the government and other sources refute a claim that declared 99% ofhouseholds to be in possession of bank accounts.

2.2 Cybersecurity globally, numerous events of hacking occur, of email accounts, databases, bank details tec. The increasing digital transactions pose cyber security as the main challenge for public, institutions and government.Mobile Banking Malwareis sophisticated virus infecting banks mobile apps user to steal password details and even Hinders the twofactor authentication, by presenting victims with a fake version of the login screenwhen they access their legitimate banking application. Jailbreak or Rooted Devices, this is a practice to gain unrestricted or administrative access to the device's entire file system, by breaking its inherent security model and limitations, allowing mobile malware and rogue apps to infect the device and control critical functions. Outdated OSs and NoSecure Network ConnectionsFactors such as outdated operating system versions, use of no secure or public WIFI network in mobile devices allowcybercriminals to exploit an existing online banking session to steal funds and credentials.

2.3 Cash dependent economy 92% of the Indian economy is made up of informal workers, who contribute around 50% of the GDP; 80-90% of these workers are paid in cash which are often undeclared assets. These figures spell out the importance of cash in the Indian economyMediums like smartphones and internet connectivity are still unaffordable to a sizeable population thus denying them access to digital forms of transaction. As per the reports, till December 2016 out of 1.324 billion population the smartphone users are 350 million.Awareness about using the digital solutions like smartphone based transactions, feature phone based transactions, use of credit/debit cards at PoS solutions etc is still a persistent issue. A survey conducted by Bill and Melinda Gates Foundation shows that till January 2017 only 8 percent of the users are aware of the mobile money.The other key issue is lack of bandwidth and reach of technology to various locations. Though, it is being sounded that every corner of India shall have ICT (information and communication) services in place, still in many of the locations services are not available for the customers.Gaining the trust of consumers is one of the key challenges facing the mobile wallets, digital transaction service providers like banks, fin-tech companies etc. After the above discussion we are left with different questions about the usage, security, problems faced and preparedness of the public to make a switch to cashless society.

2.4 Lack of Usability Electronic payment system requires large amount of information from end users or make transactions more difficult by using complex elaborated websites interfaces. For example credit card payments through a website are not easiest way to pay as this system requires large amount of personal data and contact details in web form.

2.5 Lack of Security Online payment systems for the internet are an easy target for stealing money and personal information. Customers have to provide credit card and payment account details and other personal information online.

2.6 Issues with e-Cash The main problem of e-cash is that it is not universally accepted because it is necessary that the commercial establishment accept it as payment method. Another problem is that when we makes payment by using e-cash, the client and the salesman have accounts in the same bank which issue e-cash. The payment is not valid in other banks.

2.7 Lack of Trust Electronic payments have a long history of fraud, misuse and low reliability as well as it is new system without established positive reputation. Potential customers often mention this risk as the key reason why they do not trust a payment services and therefore do not make internet purchases.

2.8 Electronic payment systems are not an exception of it. It means these are not successful without acceptance of users. Electronic payment system is an innovative way for online payments. Issues are not accepting easily because of lack of security in changing business-environment. Online payment system requires improvement of information technology. The failure of electronic payment system is depend on the factor that it neglects the needs of users and the market.

2.9 Lack of Awareness Making online payment is not an easy task. Even educated people also face problems in making online payments. Therefore, they always prefer traditional way of shopping instead of online shopping. Sometimes there is a technical problem in server customers tried to do online payments but they fails to do. As a result they avoid it.

2.10 Online Payments are not Feasible in Rural Areas The population of rural areas is not very literate and they are also not able to operate computers. As they are unaware about technological innovations, they are not interested in online payments. So the online payment systems are not feasible for villagers.

2.11 Highly Expensive and Time Consuming Electronic payment system are highly expensive because it includes set up cost, machine cost, management cost etc and this mode of payment will take more time than the physical mode of payment.

3. Solutions: Overcomes of Problems in Electronic Payment Systems

3.1 Encryption Online shopping are very sensitive to notion that e-commerce is insecure, particularly when it comes to online payments. Most online payment systems use an encryption system to add security to the transmission of personal and payment details. There are various encryption schemes in use to prevent from frauds of online payments.

3.2 Digital Signatures The parties involved in online payments, transactions should use digital signatures in order to ensure authentication of transactions.

3.3 Check Whether the Country is a “High Risk” Country Always require closer inspection for orders that being shipped to an international address. Pay more attention if the card or the shipping address is in an area prone to credit card fraud. According to a Clear Commerce® survey, the top 12 international sources for online fraud are Ukraine, Indonesia, Yugoslavia, Lithuania, Egypt, Romania, Bulgaria, Turkey, Russia, Pakistan, Malaysia, and Israel. The same survey also showed that the 12 countries with the lowest fraud rates are Austria, New Zealand, Taiwan, Norway, Spain, Japan, Switzerland, South Africa, Hong Kong, the UK, France, and Australia. IP Geolocation service can identify the country of origin for businesses who need more information. It is helpful in maintaining the authentication in online payments.

3.4 Firewalls A firewall is an integrated collection of security measures designed to prevent unauthorized electronic access to a networked computer system to protect private network and individuals machines from the dangers of the greater internet, a firewall can be employ to filter incoming or outgoing traffic based on a predefined set of rules called firewalls policies.

3.5 Compare the Credit Card Issuing Bank’s Country with the Billing Address Country Another key point to bear in mind is to check the issuing country and the billing address. Make sure the issuing country and billing address country are the same. This is especially important, because minor banks may not have rigorous identification procedures.

3.6 Call the credit card issuing bank to verify the validity of credit card If online merchants have any suspicions about an order and need to confirm the details of the order, they can call the issuing bank and ask to

confirm the general account details. This is to make sure that the card is not stolen. The issuing bank phone number is based on the first 6 digits of credit card number known as the Bank Identification Number (BIN).

3.7 Request more identification in case of doubts While consumers value their privacy and require quick web site ordering facilities, it is important to gather sufficient customer identity details during the ordering process. The customers' name, credit card number and expiry date is not enough. Merchants should call them for verification through phone or request a photo ID to be faxed if they have any doubts.

4.Conclusion

The successful implementations of electronic payment systems depends on how the security and privacy dimensions perceived by consumers as well as sellers are popularly managed , in turn would improve the market confidence in the system. India is among the fast emerging as one of the largest and strong economies. For sustained development and growth with robust economic development, certain integral factors like improved transparency, corporate governance etc, play a major role. All developments could be feasible only when the population embraces the digital payments and digital transactions. Hence, if the challenges that are discussed are addressed and improved solutions in terms of digital transactions with more secured features, ease of transactions and reduced cost of managing the digital payments could lead to more potential developments and supporting in improved conditions of digital payments processing. The risk to the online payments are theft of payments data, personal data and fraudulent rejection on the part of customers. Therefore, and until the use of electronic signatures is wide spread, we must use the technology available for the moment to guarantee a reasonable minimum level of security on the network. With respect to the payments methods they have been analysed in this work, it is impossible to say that any one of them is perfect, although each one of them has advantages as opposed to others. If the client wants to maintain privacy, then they choose those payment methods which guarantee a higher level of privacy such as E-cash or Net Bill Checks. If the priority is security, they should use, Smart Cards. Both consumers and service providers can benefit from e-payment systems leading to increase national competitiveness in the long run.

References:

1. Pahwa, N., 2016. Cash vs Digital Money: why going cashless is going to be tough in India. [Online] Available at: http://www.medianama.com/2016/11/223-cashless-india/ [Accessed 23 Feb 2017].
2. IMAP, 2017. Payments Industry in India, s.l.: IMAP
3.http://cashlessindia.gov.in/
4.https://economictimes.indiatimes.com
5.http://digitalindiapayments.com/ [
6. Webopedia. Digital Cash. @:

3. Agro – Tourism: Scope, Benefits and Problems in Maharashtra

Mrs: More Mahananda Sudhakar
Asst.Prof. Bhanudasrao Chavan Mahavidyalaya,Lohara
TQ: LoharaDist: Osmanabad (M.S) India
Email Id: moremahananda550@gmail.com

Abstract :-

Tourism has great capacity to generate large scale employment and additional income sources to the skilled and unskilled. Agro – Tourism is helpful and has provided an additional income source to the farmers and employment opportunity to the family members and rural youth. But there are some problems in the process of the development and other related authorities should try to support these activities in Maharashtra for the rural development and increase income level of the benefits and problems faced by Agro – tourism activities in Maharashtra. Maharashtra state is sixth rank sector. Maharashtra has 328 centers and 25% growth in their incomes. The Agro – tourism initiative helped create more than 1 lakh jobs for women and youth in the rural areas. A descriptive research metrology was utilized. Secondary dada has been used were the journal, papers, articles, website, Newspaper etc.

***Key Words:** -Need and scope, Benefits and Problems in Maharashtra*

Introduction: -

Maharashtra has diverse culture and geography which provide ample and unlimited scope for the growth and benefits of Agro – tourism business. There are an increasing number of tourists preferring non – urban tourist spot. Hence there is scope and benefits of promotion of non – urban tourist spots in interior Villages by establishing Agro – tourism centers. Tourism is visiting the place and someone earn money – Agro – tourism is the Specialized area of tourism.it has great capacity to generate large – scale employment and additional income sources to the skilled and unskilled farmers.

Culture of Maharashtra is very glorious with a great variety. It gives a unique identity to rural Maharashtra. There is transport connectivity in urban rural area to travel in rural Maharashtra. Maharashtra has a tourism potential. Some following notable factors are helpful to agro – tourism in Maharashtra. Tourism places already exist to support Agro – tourism, good communication and transport facilities, green house cultivation for long stem cut flowers Vegetables and fruits etc.

Objectives: -

The objectives of the paper are follows.

1) To examine the meaning and need of Agro – Tourism in Maharashtra.
2) To analyses the scope and benefits of the Agro – tourism in Maharashtra.
3) To identify the problem of the Agro – Tourism Activity in Maharashtra.

Hypotheses:-

1) Agro - tourism provides additional income source and employment opportunity to the farmers & rural people in
Maharashtra.
2) There is need of such types of activities in the Maharashtra.

Database and methodology:-

This present study based on the secondary sources of data, the data regarding agriculture has been derived from census handbook, journal, papers, Newspapers, articles, web site etc. A descriptive research methodology was utilized.

Study area:-

Maharashtra is the third largest state in India. It extends between 15,38,45,East to 80,53,17, East longitudes Maharashtra with total area of 307,713 square km. A tropical monsoon climate.

The state has limited area under irrigation, low natural fertility of soils and large areas prone to recurrent drought. Due to thisthe agricultural productivity of Maharashtra is generally low.

Concept of Agro - Tourism:-

Agro – tourism refers to people visiting working farms or other agricultural operations for the purpose of enjoyment education or other active involvement.Agro –tourism encompasses a wide variety of activities and provides a means for farmers to diversify and supplement their income.

The need of Agro – Tourism in Maharashtra:-

As Maharashtra is a state that has a majority of the population depending on agriculture.People would get to learn more information from it. The population belonging to urban areas is increasing on daily basis and the children belonging to the urban families are able to view nature on television this is because they are very much restricted to closed buildings, video games, junk foods, internet and all the activities which would spoil them physically and mentally, people living in urbanare as they got habituated to comfortable life in the cities. These days. agriculture is becoming a business and most of the poor people are not in a position to afford it there is also a slow decrease there is a major need for the farmers to start a business that would support the farm by generating income and also make the people know about the importance of agriculture and the life of farmers,

Scope of Agro – Tourism in Maharashtra:-

1) Agro – tourism will take travel and tourism to huge population which will enhance the scope of tourism.
2) The urban population, which have their roots in the rural areas will always show interest in learning about the sources of food, wood, languages, arts, crafts, dresses etc. Agro – tourism will satisfy the urban population who are curious to learn about farming.
3) Rural areas will give an opportunity for recreation at a low cost to the children middle and low- class families the festivals, dresses, games which are conducted as a part of agro – tourism will entertain the whole family.
4) The people living in urban areas have a life style that includes stress, due to which the average life span has decreased, agro – tourism will help these people to a chive peace as it would be away from all the polluted areas.
5) The Foods which are cultivated organically have much demand among the urban populations due to which they are approaching the villages for the solutions.
6) As agro – tourism make the people believe in the magic of nature this would not only help the people commercially but also the agriculture operations increase.
7) Mountains, crops, rivers, lakes birds will make the urban population forget about their busy life and be close to nature.

Benefits of Agro - Tourism in Maharashtra: - it would bring many direct and indirect benefits to the farmers and rural people some benefits are following

(A) Benefits for the farmers:-

1) There would be a chance for the farmers to expand the operations of farming.
2) There would be an increase in the revenues of the farm
3) There would be development in the consumer markets and as a results employments increase.
4) The awareness about the agricultural goods which would in turn lead to an increase in the opportunities.
5) The Skills of management and the spirit of entrepreneurship will be improved.
6) The businesses of the farm will have an opportunity to sustain themselves for a long time.

(B)**Benefits for the Communities:-**

1) There would be an upgrade in the facilities for the communities for the sake of Tourists.
2) It generates supplementary income for the local businesses.
3) There would be an improvement if the protection of the landscapes in the rural areas as it needs to serve the tourists.
4) They will have an opportunity to create markets if tourism is developed.
5) This promotes inter –regional and intercultural commination.
6) The local products and services which are part of agriculture can be promoted.
7) The rural economy can be strengthened which would create income through jobs,

(C) Benefits for Tourism operators:-

1) There would be a chance to mix the service and products of tourism to visitors.
2) Tourism will be improved even in rural areas.
3) Tourism markets will have a unique place in rural areas.
4) The Currency which is non – local will be following into the businesses which are set up in the rural regions,
5) The length of the season will increase mainly in the of peak business times which are traditionally followed.

Problems of Agro -Tourism in Maharashtra:-

Agro - Tourism in Maharashtra is developing very fast in Maharashtra But there are some problemsinthe process of agro –tourism development in the Maharashtra State.

1) Lake of perfect Knowledge about the agro – tourism
2) Lake of training for agro –tourism.
3) Weak communication skill and lake of commercial approach of the farmers.
4) Presence of unorganized sector in the agro –tourism industry.
5) Ignorance of the farmersregarding to the such type of activities.
6) Lack of ordination between agriculture and tourism department.
7) Low level of entrepreneurial culture.
8) Lack of Co –operation in rural people.
9) Lack of fund for establishment of agro – tourism center.
10) Non availability of insurance policy of tourism.
11) High rate of interest on bank loan.
12) As an agriculture enterprise high rate of electricity unit bill.

Conclusions:-

Agro - tourism will give an opportunity for the farmers to share the works done on a farm with the farmers to sell the vegetables or any other products grown on the Farm to the tourists or visitors. This would again be source of income for the farmer.

Maharashtra has a great scope to the development of agro – tourism.it is a good opportunity to develop an agro – tourism business in Maharashtra .But there is a problem of low awareness about this business in the farmer and problem of the finance and proper view in the farmers of the Maharashtra.

Reference:-

1) https://www.reseqrehgate.net
2) Agro – tourism Business in Maharashtra Dr.shrikantm.fulsundar, R.P
3) Tourism policy of Maharashtra
4) w.w.w.agriturism.in
5) Dennis M Brown and Richard j.Reeder ‘agri-tourism offers opportunities for farm operators’2004.U.S.A
6)Bharatagri website
7)kmbharvijay,agro-tourism :scope and opportunities for the farmers in Maharashtra socio-Economic voices,

4. Synthesization and Structural Study of Chemically Deposited, Aluminium Doped Cadmium Sulphide Thin Films

Prof: Sapana Chavan
Dept. Of Physics (HOD)
Bhanudasrao Chavan College, Lohara
TQ:Lohara Dist: Osmanabad
Email Id: sapanachavan2106@gmail.com

Prof: Sadhana Chavan
Dept. Of Electronics (HOD)
Bhanudasrao Chavan College, Lohara
TQ:Lohara Dist: Osmanabad
Email Id: sadhanachavan2106@gmail.com

Abstract:

The Al-doped CdS thin film may be good candidate for suitable application in various devices. The pure and Al-doped CdS thin film were prepared at 60^0 tempreture. The analysis of the thickness, structural properties of pure and Al-doped CdS thin film. The thickness of pure and Al-doped CdS thin film is lies between 2.125 µm to 1.6µm. colour of pure CdS film is orange and as the concertration increases colour of the thin film becoming more faint from XRD pattern and pure Al-doped CdSthin film show the cubic cryctal structure in nature.

Keyword: *Thinfilm solar cell,Chemical bath deposition,Cadmium sulfide.*

Introduction:

Cadmium sulfide is an II- VI group semiconductor several authors have deposited CdSthin films by different techniques. [F. Atay et.al.,] Deposited CdS & CdS : Al films (at the % of 25, 35, & 45) onto glass substrate at the temp of 300 ± 5°C by ultrasonic spray pyrolysis technique & the effect of in concentration on some physical properties of the film were presented. It was found that the electrical structural morphological & elemental properties of CdS film considerably changed with in doping & CdS: Al film. [Z.Fu. etal] prepared cadmium sulfide (CdS) nanocrystalline by precipitation from a mixture of aqueous solution of cadmium salt & sulfur salts without adding any surface termination agent. The X-ray diffraction studies of the CdS nanocrystalline precipitated from different precursors exhibited three cases: cubic phase, hexagonal phase & hybrid of cubic &hexagonal phases.

[A. I. Olive -Avilesreported] CdS film deposited on rotating substrate by chemical bath technique.When the rotation speed changed, a linear increase on the deposition rate with the rotation energy was observe mean while the stoichiometry was strongly affected by the rotation speed resulting a better 1:1 cd/s ratio as speed increased.Rotation effect may be of interest in industrial production of CdTe/ CdS solar cell.

Experimental:

Aluminum(Al) is silvery-White,ductile metallic element,the most abundantin the earth crust but found only in combination chiefly in bauxite. Al occurs naturally in many foods in low concentration and also present in many pharmaceutical and drinking water.

Refer to Al reaction for its reaction to Water, Oxygen and Acid. High level in the body can be toxic Al. Is nontoxic, nonmagnetic and nonsparking the atomic no. of this element is 13 and the element symbol is Al.

The amorphous glass microslides supplied by "blue star" of dimension 75mm X 25mm X 1.35mm were cut into the desired size of 75mm X12.5mm X 1.35mm these glass plates were used for deposition and further studies. Substrate cleaning plays an important role in thin film deposition.A clean and contaminant free substrate is needed for durable and an adherent coating

1) The glass slide were washed with detergent and distilled water
2) Then they were boiled concentration chromic acid (2M) for 30 min
3) These boiled substrate were cleaned doubled distilled water
4) These substrate were ultrasonically cleaned for 15 min
5) Finally the substrate were dried degreased in AR grade acetone and were used for deposition

The basic sources material used for deposition CdS and Al doped thin film:

1) cadmium chloride (A.R.Grade)
2) Aluminum chloride(A.R.Grade)
3) Triethanolamine (A.R.Grade)
4) Thiourea(A.R.Grade)

For the deposition of CdS & Al doped CdS thin filmsfollowingparameter were kept:

Compound	**CdS thin film**	**Al doped CdS thin film**
1) substrate used	Amorphous glass	Amorphous glass
2) pH of the reaction solution	13±1	13±1
3) Molar concentration	1 M	1M
4) Speed of the substrate rotation	50±1	50±1
5) Deposition time	60 min	60 min
6) Deposition temperature	60°C	60°C

Result and discussion:

The terminal layer thickness of pure & Al doped CdSthin film was measured for each of 'x' values using the relationt=Δm/lxbxρ.The density of the deposited material is assumed to be the same as that of bulk materials.

$$t = \frac{\Delta m}{l X b X \rho}$$

Thickness in (µm)	**Mol %**
1)2.125	Pure
2)0.8420	1%
3)1.57	2%
4)1.87	3%
5)1.67	5%

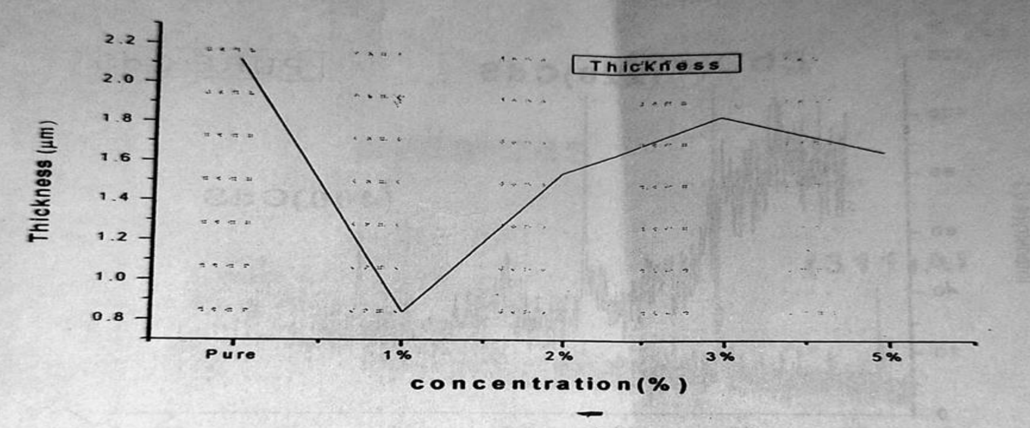

Fig.4.1: Variation of conc. vs. Thickness

The structural examination of the sample is made by XRD measurement & XRD pattern of the pure CdS & Al doped CdS thin film is displayed.The x-ray diffraction patterns of the CdS thin film at 60°C substrate temperature were shown below fig. The graph plotted in the range of 0.80 of CdS crystal glass substrate as shown in fig. 4.2 a represented a pure CdS having oriented peaks at (220),(400) & it has good agreement with

the standard x-ray diffraction data which has reported in JCPDS card no.(10-0454).The plane of the Al doped CdS thin film are (220), (400), (311) for 1% shown in fig.4.2b (220), (400), (311) for 3% is shown fig 4.2c and(111), (220), (400), (311) for 5% shown in fig. 4.2d.The pure and Al doped CdS thin film are crystalline nature with diffraction plane thatcorresponding to cubic structure JCPDS card no.1 0-0454.

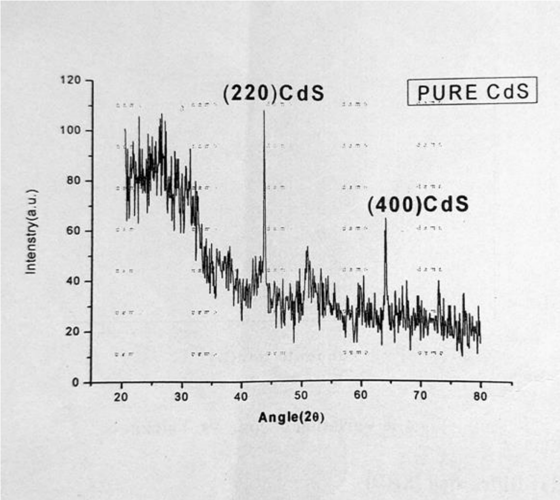

Fig.4.2a: Pure CdS thin film

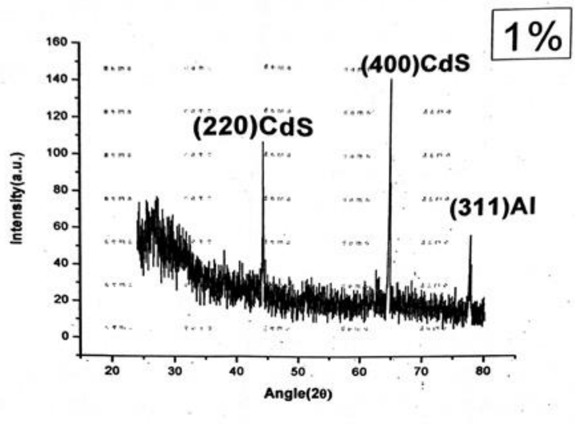

Fig.4.2b: 1% Al doped CdS thin film

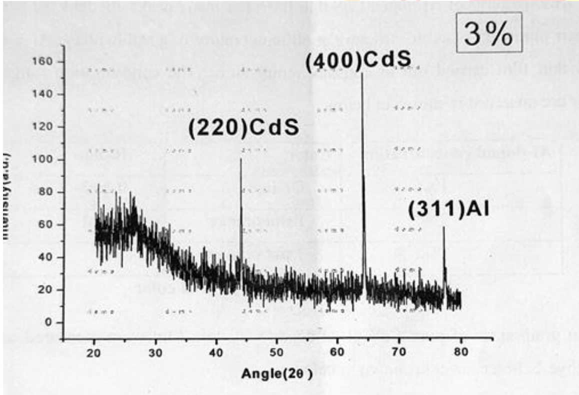

Fig.4.2c: 3% Al-doped CdS thin film

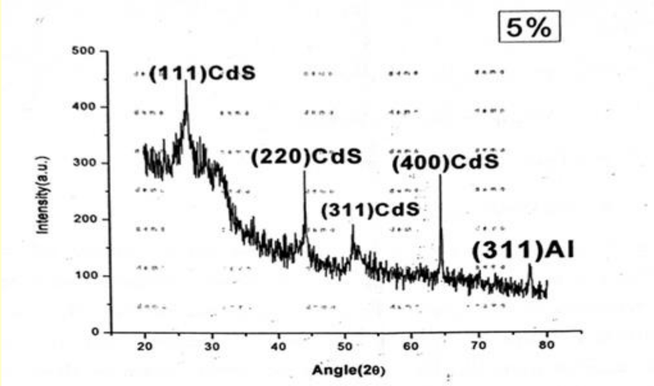

Fig.4.2d: 5% Al-doped CdS thin film.

The XRD pattern of Al doped CdS thin film has many peaks are detected which is there pure CdS is cubic structure at 60°Ctemperature in a stable phase Al doped CdS thin film carried out at constant temperature.

Conclusion:

The CdS thin film deposition on the glass substrate is possible by using simple & in expensive chemical bath deposition technique.The thickness,structuralof chemically deposited CdS thin film have been investigated .The main conclusion of study we get cubic phase crystal structure of pure & Al doped CdS thin film. From this conclusion CBD technique widely used for the growth of Al doped CdS thin film for solar cell,sensor,optical detector,field effect transistor & optoelectronic device.

References:

1) Deokjooncha, Sunmi Kim, N.K.Huang, materials Science & Engineering B, 106(2004)63.
2) C.D. Lokhande, S.H. Pawar solid state communication,49(1984)765.
3) M.Altosaar*, K.Ernits, J. Krustok Thin Solid Films 480-481(2005).
4) V.Bilgin, S. Kose, F. Atay, I. Akyuz, Mater. Chem. Phys. 94 (2005) 103.
5) J. Hiieet, T. Dedova, V. Valdna, K. Muska, Thin solid films, 511 (2006) 443.
6) Zuoling Fu, Shihong Zhou, Jinsheng Shi, Siyuan Zhang, Mater.Res.Bull.40(2005)159.

5. Importance of Farmer Producer Company

Mr.Musale Sunil Arvind
Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad
Address: House No. 33 Shivaji Chowk,Peth Galli,Wakhari,
Tal-Deola,Dist- Nashik, State- Maharashtra, India.
E-mail sunilmusale143@gmail.com

Abstract

Mobilizing farmers into their collectives, as Farmer Producer Organisations, has emerged as the most preferred institutional mechanism for farmer prosperity by policy makers and development agencies- lynchpin strategy for Doubling Farmers' Income. Budget 2018 had slew of measures supporting FPOs including 5-year tax breaks. In Budget 2019, Government of India has announced setting up of 10,000 FPOs across the country in the coming 5 years. Under this Central scheme, the agriculture ministry will fund, handhold, train, ensure easy credit availability and provide other support to the FPCs to make them viable. The government will also provide them with technological interventions for better output and they will be able to have access to shared affordable resources.

The main aim of FPC is to ensure better income for the producers through an organization of their own. Small producers do not have the volume individually (both inputs and produce) to get the benefit of economies of scale. Besides, in agricultural marketing, there is a long chain of intermediaries who very often work non-transparently leading to the situation where the producer receives only a small part of the value that the ultimate consumer pays. Through aggregation, the primary producers can avail the benefit of economies of scale.

This paper endeavour to examine the farmer producer company concept.Findings help to formulate an appropriate strategy that should help improve and change the farmer perception about farmer producer companies and enhanced farmer awareness and knowledge about the beneficial effect of farmer producer companies on members.

Key Word: Farmer Producer Company(FPC), collective action, value chains, governance, agrifood network, smallholder.

Introduction:

The majority of farmers in India find it hard to realize the optimal value for their primary production due to lack of facilities and fragmentation of landholdings. But Farmer Producer Company in India help them to utilize economies of scale to procure inputs at lowest cost rates, adopt new technologies, easy access to finance and loans, building up direct linkages to the market and develop facilities related to post-harvest processing.

Eighty-seven percent of agricultural households in India are small and marginal producers, cultivating small plots which generate low returns. Their average monthly income is ₹6426, making farming on small plots economically unviable (NSSO 2014). Therefore, policy makers and practitioners are turning to producer collectives as a means for improving the economic situation of small producers.

Many different organisational forms of collective enterprises have been promoted in India. Co-operatives, one of the oldest forms of producer collectives, have not been able to grow into strong member-controlled and self-sustainable business entities because of excessive dependence on government funds, political interference, bureaucratisation, and corruption.

As an alternative, in 2000, the concept of Producer Company was recommended by a committee. These Producer Company were designed to bring together desirable aspects of the co-operative and corporate sectors for the benefit of primary producers, especially small and marginal farmers. In 2002, the Companies Act of 1956 was amended to allow for a new form of corporate entity, namely producer companies (PCs)

Since then, many government schemes have relied on producer companies as vehicles to improve the economic situation of farmers and other producers such as weavers and artisans. This is evident in a number of schemes, many of which have been announced as part of Union Budgets in recent years, and administered through the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD), Small Farmer Agri-business Consortium (SFAC), and various government departments. The social sector too

An Farmer Producer Company (FPC) is combination of Co-operative Societies and Joint Stock Company. The Farmer Producer Companies, registered under the Indian Companies Act, 2013, have democratic governance, each producer or member has equal voting rights irrespective of the number of shares held.

However, within farmer producer companies, the commitment of individual members toward farmer producer companies can vary, as the expected net benefits are not the same for all individuals, and opportunities to free-ride exist. Some studies found the low participation rates of members in farmer producer companies' activities may put a serious threat to the success, sustainability, and viability of farmer producer companies. The participation of farmers largely depended on their experience, attitude, and perception toward farmer producer companies. So, the present study was conducted to investigate the perception of farmers toward farmer producer

companies.

Objectives

1.To study background &concept of Farmer Producer Company.

2.To Examine Importance of Farmer Producer Company.

Hypotheses

1.Farmer Producer Company is furthersome for Farmers.

2.Most of the farmer unaware of Farmer Producer Company.

Research Methodology

This study is based on secondary data. Thesecondary data has been collected from books, newspaper, web sites etc.

Review of Literature

The Power of the Collective: Farmer Producer Organizations The liberalization and privatization of Indian agriculture saw the State withdrawing from many productive and economic functions, a space that was readily claimed by the private agribusiness sector. The small farmer found himself at the receiving end - his livelihood threatened in an environment of instability, competition and fragmentation of farm holdings. He faced many issues including lack of access to credit and the market, and technology adoption. But rather than a lone farmer struggling with multiple circumstances beyond his control, could he not become part of a collective for mutual support and collective action? Certainly! This is how the concept of Farmer Producer Organization (FPO) was born. -The concept behind Farmer Producer Organizations is that farmers, who are the producers of agricultural products, can form groups and register themselves under the Indian Companies Act

Concept

Farmer Producer Company(FPC) is a company registered under the Companies Act, 2013, which has the objective of production, harvesting, procurement, grading, pooling, handling, marketing, selling, export of primary produce of the Members or import of goods or services for their benefit. Produce are things that have been produced or grown, especially by farming.

The main aim of Farmer Producer Company is to ensure better income for the producers through an organization of their own. Small producers do not have the volume individually (both inputs and produce) to get the benefit of agricultural produce on large scale. Additionally, in agricultural marketing, there is a long chain of intermediaries, through which the producers/farmers receive only a small part of the value that the ultimate consumer pays. Whereas in Farmer Producer Company, the primary producers have better bargaining power, bulk buyers of produce and bulk suppliers of inputs. Therefore, a Producer Company deals primarily with agriculture and post-harvest processing activities on a larger scale.

An Farmer Producer Company (FPC) is combination of Co-operative Societies and Joint Stock Company. A Farmer Producer Company (FPC) can be formed by any 10 or more primary producers or by two or more producer institutions, or by a contribution of both. The Farmer Producer Companies, registered under

the Indian Companies Act, 2013, have democratic governance, each producer or member has equal voting rights irrespective of the number of shares held.

Farmer Producer Companies as an Institution have been conceptualised and structured, taking into the considerations of farmers, agriculturists (termed as 'Producers'), with a view that the business activities relating to agriculture, be channelized and governed in a formal manner.

A person being a "producer" or a "producer institution" (whether incorporated or not) can be admitted as member of Producer Company.

Any person engaged in any activity connected with or related to any primary produce will be treated as producer. Primary produce means the produce of farmers from agriculture and allied activities or produce of persons engaged in handloom, handicrafts and other cottage industries, including any by-product and product resulting from ancillary activities thereof.

Producer Institution" means a producer company or any other institution having only producer or producers or Farmer Producer Company or Producer Companies as its member whether incorporated or not having any of the objects referred to in section 581B and which agrees to make use of the services of the Producer Company or Producer Companies as provided in its articles.

Features of Farmer Producer Company

Farmer Producer Company is a cluster of farmers that comes together to make their lives better and to improve their standards of living. Farmer producer company registration provides separate legal entity to the company and provides various tax exemptions and benefits. Other than that it has various benefits for the members including bonus, ease in availability of loans at low-interest rates and many more.

1) **Combination**: - A Farmer Producer Company is combination of Co-operative Societies and Joint Stock Company, thus enjoying the benefits of professional management of Joint Stock Company as well as mutual benefits derived from a Cooperative Society.
2) **Registration: -** Farmer Producer Company are registered under Indian Companies Act 2013 which is a central legislation and is comparatively more liberal with minimal government control in the management of the Company as compared to Co-operatives Societies. At Registration Arena, we are continuously available to help you understand how to register a farmer producer company. Producer Company Registration in India can be done through Registration Arena in all major cities including Hyderabad, Mumbai, and New Delhi, Chennai, Kolkata & all other Indian cities.
3) **Members:** - There is no limit for maximum number of members and the number of members can be increased as per feasibility and need. Individuals and producer institution (whether incorporated or not) can be admitted as members.
4) **Management and operational area**: - The Board of Farmer Producer Company can engage professionals to manage its affairs and appoint them as Office bearers or Directors. The area of operation for a Farmer Producer Company is the entire country giving flexibility to expand business in a free and professional manner.
5) **Supports from various organisations**: - Preferred by Banks, Financial Institutions and other Governmental/Non-governmental organisation which provides technical, managerial and financial support to Farmer Producer Company.
6) **Other privilege**: - All fiscal and other concessions, licences, benefits, privileges and exemptions granted to the inter-State co-operative society under any law, shall be deemed to have been granted to the Farmer Producer Company.
7) **More Credibility:** - A producer company offers more credibility to the farmers as compared to other unregistered organizations of farmers or agriculturists.
8) **Limited liability and separate legal entity**: - Registering as a producer company provides a separate legal entity and limited liabilities to its members. The liability of the members is limited to the unpaid

amount of the shares held by them. Hence, the private assets of the members are not liable losses incurred by company.

9) **Own a property**: - A duly registered farmer company has the right to sell or own a property in its name.
10) **Ease in management and registration: -** Registration as a producer company is an easy process and the company can make changes in the Board of Management through filing some simple forms with the concerned ROC.
11) **Acceptance of Deposits**: - A registered company can accept deposits in the form of fixed or recurring deposits. Other than that they can also disburse the loan to the members and agriculturist members at a very reasonable rate of interest.
12) **Dividend orequity / Bonus Shares**: - The most important benefit is that the members of the Producer Company receive the amount for the produce pooled and supplied after the determination by the directors of the respective producer company. This amount is further disbursed in the form of dividend or equity shares to the members of the company. Producer Company members also get bonus shares in the same proportion as equity shares they hold in the producer company.
13) **Generate Reserve: -** Surplus (after providing provision for the payment of the limited return and reserves) may be given to the members of the producer company as the patronage bonus. Patronage bonus signifies the surplus income distribution among the members of the producer company in the proportion of their patronage. On the other hand, Patronage is the participation of the member in the business activities.
14) **Collective Tax benefits**: - Agricultural income is exempted under Section 10(1) of the Income Tax Act, 1961. However, exemption on the agricultural income varies based on the activity carried out by the producers or farmers. Farmer Producer Company having an annual turnover up to ₹.100 crore need not pay tax on profits derived from farm-related activities. There are no special tax benefits provided by the Income Tax Act to the farmer producer companies while there are certain tax exemptions and benefits that they can be avail with subject to the agricultural activity carried out by the company. currently, the agriculture income is 100% exempted. Therefore, it is cleared that the tax benefits and exemption depends upon the activity carried out by the company.
15) **Individual Tax benefits**: - At times of limited return distribution and patronage bonus, the dividend tax at the applicable rates is required to be paid by the Producer Company while it will be tax-free in the hands of the members of the company. During Bonus Shares' allotment, members are free from any tax liability. However, provisions regarding the capital gain tax shall apply during the sale or redemption.

Benefits to members of Farmer Producer Company:

Organising small producers for dealing with production and market risks has been an issue of much debate and research. The co-operative model has been the predominant form of organization of such producers in the past across the developing world and more so in India whether for input supply or output handling and marketing. In 2002, the Companies Act was amended to make space for producer or farmer companies under the Act. As a result, over the last decade, hundreds of producer companies have been promoted by different stakeholders like government, NGOs, farmers' unions and some corporate agencies to link farmers with markets and create better bargaining power to deal with modern and changing markets.

In this context, this study examines the nature and process of promotion of producer companies in India and their performance and dynamics across states, commodity sectors, and promoters within agricultural sector with the help of case studies of two dozen such companies. It compares and contrasts the Indian producer company structure with traditional co-operatives.

The study analyses the performance and the problems of the producer companies from various perspectives, and examines policy and organizational issues to provide guidelines for better structuring and management of this innovative form of producer collectivization in India and the developing world.

1) **Better Efficiency**: The farmers/producers have skill and expertise in producing. However, they generally need support for marketing of what they produce for which the Producer Company will basically take over the responsibility right from procurement of raw material to delivery of the final product at the ultimate consumers' doorstep.
2) **More Income to Producer:** Farmer Producer Company shall reduce the overall cost of production by purchase of inputs on bulk and then sell/market the produce in bulk thus, fetching better price per unit of produce.
3) **Equal Voting Rights to Members**: The voting rights shall be based on "one vote per member" and in case of Producer Company consisting only of producer institutions, then the voting rights shall be based on the participation in the business.
4) **Limited liability:** The liability of the members is limited to the unpaid amount of the shares held by them. Hence, the private assets of the members are not liable losses incurred by company.
5) **Financial Assistance from Company**: The Board of Farmer Producer Company may, subject to provisions in articles, provide financial assistance to the members of the Farmer Producer Company by way of credit facility and loans and advances.
6) **Platform for Government Initiatives**: It can work as a platform to facilitate better access to government services, like PDS, MNREGA, Scholarships and Pensions, etc. It can liaison with the Government Departments for convergence of programmes, like drinking water, sanitation, health and hygiene.
7) **Entitled for Insurance:** The Company can avail insurance for the producers or their primary produce to indemnify against any risk of losses.
8) **Education and Technical Services**: Producer Company shall help producer in brand building, Packaging, Labelling, Standardization, Quality control, providing storage facility and provide such training and services as it may deem fit.
9) **Export and exchanges:** Farmers can export their agricultural produce as well as can aggregate the produce of its members, and sell it using the commodity exchanges agricultural produce.

Importance of Farmer Producer Company

The main purpose of the Farmer Producer Company is to form a farmer society in the form of a company and conversion of an existing agricultural co-operative society into an organized company. For this, they perform certain beneficial activities like production, procurement, pooling, harvesting, grading, handling, marketing, selling and import/export of the primary producers of all the members.

1) **Improve their standard of living**: - A farmer producer company is a cluster of farmers that join their hands to improve their income so that they could have a better standard of living.
2) **Farmer Organized**: -In India, you can set up a Producer Company with just 10 members and 2 institutions.More than 80% of farmers in India are disorganized and have small & marginal lands.
3) **Accomplish Collective Objectives**: -Farmer Producer Company empowers the farmers and helps them achieving their economic scale through their objectives of Production, ProcurementHarvesting and Grading, Poling and Handling, Marketing of agricultural produce, Selling or export/import of agricultural produce.
4) **Worked asJoint Stock Company:** -It is formed by a group of producers for their farm or non-farm activities, It's a legal entity and a registered body, Producers in the company are the shareholders in the organization.
5) **Dividend and Reserves**: -The company deals with business activities related to the production of the primary produce;The company looks after the requirement of the members and works for the benefit of the producer members; Profit Portions are shared amongst the producers and the balance is made within the share capital or reserves.

Findingsand Conclusions

1) Farmer Producer companies can help smallholder farmers participate in emerging high-value markets, such as the export market and the unfolding modern retail sector in India.
2) In the developing world, in India, small farmers' livelihoods are being threatened due to the liberalization and privatization of Indian agriculture and the increasing interest of private capital in the agribusiness sector.
3) The withdrawal of the state from productive and economic functions, and changes in the organization of marketing channels, present new challenges for small-scale farmers.
4) In this environment of greater instability and competition, organization and collective action can help to enhance farmers' competitiveness and increase their advantage in emerging market opportunities.
5) We build on the ideas of value-chain governance and collective-action literature and introduce the functions and organizational structure of farmer producer companies in India within this context. On the basis of a case study of a specific producer company in Maharashtra, which produces and markets mango and cashew nuts, we discuss the potential benefits for rural communities and the reempowering effect of this form of Farmer Producer Company.
6) We adopted free trade policies since 1991, small and marginal farmers' livelihoods are endangered due to the liberalization, privatization and globalization policies, but many chances are made for private capital in the agriculture sector. Farmer Producer Company can facilitate these small and marginal farmers to take part in emerging high-value markets, such as a modern retail sector in India and the export market. With the changes in the organization of marketing channels, new challenges for small and marginal farmers have been created. In this environment of greater instability and competition, collective activity can serve to enhance farmers' competitiveness and increase their advantage in emerging market opportunities.
7) On the base of a case study of a specific Farmer Producer Companyin Maharashtra, which develops and markets vegetables, work has been conducted to discuss the possible benefits of FPC's for rural residential districts and its authorization of small and marginal farmers.
8) There is a growing optimism that the Farmer Producer Company can act as a potential driving force for enhancing farmers' income. India has witnessed a positive growth of producer organizations in terms of types of organization, numbers and members.
9) A need to have an independent farmers' organization which enables incorporation of producers into such an institution like the Farmer Producer Company
10) Bringing them together into Farmer Producer Company is expected to give them advantages of scale that they lack as individual producers, and bring in cost efficiencies in production and marketing, better price realisation through aggregation and value addition, and risk reduction.
11) Objective of Farmer Producer Companyto enhance productivity through efficient, cost-effective and sustainable resource use and realize higher returns through better liquidity and market linkages for their produce and become sustainable through collective action

References

1. Title : Farmer Producer Organisations - Frequently Asked Questions (FAQs)Written and Published by : Farm Sector Policy Department & Farm Sector Development Department, NABARD Head Office, Mumbai Date of Publishing : March 2015.
2. Publisher : LAP Lambert Academic Publishing (12 April 2018) A Guide Book for Producer Organization (PO) and Producer Group (PG) Paperback – Import, 12 April 2018 by Prabir Datta (Author)
3. Allied Publishers Pvt. Ltd.; 1st edition (1 January 2014) Producer Companies in India Hardcover – 1 January 2014 by Tarunvir Singh Sukhpal Singh (Author)
4. publications.azimpremjifoundation.org Farmer producer companies: Past, present and future Richa Govil, Annapurna Neti, Madhushree R Rao Azim Premji University, 2020
5. https://swaritadvisors.com

6. https://registrationarena.com
7. https://www.nafpo.in
8. https://www.youtube.com/watch?v=n8OppnZbunI - Formation & Promotion of 10,000 FPOs

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

6. Covid-Reshaping of Customers Banking Behaviour an Indian experience

Dr. Nusrat A. Shaikh
Academic Coordinator
School of Commerce And Management.
Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University

Abstract:

A world is experiencing crisis of corona virus pandemic all over. Some countries have affected very badly and lost their human lives. India is also going through crisis. This has impact on all segments of industry, commerce, trade, banking, government services, social life and particularly health services. In order to face this challenge Government of India forced to declare lockdown to save human lives. This has resulted earning of every individual have affected badly some, have lost their earning source, some have lost their businesses, some are stuck up at either home or at work place due to covid. Every activity of human being was suffered due to difficulty in earning people forced to withdraw their money from bank or borrow money.

Industry, commerce, trade have also experienced difficult situation during this period. Industry, trade have faced very embracing situation either to avail money from bank or transfer to suppliers, employees and other payment liabilities. Banks have also affected very severely.

Customers desperately need of money for their daily requirement but they cannot go to bank due to lockdown and maintaining social distancing. They were forced to go for digital payment options but, some people are unable or reluctant for digital transaction either they do not know the online procedure or having fear of mistakes or feeling insecure. However, the situation demand for physical distancing hence, most of the customer opted for digital transaction. This situation is new for bank as well as customer.

In the above backdrop this study is to know about customers banking behaviour during lockdown and whether covid is reshaping banking behaviour of customer.

Researcher has taken 50 PSU banks (Branches) for the study situated in Nashik municipal limit. The data are obtained from primary and secondary sources. The primary data are collected by administering questionnaire from banks customers. The secondary data is obtained from various sources, i.e. internet, websites, news papers, magazines, reports available on e-form. After collecting data was suitable coded to derive inference by applying chi-square test and result is presented. Research shows that the pandemic has influence on reshaping of customer banking behaviour considerably.

Keywords: Digital banking, Banking sector, Customer, Banking behaviour, Ecosystem

1. Introduction:

India is going through very critical phase due to covid effect. India is second largest affected country in the world around 81.84lacks positive cases in nation and almost 16.83 lacks cases in Maharashtra and nearly nation have lost 1.22 lacs human lives (this figure may change by the time paper published). The government of India has imposed nationwide lockdown in late march to combat the spread of viral disease.

The banking sector is backbone of any financial system of a nation. Effective and efficient payment system is vital part of financial system. The smoothly functioning of these financial institutions shows and ensures the healthy condition of country's ecosystem and economy.

The foundation of a safe and efficient payment system is trust in money transaction. The pandemic situation has changed the way people work, shop, socialise and do their banking. Some customers are familiar for digital options, some are new or first time moved to digital mode. Then question arises if the pandemic continues for longer duration what would be consumer behaviour shift to digital platform.

The opportunity of digitalization is particularly important for traditional banking. Since, the significant change in customer behaviour is not by choice but compulsion due to circumstances. Banks have made significant effort to offering digital mode however, not all services were also available on line and not all customers take advantage. One of the reasons is trust factor. Traditionally the relationship between the bank manager and the customer was built on trust and knowledge from face to face meetings where the bank manager would get to know and understand their customers fully. Digital customer engagement is a problem for

the banking industry. Technology can help. Some experts believe that one of the best uses of technology is improving customer experience.

The social distancing norms have shifted the minds of people towards e-commerce and digital transaction and after experiencing this become long–term option. People are spending their valuable time at home due to lockdown become more dependent on technology and this may continue after covid also.

Covid crisis is likely to significantly accelerate the shift to digital and redefine overall business. Customers' behaviours and preferences are dramatically changing and they may continue with this practise of digital transformation. However, the process of digital transformation is complex and long-drawn out for businesses as well as customers.

Digital payment is a way of payment which is made through digital modes. In digital payment payers and payee both use digital mode to send and receive money. This is also called electronic payment modes. It is clear from the above that in digital payment system both i.e. customer and bank should have electronic device for the transaction.

As a part of digital transformation, National Payment Corporation of India (NPCI) has been playing significant role to the emergence of the digital payment ecosystem in India. The NPCI have launched several innovative and successful initiatives like UPI, IMPS, Bharat Bill Pay and ETC (electronic toll collection) through the Fast Tags. In additions to this Indian Fintech and digital payment companies have made significant progress and offers wide range of services of integrated and user friendly solutions. This helps the leverage advanced technologies and deploy innovative business model. Growing internet and mobile users and telecom companies offering low cost data plans attracts the customer for digital mode.

There is definitely no doubt that digital payments plays a big role in enabling customer to maintain social distancing. Hence, customers opt for contactless deliveries of their products, services and other day to day needs. This practice can be new normal and trend can be taught us as the beginning wave for the adoption of digital payment in India.

Adopting any new system there is always criticism and fear of insecurity. There are some technical and operational challenges for the customers and banking system have been faced during pandemic and its impact on digital banking. We cannot ignore the sizable Indian population which is not in the banking net means without access to bank account due to several reasons, i.e. illiteracy, ignorance of banking, not fixed and regular income, frequently migrated for work, limited income source which they get in cash not required by bank transfer, some banks have high minimum balance criteria in saving account, not having internet or smart phone and not able to operate, internet and range problems in some rural areas, fear of secrecy and trust etc. Therefore, considering above introducing fully digital banking with new technology is not easy task.

As we know Indian customers are safety conscious and because of several scams in bank people are reluctant to rely on digital platform, they want to frequently visit banks and see their belonging is safe. India's banking sector has witnessed number of cyber frauds which resulted heavy losses to innocent customers. Therefore, to overcome this aspect banking system must introduce safety device and implement stringent measures to curb these and provide secure framework and system.

Considering the potential growth expected in the digital payments in Indian banking system the regulation, compliance and vigilance needs to streamline effectively. In this aspect government and bankers have already have taken some initiatives. Indian government and regulators have focused greatly on enhancing penetration and acceptance for digital payment modes and encouraging customers and service providers.

In view of the above researcher study the scenario of customers banking behaviour and whether the covid circumstances is helping to reshaping banking behaviour of a customer in Indian perspective.

2. Literature Review:

2.1. Amirender Singh (Financial express, June5, 2020) in his article said there is shift in consumer behaviour and preferences due to pandemic effect. Some consumers have faced earning sources and hence, their income is reduced resulting restriction on purchasing. People are forced to live in different condition, buying differently and thinking is also different way. The imposing of social distancing have forced people and convinced them

their health priority and minds of customers shifted towards e-commerce and digital banking and it become long term- option or will continue permanently. Therefore, in order to cater the need of customers bankers, business houses and industries should have innovative system to attract and retain the customer insure them hassle free operations. These shifting of customer from traditional operation to digital platform will lead speedy transaction and help both customer and bankers.

2.2. Jan Ballens (Payment Journal, Powered by Mercator Advisory group, May 20, 2020 opined covid have impact on consumer behaviour all over the world. During their survey it has been observed that consumer sentiment have changed in developed market people are responding four ways for retail banking during covid. 43% people have said bank have changed their approach due to covid effect. There is declining trend in using cash. Consumers prefer online purchases for their day to day needs. Duet o fear viral disease and avoid physical distance. The major payment was taking place in digital form. Banking becomes more responsible in this period. Helping and supporting customers during the crisis, emergency funding is offered, moratorium period is extended. Customer will expect greater flexibility and security. Banks have a role to help customer to prepare them to handle the situation and strengthen savings, investment and insurance and thereby customer satisfaction.

These four points need to address by bank rigorously.

2.3. Varun Alagh (inc42.com) july6, 2020, stated that covid has changed significantly consumers' attitude and buying behaviour and some are expecting this will remain same after pandemic end. The lockdown has forced consumers to change their habits and become cost consciousness and shifting to e-commerce. They become more health conscious maintain hygienic condition and personal care.

This change in buying habits will remain forever. Right now they are worried about their health and family earnings, some have faced pay cut and job loss.

However, there is big change in their buying behaviour and shifting to e-commerce.

This is new era outbreak has not only changed in consumers view, personal hygiene and health but the way they interact with friend, family and community have changed drastically. People are spending to more time to become techno- friendly to cope with situation. This adaption of technology is anticipated to continue after covid also.

Earlier people were reluctant to shop online but now there was no choice and once they take experience of on line shopping they are relieved from fear of fraud or cheating and it is safer.

2.4. Ahmed Khidir (Finextra, 17May2020) while talking Will covid reshape digital banking? Expressed that covid has brought drastic changes in our live and there will be fundamental changes in our buying and spending. Then question arise will this change customer's digital behaviour in long run and it will have effect on banking. We have already seen rise in digital banking and online purchasing. Now customers also realise the safer and convenient mode of banking without physically going to branch. Hence, we are likely to see significant accelerate towards digital trend of banking. In nutshell we can see shifting in digital customer experience; banking will be more digital than before, transformation from servicing to engagement and wide spread adoption of next-generation technology. Competition in retail banking force bankers to increase their digital ability and execution of business.

2.5. Sreedhar Vegesna, partner and leader financial services PWC India, june2020. Addressed challenges of banking in their paper. **Customers** have now realised banking operation will not stop even they do not visit bank. Considering the limit of social distancing during lockdown due to Covid. Customers' sentiment and preferences also have in shifting mode to adjust with circumstances. Banks are more **profit** oriented and hence realised that this is right time to cost reduction. How can bank reduce their operating cost while redesigning future banking model.

Employees are important resource of any organisation. Then how to utilise this source in innovative way to enhance profitability and on the other hand optimise man power costs. Now the time have come to think differently to monitor cost and boost productivity in given situation of remote working environment for both employees and customers. **Growth** it is not possible to maintain growth while working in different mode.

Employees are forced to work from home then how to manage productivity? However, applying digital banking and accelerating growth is challenging tasks to make both comfortable i.e. customer and banks. Banks are also worried to maintain **sustainability** while do so.

2.6. Santosh Mahalingam(the times of India Blog, august28,2020.

Here he stated covid implication have redefined retail and banking experiences during pandemic. Physical appearance is eliminated by lockdown and banks are prompted to avail digital platform for rattail banking to customers. This system emerged to handle customer and make integration all systems will insure customer to enjoy seamless experience same have been applied to corporatism .here technology evolution with integration of ERP has played important role to redefined corporate banking experience. However, this evolution in digital platform requires utmost attention. It has disrupted customer behavioural preferences and attitudes which are bound to reshape banking world. To make this operation true we must take necessary measures and look for innovative ways to improve existing banking operation so that we will able to fulfil future need and facing changing requirement. Simplicity is the key for make this success.

2.7. Accordingly survey (june10, 2020,) published by Bloomberg consumer behaviour in India is radically changing due to covid. 60% buyers say buying habit of people will be alter by the pandemic impact. According to EY survey five new segment may emerge after pandemic, it will come with banging 38% respondents agreed. 29% say frugal, keep cutting 19%, cautiously extravagant 11% and norma2%.

This survey shows that there is shift in consumer buying behaviour during pandemic period.

2.8. Topendra Bhattacherjee(Business world,August10,2020) said on cyber risks India's internet users have increase considerably revealed in the report of Morgan Stanley on India's digital economy in a post covid it is also observed that covid has accelerated customers adoptions of digital banking. Banks have experienced double-digit growth in banking through internet, mobile banking and new age digital channels. Similar trends also observed in banking four times increase in digital saving accounts operations during lock down. Even investments in fixed deposits and SIP through digital channel have been increased considerably. To continue this trend and avoid cyber security risks bankers making aware to their customer constantly through messages, and using social media.

2.9. Jagdish Sheth (july4, 2020) as per his view the lockdown and social distancing due to covid has significantly generated the disruption on consumer's behaviour. Consumers have learned new way of banking and purchasing. The work life balance have been changed , people work from home, study at home since they are unable to bank or shopping mall due to pandemic situation. I this store or bank has come to customer several banks have provided this services to customer. People are forced to stay at home they desperately searching way to come out with situation and make work operative hence, to adopt new technology that can facilitate work, study and consumptions in easier manner. Digital technology is likely to modify current habits of family, individual and banking operation is not exception to this now people are more friendly for internet and mobile banking and this trend will continue for future too. This is going to transforming banking operation more too digital mode.

2.10. Srivatsa Subhanna) outlook, 16sept, 2020) his survey reveals the future of digital banking post covid is observed there is considerable increase in customer reluctance to visit bank, they prefer digital toll to fulfil their banking need. Banks were force to close due to covid for uncertain period. In this period people force to use internet and mobile banking after experiencing its convenient and instant result they prefer to go further transactions and become familiar to do so. Now customers are expecting that bank should come out more digital platform their day to day need of banking operations. Several banks have provided payment apps and people are more open to tryout a new app than they were before the COVID pandemic. This show trend is growing digital banking in India.

2.11. Price water house corporation (May2020) India, in response to control spread of covid virus taken several measures including lockdown and imposed physical distance restrictions. This have resulted economic slowdown and decline on business activities all over and banking operation have also suffered. With expected economic growth which is severely affected, the financial outlook of the digital payment sector is also suffered.

However, industry stability and potential for innovation will play a valuable role in rebooting the economy in the new normal. Considering the same Government of India have come with several measures to support customer. Because there have been fear of physical distancing while economic transaction. RBI have taken some step to discourage cash exchange and promote digital payment, banks have temporarily waived fund transfer charges on their digital transaction like NEFT, RTGS and IMPS. Further some banks have also waved charges on cash withdrawal from third party ATMs via debt cards to ensure and convenient access to fund s and support customer in crisis as well as promote digital transaction. Having experience of digital mode easy and convenient facilities will encourage customer for digital payments.

2.12. Aneesh Reddy (co-founder and CEO of Capillary Technologies, Business line, April 14, 2020) stated in his article covid is creating a paradigm shift in consumer behaviour. Further presented key behaviour changes according to survey by NRF out of 10 customers 9 have changed their traditional shopping habits. More than 50% of customers have ordered on line which they were normally purchasing at store. Nearly 60% consumers said they are worried about going out for purchasing due to infection. These changes some are temporary, other will be permanent. The digital mode of transaction will be likely to carry forward and become permanent. This will affect two major shifts in customer behaviour. People are reluctant to public places and avoid crowd and higher preference for digital mode.

2.13. Sanjay Doshi, (8 July 2020, KPMG, Partner) in his blog opined on how COVID is accelerating digitalisation. This crisis is likely to significant accelerating towards digital mode and fundamentally redefines the overall business operations. He also opined that the process of digital transformation is complex journey for both business and customers considering its utility, risk and security point of views. Banking and payment system is critical pillar of the economy which has seen major uptick towards digital adoption. Though going digital is not totally new to the industry however, the pandemic has significantly accelerated the adoption of digital technology, which will have far-reaching implication for future of banking industry but entire ecosystem of India.

2.14. Sonali Kulkarni (CXOtoday.com, June25, 2020) according to her article, covid will have long-lasting impact on industries including banks after the crisis. In view of digital maturity and flexibility learned by experience during crisis will determine the strategy of banking operators in there emerging segment i.e. truly banks which have capabilities and cost elasticity and ready to face future. Banks which are laggard in digital capability need to evolve and renew their capabilities and last, banks which are struggling to survive.

2.15. Ranjith Boyanpalli(Head of Fintech and Payments Group at Flipkart, Business India, July 25, 2020) expressed in his article. India is witnessed nearly Rs.4141 crore worth digital transactions in FY 2019-20. The mission digital India is maintaining its stride people are increasing to adopt the digital mode for their financial transactions. It has been seen that digital payments plays a big role in enabling consumers to maintaining social distancing. Customers are eagerly opting for contactless deliveries for their products, services, and day to day needs. While looking at this new normal as beginning can be next big way in the adoption of digital payments in our country. This is line with efforts taken by RBI and payment corporation of India regursly encouraging consumer to do so. The pandemic will be the testing time for digital transaction in India and may be turning point for digital payment becomes not just safeguard but way of life.

2.16. KPMG (assets.kpmg, August20, 2020) according to report on Impact of COVID on digital payments in India. The efforts taken by RBI, regulatory authority to push digital payment and avoid usage of cash transaction and reduce risk of element which spread covid transmission. Such efforts have shown recovery in opening of economy and increased in digital payment platforms on NCPI in very short period of time. This clearly indicates the detrimental impact of covid on digital payments; this is not in lingering stage it is expected to evolve rapidly to help shaping the post covid era. it is also expressed digital literacy is key to ensure easily use of the various digital payments mode being made available to the customers to transform India into a cashless economy.

2.17. Anushruti Singh(SME Futures.com,May23,2020) according to data analytics firm Global data e-commerce market in India is likely to grow at a compound annual growth rate(AAGR) of 19.6% between

2019and 2023 to reach Rs 7 trillion(US$98.4 billion) by 2023. As consumers are shifting to online shopping from their traditional shopping due to fear of covid of being exposed.

2.18. Ashish Goyal, Co-Founder and CFO at EarlySalary(Financial Express (September 22,2020) it is seen Covid pandemic has impacted fundamentally on the consumer behaviour worldwide and India is also experiencing the same. The digitally enabled service provider have been continuously improving themselves and rapidly changing over the year to avoid disruption and apply innovation. Before the pandemic hit fin-tech industry was delivering product and services through modern technology and digital transformation which in turn changing the consumer behaviour. It has been experienced significant growth of UPI based payments, mobile banking, lending etc. However, covid scenario has accelerated it considerably and become a new normal. As the impact of COVID on the digital banking industry is beginning to unfold, the pandemic seems to be a game-changer for the fin-tech industry.

2.19. Ashish M.Shaji(Enterslice,June8,2020) according to him, the corona virus has brought considerable changes in the lives of people those who affected by it. It includes daily business of life. We have observed a sea change in digital banking in India. Covdid-19 may have transforming impact on digital banking. Customer are forced to adopt the digital way of banking due to covid outbreak normally people were reluctant to use before. The y also realised convenient and time saving operation. Banks have also proactively sent some advisories informing customers about use, importance and benefits of the online banking.

2.20. PWC,Inida,(May, 2020) while expressing views on impact of covid on the behaviour and expectation of customers and businesses are experienced by both. It is clear that we will settle into new normal once pandemic is over. It is important that digital payment eco-system should evolve rapidly to help and shape the post covid era of banking business. To strengthen this system there should be proactive approach by both the banker and customer. Banks have offering fee waiver on select digital payments(IMPS,NEFT and cash withdrawal from third party ATMs)in addition RBI has offered three month moratorium in two phases , immediate financial assistance etc these initiatives definitely encourage the customer for digital banking.

2.21. Monish Shah Partner, Deloitte (The economic times, May01, 2020) it is feared that a continued spread of corona virus crisis and aftermath will significantly slow down business. To face this challenge financial institutions have to take additional measures to curb the situation and insure business houses to maintain normalcy by providing necessary financial assistance and remain in the service of customers. Banks and financial institutions must prepare concert plan to face post scenario. This would be essential in developing a flexible contingency plan that best equips the banks for crisis management and provides supportive solutions to its customers. They must design new operating models in an innovative way to interact with customer and provide services. Furthermore, the pandemic may further accelerate migration to infrastructure of the future – digital channels and connectivity.

2.22. Michael Rehfisch(25. March 2020) asserted that to face the challenge aroused by corona virus banks and fintech will have to engage them in collaborative manner. They need to take effective action jointly so that it will be complementary each other to utilise their strength properly. There is growing demand to find out solution in security point of view in this regard fintech have gained lot of experience. In the context of other problems these pandemics have challenge to work in team. Some companies which are having long- term view have realised the potential of banking ecosystem as means to build and strengthen as specialised service providers.

2.23. Robin Bhowmik(The week,april27,2020) opined there is visible impact of covid is increasing usage of digital banking. To face the pandemic situation both banks and government are taking several initiatives and insisting avoids physical banking. It has been realised digital platform is great solution and there is growing demand and number of online transactions have been increased. This is possible due to its convenience, speedy and safe operation for both customers and banks. The digital transformation will able to tackle the NPA issue since, delay in payment and overdue is avoided banks are increasing their investment to make digital banking more effective. However, every system has its pros and cons; hence digital operation is no exception. There

could be a surge in cyber security issues, too. The RBI has promptly created a separate wing comprising 600 officers to tackle this challenge.

2.24. CRISIL report (September 29, 2020) it has been observed covid pushed most business and social interaction in to digital channel. Banks are investing sizable amount in upgrading their technical wing without waiting to see what rivals do. To tackle the outbreak bank has to take right course of action and understand how technological investment can generate returns. It must be taken in to consideration which investment will have stronger impact on potential returns. However, answer to this query will differ from bank to bank but across all banks client experience is one area in which investment in technology consistently deliver attractive return on invetmnet, because client experience is a key driver of share of wallet.

2.25. Mahesh Ramamoorthy (MD FIS, Express Computer, Sept.11, 2020) as per FIS report digital banking and contactless payments have surged during the ccovid in India. A paradigm shift in consumer behaviour is under way. The survey result shows that 68% of Indians are now opt for online or mobile banking for their financial transactions. Out of these 51% expect to continue to use this method after pandemic also. Nearly 48% of respondents expect to go for contactless payment post covid world. Report also shows that young and senior generation (24-39) consumers more adaptive to accept this change than the other group. This clearly shows consumers preference toward digital payment is increasing considerably than before. Mahesh Ramamoorthy, Managing Director at FIS. This survey shows that these new habits are likely permanent and will continue in the post-pandemic world

3. Objectives of the Study:

1. To examine the mode and preference by the customer for digital payment.
2. To determine the impact of Covid on customer's banking behaviour
3. To study the effect of the covid on digital payments.
4. To study the whether covid circumstances reshaping customers banking behaviour

Scope and Significance of the study: this study focuses on influence of covid towards reshaping customers banking behaviour and restricted of PSBs (50 Branches) surveyed in Nashik during lockdown.

This study is significant to understand banking operation in crisis when situation cannot control by one source and how customers react towards digital payment modes in given situation.

Limitation of the study: this study is based on survey in crisis period. Economy is dynamic and because economic demand and value change according to environment hence, this study is limited to customers of PSBs in Nashik. The study focuses to asses customers view pertaining to covid impact on reshaping customers' banking behaviour.There was limitation of collecting large data due to lockdown and maintaining physical distancing.

Scope for the future research: this study can be taken for further research since, entire banking sector is not covered, and after the pandemic situation circumstances may differ. Hence, further research may focus to cover larger aspect and banking normalcy after covid.

4. Research Methodology:

this study is aimed to assess the effect of covid on customers banking behaviour during lockdown on Indian banking sector, in particular public sector banks (PSBs) because PSB responsibility to government and public is different than private sector banks. To achieve this objectives available literature is reviewed and some extracts have been drawn from the various sites of internet in the form of highlights of articles, press releases, interviews of renowned economists, bankers, fund managers, economic and financial advisors, and senior officials of economic bodies, Chamber of commerce and industry and so on. Especially guidelines of RBI and finance minister's views regarding the impact of corona and precautionary measures taken for financial sector to stabilise economy of India were referred. The relevant information available in various forms and sources has been read carefully, understood and conclusion is drawn to substantiate the proper logic of study. This paper is an exploratory and experimental type of study.

At present there is no factual data available regarding impact of covid on various sectors of economy including banking sector and only intuitive estimates are available.

Therefore, online survey was conducted to get the required information and data sought since, lockdown restriction physical distance is maintained and banking personnel were also busy in their task to handle the customer and banking operation during lock down period.

Research Design:

The survey research design was used in this study. It involves using a self-designed questionnaire has been prepared and data collected with the help of online views of selected banks customers to assess their views about digital payment mode and customers banking behaviour. This method was chosen in order to get adequate information and it is relatively economical in terms of time and resources.

This study is based on customers views of public sector banks (PSB) located at Nashik in Maharashtra, India. A sample of 800 from study area identified was randomly presented with self design questions. The study used judgmental random sampling in order to maintain research for accurate study and equal representation. The study information was sought with discrimination as to gender or demographic variables. The total of (800) questionnaires distributed and feedback obtained. A valid (730) responses were filled and returned were taken for analysis.

Instruments:

Self designed close ended questionnaire instrument is used to collect the data which consists the questions pertaining to sought information about the effect of covid on customers banking behaviour in public sector banks.

Research Hypotheses:

Based on the facts raised in research and literature review, the following hypotheses are addressed:

1) H0: there is no significant difference perceived by customer preference on the basis of age for the digital payment.
   H1: there is significant difference perceived by customer on the basis of age for digital payment.
2) H0: There is no significant relationship between covid circumstances and customers banking behaviour
   H1: There is a significant relationship between covid circumstances and customers banking behaviour
3) H0: User friendly operation and digital banking utility are not related to each other
   H1: User friendly operation and digital banking utility are related to each other.
4) H0: Covid environment does not influence on reshaping of customers banking behaviour.
   H1: Covid environment has influence on reshaping of customers banking behaviour.
5) H0: There is no significant relationship between mode of payment and customers banking behaviour.
   H1: There is a significant relationship between modes of payment and customers banking behaviour.

. **Data Analysis and Inferences:** Here, the results of the analysis are reported and presented. Data for the analysis was collected from the 730 respondents who are having bank account with nationalised banks within municipal limit of the Nashik (selected 50PSBs branches). After collecting data was suitable coded to derive inferences by applying **chi-square test** and result is presented.

Data gathered from the questionnaire was analyzed using both **descriptive and inferential statistics**. **Descriptive statistics** used is frequency distributions. **Inferential statistics** used **chi-square test.**

Table-1 List of banks

Sr. No.	***Bank Name***	***No of Branches***	***Percentage***
1	Bank of Baroda	4	8
2	Bank of India	4	8
3	Bank of Maharashtra	6	12
4	Canara Bank	4	8
5	Central Bank of India	4	8

6	Indian Bank	4	8
7	Indian Overseas Bank	2	4
8	Punjab and Sind Bank	2	4
9	Punjab National Bank	4	8
10	State Bank of India	8	8
11	UCO Bank	4	8
12	Union Bank of India	4	16
	Total	50	100.00

Above banks are taken as per RBI list of PSBs. 50 branches have been taken from above banks .Since, SBI is largest bank and having more branches in city hence, taken more branches and rest of the banks are taken according to branches in city. The respondent sample 730 is taken randomly from the list of customers of above banks.

Table-2 shows the demographic characteristics of respondents.

Table No.2. Demographic Characteristics

Demographic variable	Categories	Count	Percentage
Age	Up to 20Years	100	13.70
	21-30 Years	105	14.38
	31-40 Years	140	19.18
	41-50 Years	105	14.38
	51-60 Years	140	19.18
	Above 60Years	140	19.18
	Total	730	100
Gender	Male	438	60
	Female	292	40
	Total	730	100
Education	Secondary School	140	19.18
	Graduate	160	21.91
	Post Graduate	130	17.81
	Professional	120	16.44
	Others	180	24.66
	Total	730	100
Occupation	Home Maker	110	15.07
	Service	105	14.38
	Profession	105	14.38
	Business	105	14.38
	Pensioners	105	14.39
	Agriculture	110	15.07
		90	12.33
	Total	730	100
Monthly Income	Up to 10,000	110	15.07
	11000-20000	105	14.38
	21000-30000	110	15.07
	31000-40000	110	15.07
	41000-50000	105	14.38

	51000-60000	105	14.38
	Above 60000	85	11.65
	Total	730	100

Source: *Research Survey, 2020*

Covid effect on consumers banking behaviour traits were explored through gender and other demographic characteristics from the selected respondents. Demographic characteristics were studied to analyze the lockdown crisis, operational issues, impact on payment habits, customer's preference for mode of payment, conveniences, customer service, security, utilisation of resources and operating utility etc.

It is seen from the sample that majority respondents were young persons in the age group of 20(13.70%), 21-30(14.38%) and 31-40 (19.18%) senior customers in the age group of 41-50(14.03%) and pensioners above 60 years 19.18% were observed. Gender difference was 60:40 male and female respectively.

With respect to education most of respondents were graduates (21.91%) post graduates (17.18%) professionals (16.44%) Secondary school (19.18%) and (24.66%) were having other qualification. Occupation of the respondents were homemaker (15.07%) service (14.38%) profession (14.38%) Business (14.38%) agriculture (15.07%) and (12.33%) were having other occupations.

Income play important role in banking operation it is observed income range of the respondents (figures are in thousand Rs.) up to 10K (15.07%) income range 11-20, (14.38%) Majority of the respondents are in range of 21-30,(15.07%) 31-40,(15.07%) followed by 41-50(14.38%) 51-60,(14.38%) and above 60K(11.65%). This section addresses the hypotheses of the study

1. H1: There is significant difference perceived by customer on the basis of age for digital payment.

Degree	Observed Frequency	Expected Frequency	(O-E)2	(O-E)2/E Difference Sq.	Diff. Sq. / Exp Fr Ch-Square Value	Table Value
To a large extent	310	182.5	127.50	16256.25	89.08	**7.815**
To a considerable extent	260	182.5	77.50	6006.25	32.91	
To some extent	120	182.5	-62.50	3906.25	21.40	
No response	40	182.5	-142.50	20306.25	111.27	
Total	730				254.658	

Source: *Research Survey, 2020*

The Chi^2 value is 254.658. The *p*-value is < .00001. The result is significant at $p < .05$.

The above table value is < calculated value, hence, the null hypothesis is rejected and alternative hypothesis is accepted. It is proved that there is significant difference perceived by the customer on the basis of age for digital payment.

2. H1: There is a significant relationship between covid circumstances and customers banking behaviour

Degree	Observed Frequency	Expected Frequency	(O-E)2	(O-E)2/E Difference Sq.	Diff. Sq. / Exp Fr Ch-Square Value	Table Value
To a large extent	280	182.5	97.50	9506.25	52.09	**7.815**
To a considerable extent	260	182.5	77.50	6006.25	32.91	
To some extent	120	182.5	-62.50	3906.25	21.40	
No response	70	182.5	-112.50	12656.25	69.35	
Total	730				175.753	

Source: *Research Survey, 2020*

The Chi^2 value is 175.753. The *p*-value is < .00001. The result is significant at *p* < .05.

The above table value is < calculated value, hence, the null hypothesis is rejected and alternative hypothesis is accepted. This proves that there is significant relationship between covid circumstances and customers banking behaviour

3. H1: User friendly operation and digital banking utility are related to each other.

Degree	Observed Frequency	Expected Frequency	(O-E)2	(O-E)2/E Difference Sq.	Diff.Sq. / Exp Fr Ch-Square Value	Table Value
To a large extent	340	182.5	157.50	24806.25	135.92	**7.815**
To a considerable extent	280	182.5	97.50	9506.25	52.09	
To some extent	80	182.5	-102.50	10506.25	57.57	
No response	30	182.5	-152.50	23256.25	127.43	
Total	730				373.014	

Source: *Research Survey, 2020*

The Chi^2 value is 373.014. The *p*-value is < .00001. The result is significant at *p* < .05.

The above table value is < calculated value, hence, the null hypothesis is rejected and alternative hypothesis is accepted. The result proves that user friendly operation and digital banking utility are related to each other.

5. H1: Covid environment has influence on reshaping of customers banking behaviour.

Degree	Observed Frequency	Expected Frequency	(O-E)2	(O-E)2/E Difference Sq.	Diff. Sq. / Exp Fr Ch-Square Value	Table Value
To a large extent	285	182.5	102.50	10506.25	57.57	**7.815**
To a considerable extent	260	182.5	77.50	6006.25	32.91	
To some extent	115	182.5	-67.50	4556.25	24.97	
No response	70	182.5	-112.50	12656.25	69.35	
Total	730				184.795	

Source: *Research Survey, 2020*

The Chi^2 value is 184.795. The *p*-value is < .00001. The result is significant at *p* < .05.

The above table value is < calculated value, hence, the null hypothesis is rejected and alternative hypothesis is accepted. It is clearly proved that covid environment has influence on reshaping of customers banking behaviour.

5. H1: There is a significant relationship between modes of payment and customers banking behaviour.

Degree	Observed Frequency	Expected Frequency	(O-E)2	(O-E)2/E Difference Sq.	Diff. Sq. / Exp Fr Ch-Square Value	Table Value
To a large extent	290	182.5	107.50	11556.25	63.32	**7.815**
To a considerable extent	260	182.5	77.50	6006.25	32.91	
To some extent	110	182.5	-72.50	5256.25	28.80	

No response	70	182.5	-112.50	12656.25	69.35	
Total	730				194.384	

Source: *Research Survey, 2020*

The Chi^2 value is 194.384. The *p*-value is < .00001. The result is significant at $p < .05$.

The above table value is < calculated value, hence, the null hypothesis is rejected and alternative hypothesis is accepted. Above table clearly proves that there is significant relationship between modes of payment and customer banking behaviour.

6. Conclusions:

The result of the study shows that pandemic has affected physical banking operation considerably. The nature of banking operation is complex includes, domestic, international factors, demand and supply, export and import of country, customers need and government regulations. During this Coovid-19 customer, borrowers, depositors and bankers are facing very embracing situation due to lockdown or slow down. The banking operation is not in its full pace. Either customers are unable to visit bank or limited numbers of customers were allowed at a time hence, most of the customers prefer to stay away from Covid fear.

Study reveals that majority of the sample were young persons, gender difference shown 60:40 ratio of male and female respectively. This shows female banking access has been increased considerably due to higher education, job and digital friendly approach.

It is also seen form the study that age factor plays major role to accept digital payment mode compare to senior people. Younger generation prefer more digital mode, circumstances always play determining role to take appropriate action. Here covid circumstances force customers for opting digital payment mode normally, some people are reluctant to go for digital payment because of fear of loss, mistakes, security but the present circumstances left no option to customer hence, it forced for digital mode of banking.

Customer also wants user friendly operation. Customers are reluctant to go for complicated and very rigid system. User friendly operation and utility are related. User friendly operation enhances utility level of the services which is beneficial to both customer and bank.

Current environment has influenced on reshaping customers banking behaviour. Normally, customers not easily accept change. Some customers like senior citizen, pensioners' they are reluctant to accept digital payment system. They prefer traditional banking transaction by physical presenting cheque, withdraw and other banking transaction. The given situation has no other option but to accept digital mode or wait for transaction but they cannot wait for uncertain period hence they are forced to accept digital mode and after experiencing its utility, security and instant results influence them to accept digital payment system. This is reshaping customers banking behaviour. It is also seen mode of payment and customers banking behaviour have significant relationship since, customers opt for preferable mode of digital payment. Thereofre, 100% digital payment is not possible due to several reasons like, illiteracy, income, fear of loss, mistakes ,security and secrecy, absence of internet and smart phones and not able to operate, technological problems, since, people have different choices and perceptions etc. Even spending crores of funds India could not achieve 100% literacy level. This will also take more time for accepting digital payment. However, the current situations have influence considerably for reshaping customers banking behaviour in India.

References:

1. RBI Governor Shaktikanta Das said (Indian express, Oct. 11, 2020)
2. Jitender Singh, B. S. Bodla (2020) COVID-19 PANDEMIC AND LOCKDOWN IMPACT ON INDIA'S BANKING SECTOR: A SYSTEMIC LITERATURE REVIEW,PP.4
3. Jim Marous, Co-publisher of the Financial Brand, CEO of the Digital Banking Report and Host of the Banking Transformed Podcast, May18,2020
thefinancialbrand.com/96502/coronavirus-covid-19-changing-banking-payments-digital-behavior-trends

4. The Economic times (March23, 2020) bfsi.economictimes.indiatimes.com/news/banking/covid- 19-pain-many-public-sector-banks-set-to-post-losses-in-the-fourth-qu
5. Times of India (PTI updated,10 th october.2020) timesofindia.indiatimes.com/business/india-business/moratorium-period-exceeding-six-months-may-result-in-vitiating
6. The Economic times (April6, 2020)economictimes.indiatimes.com/industry/banking/finance/banking/covid-19-impact-banks-to-witness-spike-in-credit-costs-non-performing-assets-in-2020
7. Nikita Vashisth (July 29, 2020) www.businessstandard.com/article/companies/treasury-gains-to-aid-q1-profitability-of-public-secto
8. Roshan Kishore (Hindustan Times, New Delhi, sept.9, 2020)www.hindustantimes.com
9. Shritma Bose (May26, 2020) financial express. www.financialespress.com
10. Richa Bhattacharya(the Economic times(April16,2020) economictimes.indiatimes.com/industry/banking/finance/banking/covid-19-impact-psu-banks-incentivise-staff-
11. Shreyam Shrivastava (July22, 2020) Outlook magazine.www.outlookindia.com
12. Ritu Singh, july24, 2020) CNBC, www.cnbctv18.com/economy/rbi-financial-stability-report-covid
13. Martin Van den , et al.(May 26,2020) www.bcg.com/en-in/publications/2020/covid-19-causes-a-new-outlook-on-pricing-and-revenue-for-banks
14. Crisil report (June16, 2020)www.crisil.com
15. Abir Lal Deyand Arshi Siddiqui(june 6,2020) Article, Mondaq, www.mondaq.com/india/operational-impacts-and-strategy
16. Samudyata kudur shivram(associate VP,Digital Mayeric Systems) Dataquest bureau, April 8,2020. www.dqindia.com/four-impact-areas-covid-19-digitization-banks-india
17. Sonali kulkarni (CXOtoday.com, June, 25, 2020) www.cxotoday.com/news-analysis/covid-19-and-its-impact-on-indias-banking-sector/
18. Monish Shah Partner Deloitte (The Economic times, May01.2020) bfsi.economictimes.indiatimes.com/blog/potential-implications-of-covid-19-on-the-banking-sector/
19. Somesh Jha (Business standard, april17, 2020) www.business-standard.com/article/finance/covid-19-impact-psbs-flag-concerns-over-bad-loans
20. Abhijit Lele, Business Standard (May22, 2020) www.business-standard.com/article/finance/covid-19-crisis-banks-seek-relaxed-npa-norms
21.Sandeep Aggarwal (Asian Banking & Finance, April20, 2020) asianbankingandfinance.net/retail-banking/commentary/impact-covid-19-indian-banks-in-near-term
22. Jim Marous, Co-publisher of the Financial Brand, CEO of the Digital Banking Report and Host of the Banking Transformed Podcast,April4,2020, thefinancialbrand.com/94256/reimagining-digital-banking-transformed-covid-19-coronavirus-trends/
23. Accenture, Now next (March26, 2020) Article, how banks can manage the business impact of due to Corona. The COVID-19, www.accenture.com.
24. Vijay Kumar Shaw (Magzter, Banking Finance, May2020) www.magzter.com/article/Business/BANKING-FINANCE/Impact-Of-Covid-19-Pandemic-And-Amalgamation-In-Indian-Banks
25. Srinivasa Kumar Yerchuru and Mahadevan Chidambaram (Head Industry advisory, banking and financial services and insurance, TCS) www.tcs.com/covid-19-crisis-implications-for-financial-services-industry

7. Role of Digital Technologies for Women Entrepreneurship in India

Mr. Mote B.B.
Asst.prof. in Economics
ShankarraoJawalePatilMahavidyalayaLohara
Tq.LoharaDist.Osmanabad.

Abstract:

Purpose The adding applicability of new business value creation coupled with growingfigures of women entrepreneurs significantly contributing to profitable growth, has raisedrenewed exploration interest in women entrepreneurship. This chapter examines WomenEntrepreneurship in India and highlights the part of digital technologies fastening on developingnew forms of entrepreneurial conduct, including networks, ecosystems, and communities, onaccelerating the elaboration of new gambles intertwined with women's entrepreneurial growth.

Findings specifically, the donation and impact of digital technologies would be anatomizedfor women entrepreneurship. This would further punctuate the main exploration aqueducts thatcrop for unborn disquisition on the theme.Originality/ Value Indeed though the literature on Women Entrepreneurship is well-conditionedproved, the impact of digital technologies and the crossroad between the two fields remain unexplored fairly. Practical counteraccusations Advancing knowledge and practice in women entrepreneurship andusing digital technologies would be a significant recrimination.

Keywords: *Entrepreneurship, Women Entrepreneurs, Commission, DigitalTechnologies, India*

Introduction

Entrepreneurship, and especially women entrepreneurship, plays a vital part in the growth ofnations. It has three main processes, including the morning, creation, and distribution ofwealth and services. The main motive for women to enter the entrepreneurial exertion is toshare in some profitable benefit for the betterment of the family (BharathiKollan andIndira J Parekh,) in the paper"Women Entrepreneurship A Tool for Work-Life Balance"byBhatnagaretal. (2017).Colacoetal. (2018) plant that one of the significant factors in the country's fiscaldevelopment is women entrepreneurs' growing part. Empowering women has taken on colourful forms- perfecting women's participation in the pool, reducing dogmatism and paycheckdifferentials, supporting the more significant trouble, and perfecting progressive geste thatsupports talented women in leadership and operation. Demartinietal. suggested that inthe original 1980s, there has been amplified attention in women directors and entrepreneurs,constantly due to a multidisciplinary system incorporating. Moment, women's places inentrepreneurship, operation, and company governance are seen as one of the most prominent features in the country's progress and weal.

Likewise, from the fresh sideways, the arrival of digital technology can not be ignoredas a source of revolution, indeed in all of the conditioning mentioned above that characterizeentrepreneurship (Nambisanetal. 2017). The notion of digital technology was theconsequence of triumvirate different but affiliated factors digital vestiges, digital structure, anddigital stages. This digital technology surge opens up new networks and networks with thebusiness, drivers, and other investors (Abernathy and Clark 1985).P. Paolonietal.suggested that empowering women could be achieved by making a justifiable situation forthe entrepreneurship procedure and movement. There's a diversity of aids that digitaltechnology can offer in this way.Paolonietal. (2019) plant that exploration on the Scopus database related to the keywords"Digital Technology"and" Women of Entrepreneurship"shows that digital technology is nowexpansive and moves all conduct in our lives. Still, some studies are immobile that isattentive to the joint of these two fields and to know the chances, assists, and goods ofdigital technology on women's entrepreneurship. To this end, we're first and primaryagitating the openings created by new digital technologies that are new ways ofundertaking business.

Discussion Women Entrepreneurship In India:

What isapparent from this description is that a woman is anticipated to have substantial fiscal control.In the present period of globalization, coupled with digitalization, the country is passing a revolution concerning women entrepreneurship. Presently Women entrepreneurs constitute20 percent of total Entrepreneurship in

India, with the total number of women- possessedenterprises being13.5-15.7 million. This is over from 14percent until the last decade. The sectorwiseanalysis countries that the education sector sees the maximum number of womenentrepreneurs. Other favored sectors are fiscal services, insurance, beast, forestry,and lodging (A report on Women Entrepreneurship in India, 2017). Important credit goes to theGovernment for coming up with colorful schemes for promoting Women entrepreneurship inIndia. The government introduced a chapter on"Integration of women in development"in theseventh five- time plan. Trade- Related Entrepreneurship Backing and Development.(TREAD) was a significant step by the Ministry of Small diligence to help pastoral,semi-urban,and civic women develop entrepreneurial chops by furnishing specialized support. Schemessimilar as Annapurna, Udyogini, Cent Kalyani Scheme, Mudra Yojana Scheme, Dena ShaktiScheme, BharatiyaMahila Bank Business Loan aimed at furnishing Financial Backing toWomen Entrepreneurs. For furnishing support to pastoral women, the Ministry of Women andChild Development launched STEP (Support to Training and Employment Programme forWomen). Still, a lot needs to be done with colorful slice- edge programs to promotewomen entrepreneurs.

In India, though women constitute, fair 50 percent of the total population, but there partake inentrepreneurship is significantly lower. This gender difference in entrepreneurial exertion isobserved encyclopaedically (Global Entrepreneurship Monitor report, 2015-16). Still, this situationis significantly worst in India. Moment India is considered to be a country with the swift- growingincipiency ecosystem. Despite these women, participation is significantly low. Considering thetraditional customary part of women in India, they're still discerned against. Entrepreneurship is a process of creating job givers rather than job campaigners. The part ofEntrepreneurs in the Socio-Economic development of the country is undisputed. A study bythe IMF (2018) states that adding women's participation in entrepreneurship can increaseIndia's GDP by6.8 percent. These statistics punctuate the significance of Women

Entrepreneurship is helping India in its bid to come a$ 5 trillion frugality. As per theWorld Bank report (2014), further investment needs to be done in women's business comparedto men for lesser development. Still, in a developing country like India, the part ofwomen entrepreneurs goes beyond economics in terms of social significance. It also relatesto bridling inequality and breaking taboos and contributing towards a broader thing of womencommission.In a traditional developing conservative country like India, Women Entrepreneurs face severalgender-specific challenges in addition to gender-neutral challenges. Indian WomenEntrepreneurs have to face colorful challenges right from the idea stage until successfullyrunning an enterprise. Reasons coming in the way of the growth of women entrepreneurshipare fiscal and particular. In 2018, out of1.3 billion$ raised by Indian Entrepreneurs, only0.63 percent was the share of all women- possessed entrepreneurship enterprises. This disposed patternof backing is a big challenge in the way of development of women entrepreneurs. WomenEntrepreneurs face too numerous problems like shy training and a lack of technology(Chhichhia V,). What's easily understood in the academic circle is that access to financeare two significant challenges faced by women entrepreneurs in India. Areport on the status of Women Entrepreneurship in India, 2017 says 80 percent of women entrepreneurs are using tone- backing for funding their gambles.

This opens up new exploration venues being that over to now, the inquiries fastening on linkingthe Women Entrepreneurship and Digital Technologies is nearly lacking. In the followingsections, we delineate some of the most pivotal exploration aqueducts that could guide unbornexploration.

Role of Technologies and Women Entrepreneurship:

In the present day of coronavirus epidemic, the significance of digital technologies, as a criticalelement of the nation's collaborative trouble to control the contagion spread and support new waysof living and work, has conspicuously increased. Digital technologies empower, enhanceproductivity, social life, and support, leading to inclusive global profitable growth. The advance of digital technologieshas contributed immensely to digital metamorphosis (Data-Driven Innovation, 2015). Digitalmetamorphosis denotes the societal and profitable goods of digitalization and digitization(" Going Digital Shaping Programs, Perfecting Lives,"2019). New digital technologies includeArtificial Intelligence, the Internet of Effects, Big Data, Cloud Computing, Blockchain, and NextgenerationWireless Networks. These technologies are accelerated by the exponential

growthin calculating power with a contemporaneous drop in its cost. Digital metamorphosis is radicallychanging the geography of styles by which businesses serve and enhance product.

Digital entrepreneurship, which denotes the starting up of digital businesses and the relinquishmentof colourful digital technologies by the being entrepreneurs, may contribute to further inclusiveentrepreneurship.The implicit benefits of using digital technologies in entrepreneurial conditioning can beepitomized in two orders invention growth, casting new openings forentrepreneurs, and boosting tone- employed productivity. They include bettered access tobusiness intelligence, request exploration trends in the request, networking, broader reach, lowermarketing, and functional costs,e-creation of value, stronger and broader client basethrough social media, new deals channels through platform metamorphoses, and husbandryof scale creation (OECD, 2015).

Digital Gender Divide:

The enhanced vacuity and affordability of digital technologies concentrated on inventions. Theexponential increase in mobile technology relinquishment presents all entrepreneurs withoutstanding openings, notwithstanding gender, to commence and nurture businesses. Thevariation in availability and exploitation of critical digital technologies has redounded in thedigital gender peak in favor of men, putting women at a disadvantage (UN Women, 2015).Availability of the internet opens upenormous possibilities to important information, openings, and services. Despite itssignificance, mobile access and exploitation remain unstable. Across low-and middle- incomecountries (LMICs), 300 million smaller women than men use mobile internet. In terms ofsmartphone power, women pause behind men by 20 percent lower (GSMA, 2019). Fifty-fourpercent of women in LMICs use mobile internet by reducing the gender gap. With thereduction in the cost of online access and present- day"digital natives" come grown-ups latterly,narrowing of the gender gap may be estimated (OECD, 2017). Affordability, knowledge and chops,safety, and security and a family doesn't authorize significant walls, in varying degrees, forwomen about mobile phone power and internet operation (GSMA, 2019) In India, gender- grounded digital rejection is three main factors education and digital skilling, access, affordability, and socio-artistic morals. The high cost of access to new technologies combinedwith low womanish purchasing power has contributed to this digital gender peak (Sorgner etal.2017).Gender prejudiced social customs, beliefs, and artistic systems are implicit factors. Twenty-threepercent of girls drop out of academy with an unstable cargo of housework, patriarchal boundariesto mobility, and shy restroom installations in seminaries (Gurumurthy and Chami 2014 35) Limitations to mobility also affect women losing access to colorful training centers andemployment openings (Desai, 2014).

Women Digital Entrepreneurship:

A lack of necessary digital chops hinders women entrepreneurs in their chops at creation andrunning digital businesses. This includes the capability to identify technology- enabled businessopenings and exploit them (van Welsum, 2016).Still, women find themselves in the uncontrolled and baffling multitasking vortex (Kamberidou, 2020). Women digital entrepreneurs witness" antithetical pulls" due to societal dispatches or social prospects concerning multiple placesacross public and private spaces (Malik, 2017).A review of relative skill situations of workers on gender base gauging 31 developed.Developing countries displayed that women entrepreneurs generally have learned introductory digitaltechnologies, account, and marketing chops. In discrepancy, men have advanced operation andcommunication chops, however, in readiness to learn, women were ranked higher in this order(Irene, 2019).

NITI Aayog has launched a Women Entrepreneurship Platform (WEP) for furnishing anecosystem for expiring & being women entrepreneurs across the country. SIDBI haspartnered with NITI Aayog to help in this action. Gyaan Shakti represents furnishing knowledgeand ecosystem support to women entrepreneurs to help them foster entrepreneurship. AirShakti represents furnishing hands-on support to entrepreneurs in setting-up and spanning upbusinessesIn addition to furnishing services similar as free credit conditions, mentorship, funding support towomen entrepreneurs, internship, and commercial hookups. WEP will encourageentrepreneurs to partake their entrepreneurial peregrinations, stories & gests to nurture collectiveliteracy. WEP platform, as a motorist of change, will also promote offline enterprise and outreach programs to promote entrepreneurial spirit among implicit women entrepreneurs, incollaboration with mate

associations.WEP offers incubation and acceleration support to women- innovated/co-founded startupsthrough its colorful mates. They handhold women entrepreneurs registered with WEP andgive the necessary support to help them start and gauge-up.

Conclusion:

Government and businesses can help women entrepreneurswith the occasion and applicable guidance on digital technologies. Digital presence permitswomen to overcome some of the unequivocal limitations that are executed on them. It reduces thestanding of both time and space restrictions where women warrant time due to doubleresponsibility to acquire profit and satisfy family liabilities. This can form the base ofagreements that limit their mobility in the public sphere. Digital technologies have also beena dominant force for the development of women- possessed enterprises. It provides and nurturescommunication than enhances the exchange of applicable information for marketing,purchasing, creativity, and communication, to name the many. The findings of this explorationcould be used for future interpreters and experimenters whose end is to study womenentrepreneurs in general and the part of digital technologies in their enterprise

Reference:

1. Addo,P.-A. (2017). Is it entrepreneurship, or is it survival? Gender, community, and invention inBoston's black emigrantmicro-enterprise spaces. Societies, 7 (3), 20.https//doi.org/10.3390/soc7030020.
2. Buhalis,D., &Main,H. (1998). Information technology in supplemental small and medium hospitalityenterprises strategic analysis and critical factors.
3. Cohen, GL (1996). Women Entrepreneurs, Perspectives on Labor and Income. Ottawa, Statistics,Canada, Spring 75-001-XPE.
4. Colaco,V. &Hans,V.B. (2018). Women Entrepreneurship in India-Changes & Challenges.Sahyadri SJOM Journal of Management, 2 (2).ISSNNo. 2456-9151.
5. Demartini,P. &Marchegiani,L. (2019). Born to Be Alive? Womanish Entrepreneurship and InnovativeStart-ups.

8. Rural Entrepreneurship: An Overview

Dr. Manoj Somwanshi
Assistant Professor of English
ShankarraoJavalePatilMahaviyalaya,
Lohara, Dist. Osmanabad (M. S.)

Abstract:

Every nation's growth is heavily reliant on various sectors and their development; to develop any sector, innovation and business are required. There are more opportunities to grow and develop in a developing country like India, which is largely rural and semi-rural. As a result, rural entrepreneurship is critical, and the paper reviewed the papers of various authors on the subject, including the challenges and problems faced by rural entrepreneurs, the qualities required to become a successful rural entrepreneur, remedial measures to address the issues, the benefits of rural entrepreneurship, grass-roots innovators, various government schemes, and the opportunities available in rural entrepreneurship. MLA eighth edition has been used for documentation and citations.

Key Words: *Rural, Development, Entrepreneurship, Agriculture, advantages*.

Introduction:

India is one of leading economies among the developing countries with an average GDP growth rate of around 7% for over last one decade. There has been a good economic progress in the fields of information technology, infrastructure and services. The primary sector (Agriculture, Forestry and Fisheries) which accounts for over 68% of the population (830 million out of 1210 Million, as per 2011 Census) has however been lagging behind with an average annual growth of 4% per annum or less. This is generating a lot of disparity between rural and urban livelihoods. Diminishing returns from Agriculture have put the whole rural economy under severe stress. There is, thus an urgent need to accelerate the diversification of rural livelihoods so that rural communities have adequate means and opportunities which are viable and sustainable. Rural Entrepreneurship can address this issue and generate self-employment through pooling of community resources.

The gap between rural and urban development is a major issue of developmental process adopted after independence and to achieve inclusive growth target this gap should be filled in an effective way. The only solution to the problem is to develop entrepreneurial activities in the rural sector. The economic, social and educational status of rural India demands skill development for motivating rural people to join business activities along with their routine agricultural activities not only to support agricultural work but to generate additional income for better livelihood. There are a number of opportunities for Rural Entrepreneurship in areas of harvesting/ post-harvesting and processing and value-addition of Agriculture/ Horticulture / Fisheries postharvest in rural areas. This course will train and educate the students of postgraduate programme of management studies to identify the potential of rural entrepreneurship in Indian villages. It will also help to develop a mechanism/ framework to convert identified potential into a commerciallyviable business idea. The course has also been designed with the objective that it will directly engage the rural people to establish enterprises in the rural sector and as a result, it will stop migration from rural areas to the urban areas.

The development of a nation is dependent on its growth in various sectors; in each sector, entrepreneurs who are resourceful and passionate about succeeding, as well as pioneers on the frontlines, are required. The term 'entrepreneurship' is derived from the French words 'entreprendre'mean 'undertake.'Entrepreneurship is not a state of being, nor is it characterised by making plans that are not followed through on, said Peter Drucker:

Entrepreneurship is not a state of being nor is it characterized by making plans that are not acted upon. It begins with action, creation of new organization and it may or may not become self- sustaining and in fact, it may never earn significant revenues. But, when individuals create a new organization, then they have entered into the entrepreneurship paradigm.

In simple words,entrepreneurship starts with action, with the formation of a new organisation, which may or may not be self-sustaining, and may never earn significant revenues. Individuals, on the other hand, enter the entrepreneurship paradigm when they form a new company.Great entrepreneurs come from all walks

of life. In Entrepreneurship Essentials, it's noted that there's no single personality profile, and it's important to pay attention to the entrepreneurial team, rather than focus on the individual; whilethere are certain characteristics that are particularly important for entrepreneurs to have when starting and leading a venture.

Types of Rural Entrepreneurship:

Indian rural sector is no longer primitive and isolated, hence when entrepreneurships are encouraged in the rural and tribal society in large, in order to overcome the problems of poverty, economic disparity, unemployment, living standards of people etc. The author used the secondary data for the study where it has been classified the types of rural entrepreneurship like:

1. Individual entrepreneurship,
2. Group entrepreneurship,
3. Cluster formation entrepreneurship,
4. Co-operative entrepreneurship.

Some of the disadvantages of rural entrepreneurship are specified as (i) endangered the existence of rural entrepreneurs and survival of rural industries, global slowdown, insecurity, outsourcing, discrimination, etc.The current scenario of rural entrepreneurship in India, the different schemes of government for reviving traditional industries and rural entrepreneurship has been explained to develop and support the rural industries, to provide financial assistance, skill development training, infrastructure development and marketing assistance. The various schemes discussed are:

1. SFURTI- Scheme of Fund for Regeneration of Traditional Industries,
2. ASPIRE- A Scheme for Promoting Innovation, Rural Industry and Entrepreneurship
3. CGTMSE- Credit Guarantee Scheme for Micro and Small Enterprises
4. CLCSS- Credit Linked Capital Subsidy Scheme.

In this connection, SudiptaGhosh attempted to understand the issues and challenges for rural entrepreneurship development in India and as a conclusion indicated that providing the right information, adequate credit and continuous motivation at the right time through rural monitoring programme by the government, bankers, panchayat leaders, voluntary organizations would support the rural entrepreneurship to grow.

Qualities of Successful Entrepreneur:

Successful entrepreneurs have a distinct personality trait that sets them apart from other organizational leaders: a sense of curiosity. An entrepreneur's ability to remain curious allows them to continuously seek new opportunities. Rather than settling for what they think they know, entrepreneurs ask challenging questions and explore different avenues.Along with curiosity, entrepreneurs require an understanding of structured experimentation. With each new opportunity, an entrepreneur must run tests to determine if it's worthwhile to pursue.

The nature of business is ever-changing. Entrepreneurship is an iterative process, and new challenges and opportunities present themselves at every turn. It's nearly impossible to be prepared for every scenario, but successful business leaders must be adaptable. This is especially true for entrepreneurs who need to evaluate situations and remain flexible to ensure their business keeps moving forward, no matter what unexpected changes occur.Being decisive doesn't always mean being correct. If you want to be an entrepreneur, it means having the confidence to make challenging decisions and see them through to the end. If the outcome turns out to be less than favourable, the decision to take corrective action is just as important.

A great entrepreneur is aware of their strengths and weaknesses. Rather than letting shortcomings hold them back, they build well-rounded teams that complement their abilities. Entrepreneurship is often associated with risk. While it's true that launching a venture requires an entrepreneur to take risks, they also need to take steps to minimize it. Successful entrepreneurs are comfortable with encountering some level of risk to reap the rewards of their efforts; however, their risk tolerance is tightly related to their efforts to mitigate it. Despite this, successful entrepreneurs must prepare themselves for, and be comfortable with, failure. Rather than let fear hold them back, they allow the possibility of success to propel them forward. While many successful entrepreneurs are comfortable with the possibility of failing, it doesn't mean they give up easily. Rather, they see failure as an

opportunity to learn and grow. Throughout the entrepreneurial process, many hypotheses turn out to be wrong, and some ventures fail altogether. Part of what makes an entrepreneur successful is their willingness to learn from mistakes, continue to ask questions, and persist until they reach their goal. Innovation is a characteristic some, but not all, entrepreneurs possess. Fortunately, it's a type of strategic mind-set that can be cultivated. By developing your strategic thinking skills, you can be well-equipped to spot innovative opportunities and position your venture for success.Entrepreneurship is a long-term endeavour, and entrepreneurs must focus on the process from beginning to end to ensure long-term success.

S. Jayadatta specified the major problems are financial issues, conceptual ability, lack of education and the living standards of rural mass. This paper found the challenges and problems of rural entrepreneurs to improve their potentiality and the problems especially in the field of marketing of products, basic amenities such as electricity, water supply, and transport facility financial amenities. Finally, the found the challenges and problems in the Indian market by en- cashing the possibilities and prospects of the same to become a successful entrepreneur.According to him:

Rural entrepreneurship is an important opportunity to develop, but the major contrary is rural entrepreneurs are facing the challenges such as lack of basic amenities in the rural villages particularly in developing nations. (Jayadatta, 102)

The advantages of rural entrepreneurship such as utilization of the idle capital, optimum utilization of the local resources, provision of employment opportunities, the migration of rural population could be avoided, balanced regional growth, promotion of artistic activities, check on the soial evils, encourage the rural youth, improves the living standards, and equitable distribution of income. He also identified the government schemes that are available for rural entrepreneurship in India, the Ministry of MSME initiated various schemes in order to promote the rural entrepreneurs such as

1. Entrepreneurship Development Institution Scheme
2. Rajiv Gandhi UdyamiMitraYojana (RGUMY)
3. Performance and Credit Rating Scheme (Implemented through NSIC)
4. Product Development, Design Intervention and Packing (PRODIP)
5. KhadiKarigarJanashreeBimaYojana for Khadi Artisans,

Marketing in India is known for its agriculture production, besides there exists vast scope of extending farm related activities. The study explained that the challenges of the rural entrepreneurs should be used to motivate and to bring-in more involvement. When this is done, the rural economy would be the self-reliant and dynamic. Thus, the Government should realize that there is need to give incentives to corporate houses in order to promote the rural entrepreneurship

Conclusion:

From the view-points of various authors, though there are many challenges and issues in rural entrepreneurship, it is found that there are huge opportunities for rural entrepreneurs to grow and develop and sustain in the global market. The challenges must bring-in more innovations with continuous motivation by self, financial, technical and market amenities. The rural people must be given proper awareness about the opportunities and various schemes of government in way to encourage them to become a successful rural entrepreneur.

References:

1. "Tencharacteristics of successful entrepreneurs." *Business Insights - Blog*, 7 July 2020, online.hbs.edu/blog/post/characteristics-of-successful-entrepreneurs.
2. Didwania, Manish, et al. *Rural Development and Management in India: Opportunities and Challenges*. Nova Science Publishers, 2017.
3. Drucker, Peter. *Innovation and Entrepreneurship*. Routledge, 2014.
4. *Gap Interdisciplinarities - A Global Journal Of Interdisciplinary Studies Initiative by an NGO for Quality in Higher Education*, www.gapinterdisciplinarities.org/res/articles.
5. Ghosh, S. "Entrepreneurship: An overview of the issues and challenges in the context of rural development in India."*Business Spectrum*, Vol. 1 Issue.2 2013.
6. Jayadatta, S. *Major Challenges and Problems of Rural Entrepreneurship in India*. 2017.

9. Employment Opportunities in Organic Chemistry

Dr. S. N. Birajdar
Head Dept. of Chemistry.
ShankarraoJawalePatilMahavidyalaya, Lohara Dist. Osmanabad.
Email ID :suryakantbirajdar1975@gamil.com.

1.1 Abstract :

Organic chemistry is the study of carbon compounds. Carbon atoms not only form very strong bonds with each other, but uniquely in chemistry, with other elements. When bonded with hydrogen, carbon atoms form hydrocarbons. When oxygen is added, the compound is a carbohydrate. chemists study the structure, properties, and reactions of molecules that contain carbon. They also design and make new organic substances that have unique properties and applications. These compounds, in turn, have been used to develop many commercial products, such as pharmaceutical drugs and plastics. These and similar substances form the molecular basis of living organisms, energy sources, plastics, synthetic fibers and medicines. As a result, organic chemistry jobs can be found in diverse sectors from industry to health care and research.Keywords : Carbon atoms, Hydrocarbon, Pharmaceutical, Plastics, Molecular , Synthetic etc.

1.2 Introduction :

Organic chemistry includes the areas of organic synthesis, synthesis methods, reaction mechanisms and kinetics, and analytical methods such as chromatography (TLC, GC, HPLC), and structure determination and spectroscopic methods such as NMR and IR. In the industrial realm, work can involve discovery chemistry (making new chemical entities) and process optimization (finding better ways to produce chemicals). Both of these areas are increasing making use of combinatorial approaches, in which leverage is obtained through large-scale parallel design. Methods of organic chemistry are heavily used in polymer chemistry, materials science, medicinal chemistry and natural product chemistry. In addition to synthetic chemistry, organic chemists can also work with companies or departments that carry out the structural determination of organic molecules using their MS and NMR knowledge. With a rising emphasis on drug development, chemical and toxicological analyses, quality testing, etc., an organic chemist is bound to find several great professional opportunities. The demand for organic chemists in the pharma, cosmetic industry, and energy-based industries is ever increase. Organic chemists are in demand by companies that produce pharmaceuticals, consumer products, and many other goods. There are teaching opportunities for Ph. D. organic chemists at some colleges and universities, but these tend to be highly competitive.

1.3 Job Opportunities in Organic Chemistry :

Organic chemistry is the study of carbon-containing molecules. Carbon is the very basis of all life. Hence, organic chemistry studies encompass a wide range of sectors such as medicine, agriculture, pharmaceutical, industrial, and environmental. An organic chemist has abundant, lucrative options in the scientific community in the industry or academia.

The pharmaceutical industry encompasses a wide and varied range of specialties. One consistent element is the role of chemistry in each part of the pharmaceutical sciences. It is no surprise that individuals with a background in chemistry find themselves drawn to this industry. Their expertise and knowledge can be applied based on a multitude of areas. Organic chemistry plays an essential role in the pharmaceutical industry whereby knowledge of organic compounds is used to inform research and further discover, research, and develop new medicines. To this end, people with a degree specializing in organic chemistry find it helpful and practical to supplement their knowledge with dedicated training within the pharmaceutical research and development field to combine these two fields to become true specialists in the intersection of organic chemistry and drug development.

Science is an extremely diversified branch with its roots touching down to almost all professions that are relevant to the modern world. One such subfield of science is Chemistry which has many branches including Pharmaceutical Chemistry. It is a multidisciplinary intersection of Organic Chemistry and Pharmacology and aims to study drug development, absorption and related aspects of pharmacokinetics and

pharmacodynamics. This is a fast-growing career option in today's world, as it complements the advancements made by the healthcare industry in recent years. Further, since it is a specialised branch, it is mainly offered as a postgraduate degree for those wanting to delve deeper into the study of Pharmaceutical Chemistry Through this blog, we will explore the major features of an MSc in Pharmaceutical Chemistry, top universities, eligibility and career scope it entails. Organic chemistry is an incredibly important aspect of our lives. It's the study of carbon-based molecules that form natural and synthetic substances. Those things, in turn, are what make up all living organisms as well as many nonliving substances we interact with every day – everything from food to clothes to buildings.

Scope of organic chemistry :

The scope of organic chemistry is broad, spanning many different fields in the natural sciences and engineering. The following are examples of the various disciplines that rely heavily on principles developed within organic chemists:

1. Pharmacy
2. Biochemistry
3. Materials science
4. Metallurgy

An understanding of organic chemical concepts has also become increasingly important with respect to issues such as pollution control and global warming. All areas of scientific research have been impacted by developments in recent years at the interface between biology, chemistry, physics and mathematics (e.g., molecular computing). The importance of organic chemistry in research has grown substantially since 1960 with the development of synthetic methods for complex molecules such as polymers and pharmaceuticals. The discovery that nearly all biological activity is due to specific molecular composition rather than a particular structural conformation (i.e., drug design); – Improved understanding about how natural systems work at the molecular level (due largely to advances in spectroscopy): DNA sequencing, protein crystallography, etc.

Organic chemists and their contributions to society :

The work of organic chemists has been instrumental in many areas, including healthcare and agriculture. In the medical field, for example, they have made significant advances in cancer research by developing new drugs that selectively target diseased cells: often these medications are more effective than traditional treatments with fewer side effects or other complications. Organic chemists also contribute to society through their involvement in efforts to increase crop production around the world; while pesticides can be helpful tools when used appropriately, there is concern about the possible consequences if pests become resistant to them. Organic chemistry offers an alternative option because it relies on natural processes rather than synthetic chemicals (pesticides) that may leave residues on food crops as well as pose a potential risk to human health and the environment. Organic chemists are also involved in the production of biodegradable plastics, which offer an alternative to traditional petrochemical-based plastic materials that take centuries to decompose and may pose a risk when they fragment into smaller pieces. Biodegradable plastics provide many benefits: for example, they use less energy than conventional plastic manufacturing methods and can be composted by municipal recycling programs or deposited directly into agricultural fields where microorganisms break them down rapidly.

Finally, organic chemistry is used extensively in pharmacy because it provides new drug candidates with fewer side effects compared to some pharmaceuticals currently on the market; this has been essential in reducing dependence on narcotic painkillers while providing relief from chronic conditions such as arthritis or cancer.

1.4 Importance of Research : Importance of This research work is Find the Scope and Opportunities in Organic Chemistry.

1.5 References :

1. Prajapat P. Some Important Applications of Recent Advances in Applied Chemical Science. Mod Chem Appl. 2018;6:e124.

2. Prajapat P, Talesara GL. Synthesis and Anti-inflammatory Screening of Some Mono and Bis-Alkoxyphthalimide Linked Benzimidazole and their Quinazoline and Pyrimidine Derivatives. J Heterocyclic Chem. 2016;53(5):1603–1610.
3. Prajapat P, Kumawat M, Kherodiya B, et al. An expedient synthesis and antimicrobial evaluation of ethoxyphthalimido derivatives of pyrimido[4,5-e]pyrimidine analogues from 1-(1H-benzimidazol-2-yl)guanidine. J Indian Chem Soc. 2016;93:539–544.
4. Prakash P. Importance of Benzothiazole Motif in Modern Drug Discovery: Introduction. Mod Appro Drug Des. 20181(4):000517.
5. Agarwal S, KalalP,Gandhi D, et al. Thiazole containing Heterocycles with CNS activity. Curr Drug Discov Technol. 2017;1:14.

10. The Role of Pramod Mahajan Kaushalya and Udyojakata Vikas Abhiyan in Creating Employment and Self-Employment

Mr. Shubham Purushottam Dhonde
Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce and Science College, Walgaon. Dist- Amravati.
Contact Details :At Post Shivaji Nagar, Chandur Bazar. Tq- Chandur Bazar, Dist- Amravati
Pin Code– 444704. Mo. Email :-dhondeshubham@gmail.com

Abstract :

The basic problem of unemployment is that human resources are not used properly. This can be dangerous for our nation and if useful youth are neglected then we are reducing our own economy. That is why our country needs human resources for employment, to help our country as a developed country. Since independence, the government has always focused on self-employment. It is constantly being planned by the government. From time to time the government tries to reduce the unemployment rate and advises the youth to become self-employed. Unfortunately, due to improper communication and lack of information, most young people are ignored. Successful entrepreneurship requires a lot of confidence and hard work. In the same way, proper training requires proper information and guidance. One person should have all the training facilities in one place.

The government has set up Skill Development, Employment and Entrepreneurship Offices in each district. The central government has developed these centers to boost entrepreneurship and as a result has reduced the scourge of unemployment. These offices are the main stations through which various schemes are being implemented and in all these schemes financial assistance has also been provided to the entrepreneurs. One of the most important and useful schemes is "Pramod Mahajan Kaushalya and UdyojakataVikas Abhiyan". Therefore, a study has been done on how this campaign has increased employment and self-employment in Maharashtra.

Keywords :*PMKUVA, Skills, Entrepreneurship Development, Employment, Self-Employment.*

Introduction :

By 2025, 64% of India's population will be in the working age group of 15 to 45 years. Also, the average age of people in India will be 29 years. This means that by 2025, India will be one of the youngest countries in the world. With a growing market, a place of low cost of production and a source of skilled manpower, foreign investment is growing exponentially. As a result, a large number of employment opportunities are being created in various fields locally, nationally and globally. We need trained and skilled manpower to grow and develop our economy through this opportunity. Against this backdrop, the National Skills Development Program was launched in 2009 by the Central Government with a national focus on "Skill Development" program with a view to make young generation candidates in various sectors of the economy a skilled labor product through skill-based training to take advantage of opportunities in various industries and other sectors. Now, on the one hand, providing employment opportunities to the unemployed youth is the biggest challenge facing the government and on the other hand, the need for skilled manpower in various sectors of the national and global economy is increasing day by day. Also Make in India, Digital India, Swachh Bharat, Smart Cities, Sansad Adarsh Gram Yojana, Pradhan Mantri Jandhan Yojana, etc. Even with the priority given to initiatives, employment opportunities in various fields are being created on a large scale. Given the above background, by developing the skills of the manpower in the state, they should be able to shape their future life with dignity as a productive member of the family and society by providing employment / self-employment opportunities in the areas where they are in demand. Also, through integrated planning and implementation of schemes implemented by various departments, concepts like "Make in India" and "Make in Maharashtra" should be realized to strengthen the economy of our state. For this, a comprehensive campaign on skill development has been implemented.

On the background above, Hon. In line with Narendra Modi's concept of "Skill India", the state of Maharashtra has set the goal of "Skilled Maharashtra, Employable Maharashtra" to empower the youth of the state through skill development and provide them with more demanding industries, services and employment /

self employment opportunities in various fields. The scheme "Pramod Mahajan Kaushalya and Udyojakata Vikas Abhiyan" was approved on 2/9/2015.

Review Literature :

Manoj Patil (2008): - He published a book titled "Central and State Government Development Schemes for Citizens". He studied people below the poverty line. He also reviewed various schemes of Central and State Governments. In it, Asha concluded that, “Different schemes of the Central and State Governments are increasing the living standards of the low-income people in the society. He also said that the contribution of schemes is more important in reducing poverty. "

Shinde P. M. (2014): - In his dissertation “People Below Poverty Line and Government Schemes”, he has studied the criteria of poverty in India, the study of government schemes related to poverty alleviation as well as the measures related to poverty. He suggested that measures for employment and self-employment should be implemented. Employment opportunities must be created. ”

Subhash Saitiya (2005): - In his article "Analysis of various schemes in India" he has analyzed the urban and rural schemes in India. He has stated the following conclusions and recommendations. “Poverty is on the rise in urban and rural areas. Because employment opportunities are not available from the government. For this, if the government wants to stop migration in rural areas, it should provide employment by implementing various schemes in rural areas. Also, if employment is available in rural areas, migration to urban areas will be stopped. If we want to eradicate poverty in the city, then creating self-employment in the city through various schemes will reduce poverty in the city. ”

Objectives :

1) To study the goals and strategies ofPramod Mahajan Kaushalya and Udyojakata Vikas Abhiyan.
2) To study the effect of Pramod Mahajan Kaushalya and Udyojakata Vikas Abhiyanon employment and self-employment.

Research Methodology :

This research is based on secondary data. Secondary data is collected from various published sources, such asGovernment Resolution,Journals, Newspapers, Websites, etc.

Data Analysis :

Skills and Entrepreneurship Development in Maharashtra :

Skill Development has been spelt out as the need of the hour and for this purpose the target of creating 500 million skilled people by 2022 has been set.Government of Maharashtra also has prioritized the Skill Development mission and set a vision of equipping 45 million persons with employable skills by the year 2022.To achieve this Skill Development Mission in the state of Maharashtra, Maharashtra State Skill Development Society has been registered on 15th February 2011 under the Societies Registration Act 1860. The Society is established .and is the Single Nodal Agency for planning, coordination,execution & monitoring of Skill Development Initiative of Government of Maharashtra.The society is functioning under the Skill Development and Entrepreneurship Department, Government of Maharashtra.

Maharashtra Centre for Entrepreneurship Development (MCED) is a training institute for common people, who always dream to become an Entrepreneur , to add value to their lifestyle. MCED from the year 1988, created so many successful entrepreneurs in the society, the entrepreneurs were proved such an asset to the society that they not only developed themselves and their family but also they touched too many life’s in the society by helping other to fulfill their dream either by providing them employment or by selflessly motivating them to become entrepreneurs like them. Maharashtra Centre for Entrepreneurship Development not only provides the quality entrepreneurship training but also provides the hand-holding support to all the trainees unless and until their dreams become reality.Now MCED has moved very drastically with the scenario, MCED along with the offline training entered into Online Quality Training.

Pramod Mahajan Kaushalya and Udyojakata Vikas Abhiyan (PMKUVA)

1) Name of the Scheme: - Pramod Mahajan Kaushalya and Udyojakata Vikas Abhiyan (PMKUVA)
2) Govt. Decision regarding the scheme : SDE-2015/L.N.122/Rosvro-1 Date : 02/09/2015
3) Type of scheme: - To impart skill training in various fields to the youth of the state.
4) Objectives : - To provide skill training to all the aspiring candidates in the field of interest in the state and to provide them employment / self-employment opportunities in industries, services and similar fields which are in high demand.The following 11 areas with maximum employment opportunities at the national levelhave been selected as priority areas for skill development.1. Construction 2. Manufacturing & Production 3. Textile 4. Automobile 5.Hospitality 6. Healthcare 7. Banking, Finance & Insurance Organized retail 9. Pharmaceutical & Chemicals 10.Information Technology and IT (IT and ITes) 11. Agro Processing.The above 11 priority areas, as well as other important areas, e.g. To train and empower the candidates in the state in many other fields like agriculture, gems and jewelery.
5) Name of the category for which the scheme is applicable: - This scheme is applicable for all categories.
6) Key Terms of the Scheme: - Anyone in the age group of 15 to 45 years can acquire training in any field by applying to the Maharashtra State Skill Development Society (MSSDS) by applying to the listed institutes. A list of training institutes listed on the MSSDS website is available for availing this training. There is also information on other terms, conditions and regulations that are required.
7) Required Documents: - Aadhar Card and all the certificates related to holding the minimum educational qualification required for voluntary training.
8) Nature of benefits to be given: - Expenses incurred on the training given to each beneficiary are covered by the State Government.
9) How to apply: - Interested candidate should contact the concerned organization from the website of Maharashtra State Skill Development Society (MSSDS), from the list of training institutes in the desired field.
10) Approximate processing time: - After applying to the training institutes listed by Maharashtra State Skill Development Society (MSSDS), the training will be started by that institute and will be included in the next batch.
11) Name and address of liaison office: - Maharashtra State Skill Development Society, 4th Floor, MTNL. Building, G. D. Somani Marg, Cuff Pared, Mumbai 400005
12) Online Application Website: - www.mssds.in

Goals and Objectives of PMKUVA :

1) By integrating the funds under all the schemes and programs related to skill development training under various departments of the Government and Central Government, through integrated implementation of this program, vocational skills development, skill enhancement, and re-skills development as per the requirements of the most demanding field. Providing direct employment or self-employment to 75% of the candidates. In doing so, special emphasis should be laid on the participation of the neglected sections of the society such as Scheduled Castes, Scheduled Tribes, Women, Disabled, Minorities, etc.
2) In line with the policy of Make in India and Make in Maharashtra to increase the economic growth rate, increase the productivity of the state by increasing the industrialization and supply of skilled manpower to various service industries.
3) Managing demand and supply of manpower on the basis of up-to-date information by exploring the changing economic situation at the global, national and local level and consequent changes in the employment market, constantly evolving new fields and employment opportunities.

4) To harmonize the skills development curriculum with the National Skills Qualification Framework with the help of Skills related institutions like Higher and Technical Education Department, School Education Department, Universities, Academies, Industry Groups, Area wise Skills Councils etc.

Employed and Self-Employed Candidates :

Total Registered Candidates	Total Certified Candidates	Percentage	Employed and Self-Employed Candidates	Percentage
174264	**130947**	**75.14%**	**71479**	**54.59%**

A total of 174264 candidates have registered to avail the benefits ofPramod Mahajan Kaushalya and Udyojakata Vikas Abhiyan. Out of which 130947 candidates have completed the training and its percentage is 75.14%. Out of which 71479 candidates have got employment and self-employment, the percentage is 54.59%.

Conclusion :

From the above, it can be seen that this campaign is more beneficial for the unemployed youth. Candidates have benefited a lot from this campaign so their skills have been developed and they have also got employment and self-employment. As a result, their standard of living has risen as their income has increased. Therefore, Pramod Mahajan Kaushalya and Udyojakata Vikas Abhiyanhas reduced unemployment and created employment and self-employment. Unemployed youth need to take advantage of this campaign to develop their skills. And so they will get employment and self-employment.

References :

1) Government Resolution : SDE-2015/L.N 122/ Date : 02/09/2015
2) Government Resolution : SDE-2015/L.N 56/Abhiyan-1
3) Government Resolution : SDE- 2015/L.N 58/Abhiyan-1
4) www.maha.gov.in
5) www.mssds.in
6) Annual Report 2017-2018, Maharashtra State Skill Development Society, Mumbai.
7) Annual Report 2019-2020, Maharashtra State Skill Development Society, Mumbai
8) Amravati District Skill Development Training Plan 2019-2020
9) Kaushalya Darpan Monthly, December 2019
10) Kaushalya Darpan Monthly, September 2020
11) Skill Development, Employment and Entrepreneurship Department Information Booklet 2020, Amravati District.
12) Manoj Patil (2008) "Central and State Government Development Schemes for Citizens" Chaudhary Law Publishers, Pune. Page No. 111.
13) Shinde p. M. (2014) "People below the poverty line and government schemes" New Man International Journal of Multidisciplinary Studies (ISSN: 2348-1390) -I, Issue-3, March, 2014, pages 248 to 251.
14) Subhash Saitiya (2005) "Analysis of various schemes in India". Review of Literature on poverty alleviation programs in India. accessed 4 Jan.2015.

11.Spiritualism And Mysticism in Saint Kabir's Poetry

Dr. Govind Digambar Kokane
Associate Professor
Department of English
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Subcampus, Osmanabad
Full Address : Sharada Niwas, Shankarnagar, Rajiv Gandhi Nagar, Behind Pratbiha Hero Showroom, Osmanabad, Tq. Osmanabad Dist. Osmanabad
Email: koknegovind@gmail.com

Abstract

Saint Kabir is a Bhakti saint poet. His poetry offers wisdom to the people. His poetry comprises his conversations with the God, People and with himself. He was a mystic and visionary poet. His poetry is spiritual in nature. He has had a great influence on Indian society. He was a devout spiritual man. He used concepts from Hinduism and Islam both to preach the people the value of simplicity. It appeals to the people all over India and throughout the world. European scholars also have researched his poetry for the vision of life.

***Key words**: spiritualism, mysticism, wisdom, simplicity, vision*

Saint Kabir was the disciple of Hindu ascetic, Ramananda. He was never formally educated. He was illiterate. He learnt from experiences and the observation the meaning of human life. He avoided the complexity of the philosophy of Hindu and Islam both religions. Hindus, Muslims and Sikhs revered him. He taught the value of simplicity to the people. In the poem, "Having Crossed the River" he has presented the importance of self realization.

Having Crossed The River
Having crossed the River
Where will you go, O friend
There's no road to tread
No traveler ahead
Neither a beginning, nor an end
Ther's no water, no boat, no boatman, no cord;
No earth is there, no sky, no time, no bank, no ford.

You have foergotten the self within,
Your search in the void will be in vain;
In a moment the life will ebb
And in this body you won't remain
Be ever conscious of this, O friend,
You've to immerse within your Self;
Kabir says, salvation you won't then need,
For what you are, you would be indeed

In this poem, saint Kabir has explained the importance of understanding the self. He said that people should understand the human has a limited time. People should do the valuable and important work during their life. In the pursuit of material progress, people forget the divine self within. There is no competition with the others. One has to tread the path of life one self. Self realization leads to the comprehension of the life around, mystery of the nature. In a moment, one's existence may come to an end. Sometimes in a moment one find oneself in the ebb of human life. If one has understood the divinity within the self, there is no need of salvation. Kabir has told that one should live truthful, honest and humble life.

Songs of Kabir comprises a translation of one hundred poems of Saint Kabir, the 15th century Indian mystic poet, by Rabindranath Tagore. Saint Kabir has combined the philosophy of Hinduism and Sufism in his poetry. Saint Kabir was born near Banaras. He revealed reality through his preaching. He preached the simple

union with the divinity. He has presented the synthetic vision of God. According to him, Brahma is never found in abstractions. He is the love which pervaded the world. He is understood only by those people who have developed compassion and empathy for the fellow human beings and other creatures in the world. He constantly insisted on simplicity and directness. God has manifested himself through all material and spiritual things alike.

Mo Ko Kahan Dhunro Bande

O SERVANT, where dost thou seek Me?
Lo! I am beside thee.
I am neither in temple nor in mosque: I am neither in Kaaba nor in Kailash:
Neither I am in rites and ceremonies, nor in Yoga and renunciation.
If thou art a true seeker, thou shalt at once see Me : thou shalt meet Me in a moment of time.
Kabir says, "O Sadhu! God is the breath of all breath."

Kabir has asked the devotes where they have been seeking God. He is beside them. They are trying to find him through rites and rituals. One may not see God through Yoga and renunciation. If one is the true devotee of the God, one will comprehend the presence of God in the existence of all living and non-living beings. He is the creator of the universe. He has immersed in his own creation. According to saint Kabir, God is the breath of all breath. He is present within the animate and nonanimate creations alike.

Saint Kabir has taught people the spiritualism. He has appealed to the people that they should find God within this life itself, they should not think that they will be united with the God after death. According to him, if God is not found while we live, what is the certainty that people will be united him after death. If people found him in this life, they will find him hereafter also. To comprehend God, one should live an honest and truthful life. If people have faith in true teacher, they will be united with the God when they are alive. They will see the existence of God in the existence of all creations.

Saint Kabir has revealed to the people the importance of unity of the people irrespective of caste, creed, and religion. People should not ask a saint the caste to which he belongs. The priests, the warrior, the trader all seek God. It is the folly of the people if they ask a saint caste. The barber, the washerwoman, and the carpenter, seek God. What matters the most for the realization of the God is the knowledge of the truth and the devotion to the God. It doesn't matter whether people belong to which caste. Hindus and Muslims alike have comprehended the God through their wisdom and devotion. Therefore he appeals to the people that they should rise above the artificial distinctions and understand the real meaning and purpose of human life.

Saint Kabir has educated people the importance of wisdom and knowledge of truth. He appeals to the people through his poetry to rise above illusions and delusions. People should cultivate the right passions but they should be free from negative passions. The positive passions make the life meaningful but the passions ruin it. He observes that people find it difficult to be free from the evil passions like, anger, greed, pride, vanity. People should overcome these evil passions to achieve the true path of human life. He also noticed that people rarely find true path. Kabir suggested that truth is with the person who follows the path of righteousness, considers everything living and nonliving divine, and who is passively detached from the exchanges of the world. He has explained through his poems that God is present everywhere. Kabir avoided the formality of the organized religions. He seeks to find God in his own personal truth. He has above all emphasized the value of honesty in human life. We tell ourselves that we are good, we are devout. Our wisdom tells us that whether we are what we claim to be. Saint Kabir has revealed to the people the value of wisdom and honesty which show people the true path of life. Though he calls God by different names, Ram, Rahim, Hari, Allah and so on. For him God was one, it was supreme reality. According to him, God is present everywhere, and his sphere is unlimited. He denounced all abstractions and philosophizing. Human beings will get true joy when they realize that God is present everywhere in the world.

Saint Kabir has emphasized that wisdom helps people to be free from doubts, sorrow and suffering. People should live the life of virtues, love, compassion, and empathy. If people have become united with God

through wisdom and devotion, they will not be afraid of death. According to Saint Kabir, through radiance of love, people will find God. Mere intellectualism without love is responsible for the disputes among the Yogi, the Sanyasi, the ascetics, about the existence of God.

Saint Kabir has explained the importance of spiritualism in human life. When people achieve unity of the divinity within the self and others, all evil things will fly from the heart. The people who have destroyed the evil passions within their personalities, they do not think or act in the evil manner. Evil thoughts beget evil actions, whereas good thoughts beget good actions. According to him God is the source of all music. A wise man listens the music in the world. If people loose themselves in abstractions, they will never find God. Kabir says as a one never finds forest if one neglects trees. One does not become wise by merely learning the Sanskrit language. According to him application of knowledge is important. People should use knowledge to make their life meaningful and happy. If people are full of pride and vanity, they will not understand the reality. According to Saint Kabir if people live life with simplicity, directness, and humbleness, they will live a happy and divine life.

According to Saint Kabir truth is the most important thing in human life. Nothing is essential except truth. Only the truth shines in the court of God. Love for the creation makes us realize the presence of God in every creation. The heart of the honest person is united with the heart of the God. When the true feelings of love awaken in the heart for the self and others of a person, the person will get united with the divinity. God is present in every human being. Wisdom and love are helpful to comprehend the divinity within present within one's personality and the divinity present in other human beings and all creations. One's goodness lies in introspection. All doctrines and teachings spring from God. He is the source of all philosophy and wisdom. Through this realization, people should conquer fear. People sing the name of God. They mediate upon him. The divinity resides at the heart of all things.

References:

1 Agarwal, Purushottam. *Kabir: The Life and Work of Early Modern Philosopher.* Chennai: Westland, 2021.
2 Tagore, Rabindranth. Trans. *One Hundred Poems of Kabir*.New York: The Macmillan Company, 1915.

12.The Role of Skill & Women Entrepreneurship for Youth Empowerment & Nation Building

Prof. Dr. Thore Shivaji Dattatraya
Arts Science and Commerce College,
Manmad – 423104 Dist. – Nashik.
Head – Dept. of Commerce.
Guide – Pune University
[Business Administration & Business Practices]

Abstract (Summary) :

In the article it is intended to have historical perspective of women entrepreneur in India & to make relevant suggestions. Entrepreneurial development is a must for economic development of the country. Both men & Women should undertake business activities for the country's industrial & economic development.

Even though women are not by nature physically strong , they can manage business and other activities efficiently & effectively, because they can properly combine skills & emotions women have been successful in various activities. They have inborn qualities of entrepreneurship and management. The society & the Government should realize importance of strength of women and remove all obstacles in the way of women entrepreneurial development . Fortunately, Govt. has become aware of the women entrepreneurship and has taken proper steps to remove obstacles and increase women entrepreneurship in India. Govt. and society are trying to remove all the limitations in this context. Thus, women entrepreneurship must be successful for economic & social development of the country.

Keywords : *Entrepreneurship, Development, Men & Women, Business, Skills, emotions, Managements, Planning, communications, Government & Society, Leadership.*

1.Introduction :

Many a University have very thoughtfully included the subject of business entrepreneurship at graduation and post graduation level. In the syllabus of many topics relating to women entrepreneurs, like challenges in future, Whether women entrepreneurs are born or made, performance of Indian women entrepreneurs and role of Govt. organizations in respect of women entrepreneurs have been included.

Here, I intend to discuss the topic "Women Entrepreneurial performance in India." In Hindu religion sex discrimination has been in existance the very ancient time. Women are deemed to be weaker. Both in respect of physical strength & emotional stability. Women are given secondary citizensionship. They are deprived of political & economical rights. They have been confined to kitchen & bringing up children in the home.

The situation was prevalent throughout the world. on the contrary, Indian women were much better off in ancient India, as compared to women were much better off in ancient India, as compared to women in middle east and Africa countries.

Up to industrial revolution the state of affairs of European women was not different than Asian women. Only after industrial revolution, European women made advancement in education, earning money and social status. Industrial revaluation made jobs available to them & created entrepreneurial qualities in women.

In India , we observe that some elite women enjoyed high status in the society. India being a spiritual country, the people thereof did not take interest in earning money and in a massing wealth. Women were not expected to work and earn money. So quality of entrepreneurship did not develop in women .

2. Objectives of The Study :

Following are the objectives of this article.

i) It is intended to have a historical perspective of women entrepreneurship.
ii) It is contemplated to throw light upon performance of women entrepreneurs in India.
iii) It is intended to suggest measures to improve the state of women entrepreneurs in India.

3. Hypothesis of The Study :

i) There is lack of women entrepreneurship in India.
ii) In modern times there is attitudinal change in women and they aspire for entrepreneurship.
iii) Govt of India & Society in general are interested in developing women entrepreneurship.

4.Significance Of The Study :

i) Entrepreneurial development is key to industrial and economic development of the country.
ii) Nearly 50% o the total population of the country is women.
iii) If men and women are the two wheels of the chariot of this world one wheel i.e. the women must not be weak.
iv) Personality of women has to be developed to enable them to cope with problems of entrepreneurship.
v) It is accepted that women are better-half of men. So their role in the development of family, society and in building the nation is very important.

5.Research Methodology :

i) It is proposed to undertake Research study of " Women Entrepreneurial performance in India."
ii) For this purpose some successful women entrepreneurs are expected to be interviewed.
iii) Primary data will be collected on the basis of interviews. It is intended to have theoretical analysis of women entrepreneurship for this purpose reputed journals, news paper, T..V. and Radio programmers and Books will be referred to.

6. Meaning And Definitions Of Women Entrepreneurship :

a) By Dr. V.G. Patel -
Once an enterprise starts, the difference between male and femal must be forgotten because an entrepreneur is an entrepreneur, business is business; and profit and loss strictly depend upon entrepreneurial competencies."

b) By Small scale industries development commisner-
" An enterprise owned and administered by a women entrepreneur having a minimum Financial interest of 51% of the share capital and giving at least 50% of the employment generated in the enterprise to women."

7. Analysis of The Study :

a) Schemes implemented for women entrepreneurship:

i) **Professional & self employed** : professions like Chartered Accounts, Lawers, Doctors, Architects, Interior Decorators, Painters, Photographers, Commercial Artists, Coaching classes etc. can be undertaken by women entrepreneurs, similarly a woman trained in any other art of craft holding any degree or diploma from a recognized institution or technically qualified and skilled can commence her women enterprise.
j) **Business Enterprises engaged in providing** services : - Beauty parlours, Laundries, Eating Houses, Tea stalls, Designer, Boutiques circulating Libraries, Tailoring , fashion designer sewing Machine for job work. Rope making , House delivery services, baby crèche or sishugriha. Mat making, Bakery, Pop corn machine.
k) **Retail Traders** : - General provision stores, Retail shop for cutluries, handicrafts, shops selling masalas, popads, spieces and pickles, paan, cold drininks and cigrarettes, Barter trade of utensils against old garments, distribution/ dealer of any product fruit vendor vegetable vendor, flowers shop, Fish vendor etc.
l) **Allied Agricultural Activities** : - Poultry farm, House dairy, Rabbit rearing , Floriculture, Nursery, Banana Plantation.
m) Village or collage Industry & SSI Handloom weaving Handicrafts, Food processing (papads, pickles) Manufacture of Fancy (Bangles/dolls etc.) pottery papad making pickle manufacturing , Garment making and any other small scale Industry.

8.Limitation of The Study :

There are following limitation in women entrepreneurship development.

i) **Physical abilities :-** Naturally, women are weak in mental and physical strength. They can not sustain strain.

ii) **Re-generation responsibility** : The nature has endowed the faculty of bearing children to women. This has to ertain extent affected women ability to work as entrepreneurs.

iii) **Men Women discrimination** :- Despite education and under standing, there is tendency to make discrimination between men and women. Many times men are given preference to women.

9. Conclusion :

It can be concluded that women are equally competent to work as business entrepreneurs. They should be provided opportunities to develop themselves. Women have inborn qualities of entrepreneur. They must not be deprived of their right to work and to achieve their ambitions. The Govt. is expected to take all steps to provide all facilities, education and training to women so as to develop them as entrepreneurs.

10.Recommendation And Suggestions :

i) It is suggested that social workers & leaders should teach the society not to make discrimination between men and women

ii) Ethically people should be taught to show sympathy to women business entrepreneurs and encourage them.

iii) Universities , colleges and other education institutions should introduce special courses for women in the country.

iv) Special schemes should be introduced to provide economical and infreqstural facilities to women entrepreneurs.

v) The banks and financial institutions may be advised to provide adequate finance on reasonable terms to women entrepreneurial.

11. Bibliography :

Reference Books & Journal & Related Websites

1) Gupta C.B. Srinivasan N.P.- " Entrepreneurial Development" Sultan chand & Sons, New Delhi, 1992
2) E.H.Mc Grath,S.J. - " Basic Managerial Skills for All: prentice Hall of India private Limited New Delhi, 1996
3) Weber Ann – " Introduction to Psychology." Harper Collins publishers, New York, 1991
4) Luthans Fred – " Organisational Behaviour", Mc. Graw Hill, Boston, 1988
5) Prasad L.M. – " Organisation Theory & Behaviour", Sultan chand & Sons, New Delhi, 1991
6) Suri R.K., Chhabra T.N. " Management Functions & Behaviour," Kitab Mahal, Allahabad, 1999
7) Weber Annp " Introduction to Psychology," Harper Collins Pubilishers, New York, 1991
8) Prof. P. Subbha Rao (Ed.) " Human Resource Management In The New millennium, "Himalya publishing house, Mumbai, 2000

13.Rural Entrepreneurship in India Challengence And Upcoming Enlightenment

Sutkar Nanda Yallppa
(Assiatant teacher of SC/NB Boys Govt. Residential
School Najik Pmipari Tal-Mohol Dis- Solapur)

Abstract:-

Rural Entrepreneurship implies entrepreneurship emerging in rural areas as it harnesses innovation and invention, producing low-cost manufacturing goods. The fact is that present day rural entrepreneurship is a major prospect for the people who essentially migrate from rural areas or semi-urban areas to urban areas. It is also a fact on the contrary that the majority of rural entrepreneurs are facing many challenges due to non-availability of primary amenities in rural areas especially in developing countries like India Monitory problems, lack of education, insufficient technical and conceptual ability at present it is too difficult for the rural entrepreneurs to establish industries in rural areas. As well as major problem is illiteracy, economic crisis inadequate skill and challenges for entrepreneurs to promote jobs in the rural sector. There is definitely some abstracter which we call challenges to overcome by looking forward the prospects to be successful entrepreneur. This paper also makes an attempt to find out the challenges and problem for potentiality of rural entrepreneurship. It also tries to focus on the major problems faced by entrepreneurs especially in the field of marketing of products, other primary amenities like water supply, availability of electricity, transport facilities, required energy and financial amenities. This paper to identify all issues related to rural developers act as an eye opener for identifying challenges, benefits and opportunities for establishing small industries on the rural side.

***key words**:- Rural entrepreneurs, challenges, innovative and creative product, online techniques, remedies.*

Introduction:-

India is a agricultural land. It is a country of village. About three fourth of Indias population are living in rural areas out of which 75% of labor force is still earning its livelihood from agriculture. But to full-fill their basic needs many of the villagers is migrated from rural to Urban areas. And my observation is that in COVID 19 (lockdown) period many of the Urban people migrated in to rural areas and they started some business to fulfill their basic needs. It looks attractive charming and motivating after listening the stories of the entrepreneurs, but sure success is not a easy as it looks always. So if you develop rural industries to solve rural unemployment and rural migration to cities. Growth and development of rural economy is an essential pre condition to development of nation. So in this paper I want to find out some problems of entrepreneurship and view some remedies of the problem.

Objectives of Study:-

1. To study the major challenges faced by rural entrepneurship in India.
2. To know the major benefits form rural entrepreneurship .
3. To analyze the roles of rural entrepreneurs in economic development.
4. To suggest some remedial measures to solve the problems faced by rural entrepreneurs.

Research Methodology:-

The study used both primary and secondary data sources. The primary data include interaction of various rural entrepreneurs. Secondary data was collected from internet and online database.

Problem of Rural Entrepreneurship:-

There are many problems in rural entrepreneurs in India. They are facing various problems in day-to-day life and work. Some of the major problems faced by rural entrepreneurs are as under,

1) Financial issue:-

Absence of adequate amount of funds is one of the major issues faced by rural entrepreneurs. Finance is termed as backbone of every business and no business can perform if there is no availability of funds.

2) **Marketing issue**:-
Rural markets typically signify complex logistical challenges that directly translate into high distribution costs, Bad roads, inadequate warehousing and lack of good distributors pose as major problems.

3) **Shortage of resources**:-
Rural entrepreneurs lack in better standard tool and equipments for regulating the product quality.This result in production of interior quality of products.Customers are more quality sensitive in today era,

4) **Middlemen:-**
Rural entrepreneurs largely get exploited by middlemen. In order to perform the marketing of products, rural entrepreneurs are heavily dependent upon middlemen who charge a huge profit.

5) **Lack of Transportation**:-
Absence of storage and facilities and adequate transport services are marketing issues faced in remote areas.

6) **Lack of Training:-**
In rural areas there is no proper training for entrepreneur. So they face many problems.

7) **Lack of Knowledge of Information Technology:-**
Majority of entrepreneur in rural areas don't have the knowledge of information Technology.

8) **Lack of Technical knowledge**:-
Lack of technical knowledge and training facilities required to run a small business.

Upcoming Enlightenment in rural areas:-

Setting up an industry in rural areas so as to develop entrepreneurship is not an easy task Indeed it encompasses a series of activities. There are certain measures recommended for the development of entrepreneurship in the rural areas which are discussed as under,

1) **Entrepreneurial Education:-** To develop the skill entrepreneurial education should be given in schools, colleges and universities. This will shape and direct the young minds to work or make their career in that field.
2) **Proper Training**: - Facilities should be made to provide institutional training to direct the entrepreneurs in the products and trades so that the resources of the region can be utilized in the best possible manner.
3) **To Provide finance cell:-**To develop entrepreneurship in rural areas finance acts as a fuel. Availability of funds at the time of need, of a reasonable rate of interest is the major requirement which must be fulfilled.
4) **E-literacy among rural entrepreneur:-**To make aware of E-literacy is the most beneficial part of rural entrepreneur using this medium rural entrepreneur also get global information.
5) **Spot Market:-** To remove the middleman a spot market is best option where financial instruments are exchanged for immediate delivery such as currencies securities.

Conclusion:-

Rural entrepreneurship is important not only as a means of generating employment opportunities in the rural areas with low capital cost raising the real income of the people but also its contribution to the development of agriculture and urban industries.

Bibliography:-

1) Rural entrepreneurship :- challenges and Opportunities by Sopika Imedashvili, polina Ivchenko,Ani kekua
2) Banerjee G.D (2011) Rural entrepreneurship Development programme in India-An important Assessment.
3) Jayadatta S . Major challenges and Problem of Rural entrepreneurship in India.
4) Saxena S. (2012) Problems Faced by Rural Entrepreneurs and Remedies to solve it.
5) https://datascience.foundation
6) https://www.financialexpress.com.

14.Study on E-commerce and Its Impact on Traditional Business in India

Miss .Prateeksha Pandurang Kadam
Asst. Prof. Dept. of Commerce
Bhaudasrao Chavan Mahavidyalya Lohara
Ta:Lohara **Dist.**Osmanbad

Abstract

Electronic commerce is more than simply one more approach to support or improve existing businesses. Or maybe, e-commerce has brought revolutionary changes in the marketplace. It is a problematic invention that is drastically changing the conventional method of doing business. Ecommerce is paving way for huge business development in our nation..In the modern business world, E-commerce is emerging as the biggest player and contributor towards the growth and development of global economy. India is also witnessing this revolution of ecommerce business in its domestic market. In the context of India, e-commerce players on one hand, created new and ample opportunities of employment, improved the quality of products as well as services and providing maximum satisfaction to the Indian consumer through discounts, cash-backs and other attractive offers. But on the other hand, it is giving intense competition and creating great obstacles in the ways of traditional business institutions and unorganized sectors of India. So, this research paper deals with the study of positive and negative impact of e-commerce on traditional businesses .

Introduction

E-commerce is the activity of buying or selling of products on online service or over the internet. Electronic commerce draws on technologies such as mobile commerce electronicsfunds transfer, supply chain management , internet marketing ,online transaction processing ,etc. There are three areas of e-commerce : online retailing ,electronics markets, and online auctions. E –commerce is supported by electronics business. With the advent of globalisation in the Indian economy and evolution of new technologies along with development of digital infrastructure, rapid growth has been witnessed in the e-commerce sector of Indian economy. Along with global e-commerce companies like Amazon, ebay, etc., e-commerce companies of India like Flipkart ,Snapdeal , Ola, Book my show, Make my trip, etc. But the Indian economy is more traditional, agriculture driven and labour intensive. The major portion of Indian business sector is unorganized and with minimum use of technologies in the business activities. In recent times, it has been observed that e-commerce business is adversely affecting the traditional unorganized business sector of India.

Aims and Objectives

- To highlights on e- commerce.
- To study the positive and negative effects of e-commerce
- To study how e-commerce has taken the traditional business in India and difference between them.
- To discuss the Impact of ecommerce on traditional business.

Effects of E-commerce

The impact of e-commerce on different retailers and consumers is both in positive as well as negative forms. Hence, we have to study the impact of business on retailers as well as consumers from both aspects.

A. Positive Effects

1. **Convenience & easiness-** For many people in the world, e-Commerce becomes one of the preferred ways of shopping as they enjoy their online because of its easiness and convenience. They are allowed to buy products or services from their home at any time of day or night.
2. **Energy consumption-** One positive effect of the emergence of e-commerce is that it may save energy. Consumers who shop online rather than drive to stores use less fuel and their cars emit less pollution. Also, because e-commerce reduces the need for warehouse space to house goods near retail stores, these warehouses use less energy.

3. **Cost Reduction -**E-commerce can reduce costs for consumers when companies cut down on middlemen involved in distributing goods, warehouse space to store the goods and personnel expenses. E-commerce also enables companies to manage their inventory better. To be competitive, businesses are likely to pass down at least some of these savings to consumers.
4. **Decreasing cost of inventory Management -** With e-commerce business, the suppliers can decrease the cost of managing their inventory of goods that they can automate the inventory management using web-based management system. Indirectly, they can save their operational costs.

B. Negative Effects

1. **Privacy-** It is easy to collect a lot of personal information from a consumer using an e-commerce website, sometimes too easy. Since all online transactions are recorded, it's relatively easy to create an online profile of the buyer, and use that to send targeted advertisements. However, many will agree that this is an intrusion on a consumer's right to privacy. This means small businesses aiming to establish an online presence using e-commerce need to be aware of the legislation that applies, as mistakes can be costly both in terms of fines and customer trust.
2. **Security -**Another negative effect of e-commerce is its effect on consumers' security. Many customer who buy products on websites leave their purchase information ,such as the credit card number , which makes it easier for hacker to threaten the security of consumer personal information and take advantage of it. Online transactions are inherently more insecure than those conducted in person because there's no way to guarantee that the person making the payment is the actual owner of the credit card used.
3. **Price-** Wars Merchants used to selling at their shop may often find selling online an extremely competitive marketplace. Their products are displayed alongside competitive offers, often from different countries or bigger retailers with access to better wholesale prices.
4. **Returns & Complaints-** Selling online means usually a higher return rate on products than when the purchase was conducted in person. This is due partly to the fact that customers haven't seen the goods in person prior to purchase, but also to the fact that many online shoppers buy things on impulse, and by the time they receive them at their home they have changed their mind and make use of favourable return policies.

Difference between Traditional Commerce and E-commerce

S.No.	TRADITIONAL COMMERCE	E-COMMERCE
01.	• Traditional commerce refers to the commercial transactions or exchange of information, buying or selling product/services from person to person without use of internet.	• E-commerce refers to the commercial transactions or exchange of information, buying or selling product/services electronically with the help of internet.
02.	• In traditional commerce it is difficult to establish and maintain standard practices.	• In e-commerce it is easy to establish and maintain standard practices.
03.	• In traditional commerce direct interaction through seller and buyer is present.	• In e-commerce indirect interaction through seller and buyer occurs using electronic medium and internet.
04.	• Traditional commerce is carried out by face to face, telephone lines or mail systems.	• E-commerce is carried out by internet or other network communication technology.
05.	• In traditional commerce processing of transaction is manual.	• In e-commerce processing of transaction is automatic.
06.	• In traditional commerce delivery of goods is instant.	• In e-commerce delivery of goods takes time.

07.	• Its accessibility is for limited time in a day.	• Its accessibility is 24×7×365 means round the clock.
08.	• Traditional commerce is done where digital network is not reachable.	• E-commerce is used to save valuable time and money.
09.	• Traditional commerce is a older method of business style which comes under traditional business.	• E-commerce is a newer concept of business style which comes under e-business.
10.	• Its resource focuses on supply side.	• Its resource focuses on demand side.

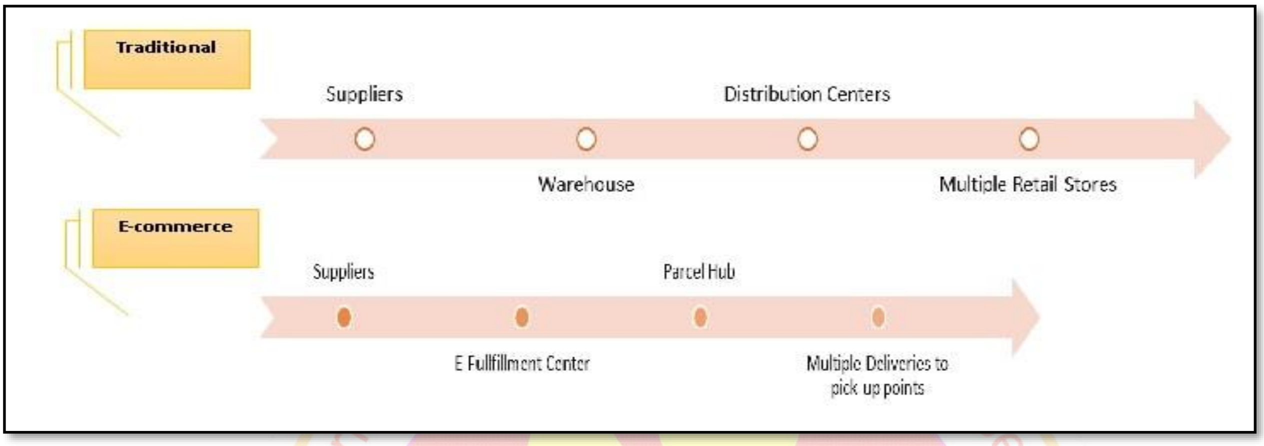

Impact Of E-Commerce On Markets And Retailers
Impact on Markets

- **Promotion of Products**-Through Ecommerce product can be promote in an interesting way and with lots of information directly to the customers which reduces the cost of offline promotion because internet can interact a lot of customers and save amount of cost of advertisements can be used in different areas of business.
- **Customer Service**-Customer service can be enhanced because customers can search detailed information about product or marketplace which offers the product and can compare the prices of different market places.
- **Brand Image-** New business men can establish their brands on internet by using attractive images at an affordable price.
- **Advertisement-** Traditionally the advertisements were one- way to attract customers and let them know about the new product or market place but now through e-commerce advertisements are two-way in which customer can browse the market place and product, can compare the prices and also can ask questions to the online retailers [6].
- **Customization**-Customized products can be made available according to the needs of customers. It will make a good place of business in market and new customers will be attracted.
- **Order Making Process-**Traditionally to take orders from customers, intermediaries are used which takes a lot of time and expenses but with ecommerce the order taking is so easy which reduces a lot of time and expenses and they can make more sales.
- **Customer Value-**Traditionally attaining a big value from the customers was the main interest. Only customers were attracted and it was the biggest target but now sellers make long term relationships with customers to attain long term value by offering them special discounts

Impact on Retailers

- **Turnover**-Due to e-commerce the turnover of offline retailers has reduced which is a warning signal for the enterprise.

- **Profit Margin**-On the arrival of online shops in the market offline retailers are suffering from pricing. To survive in market, they have to sell product in law prices which covers only their operational costs and they do not get any profit margin.
- **Discoun**t-Offline retailers sell their products at discounted rates because online stores offer heavy discount to the customers and to stay in the market and to attract the customers they have to sell the products at discounts.
- **Variety of Stocks**-Variety of goods is offered by online stores to which offline retailers cannot compete because at the end of year the left over stock can give a huge loss to the retailer.
- **Customer Services**-Offline retailers are providing different services at which online stores fails. Repair and goods of services, home delivery and after sales services also like online shops.
- **Window Shopping**-Low prices offered by online stores leads to window shopping by customers at physical stores and they buy product online. Due to which they have prospective customer's more than actual customers.
- **Advertisement**-Offline retailers focus only on the advertisements so that they can attract customers and increase their sales. They do not leave a single chance to advertise

Impact on traditional retail

E-commerce has been cited as a major force for the failure of major U.S. retailers in a trend frequently referred to as a "retail apocalypse. The rise of e-commerce outlets like Amazon has made it harder for traditional retailers to attract customers to their stores and forced companies to change their sales strategies. Many companies have turned to sales promotions and increased digital efforts to lure shoppers while shutting down brick-and-mortar locations. The trend has forced some traditional retailers to shutter its brick and mortar operations.

Conclusion:

It's proven that more or less 90% of customers read online reviews before making the final decision on what product or service to buy. E-commerce also saves time, as well as the process of selection and payment in online shopping, is quite short. The working class already established in the IT and other consumer goods sectors are expected to get 35-50% pay raise this year..No doubt, e-commerce emerged as a revolution and attracting consumers through various means and creating a cut throat competition for traditional businesses in India. But with innovation, consumer friendly policies, better services, unique selling techniques, etc. Traditional retailers still not only survive but can grow and can earn satisfactory profits on their sale. With compare to traditional commerce, ecommerce is more preferable by customer.

References

1. https://www.jetir.org/download1.php?file=JETIRCE06039.pdf
2. https://www.ijemr.net/DOC/TraditionalCommercevsECommerceAndImpactOfDemonetizationOnEcommerce.pdf
3. Advances in Computational Sciences and Technology ISSN 0973-6107 Volume 10, Number 5 (2017) pp. 1495-1500 © Research India Publications http://www.ripublication.com
4. https://www.reference.com/world-view/traditional-commerce-1799feed9389d105
5. https://www.techopedia.com/definition/351/electronic-commerce-e-commerce
6. https://en.wikipedia.org/wiki/E-commerce

15.Women Empowerment - A Tool of Nation Building

Mrs. Rupali Kotanur
M.A.B.ed, Asst.Professor,
Department of English, (HOD)
BhanudasraoChavan College, Lohara.
Tq: Lohara Dist:Osmanabad,(M.S) India

Abstract:-

Women empowerment has become the new buzzword across the globe in the last few decades. The increase familiarity with this term has resulted in the slow transformation of most of the ideologies that have justified inequalities in the social structures for the past so many years. The emerging debates that surround the concept of 'empowerment' have had considerable effects on well established roots of the institutions that provide support to the existing power structures such as a nation has taken significant steps to fill the gender gaps existing in the societies here. The Constitution of India provides equality of employment opportunity, voting rights and equal work. Women are dominating the key position in many fields that were earlier denied to them. The position in the understanding and identification of the oppression practice so social empowerment shown in the mainstream media. It strength ens women's social relation and their position in social structure, giving them more of purpose outside of the home. The paper develops argument on secondary source as review of existing literature published in journal, books, reports of various NGOS government and international organization and websites. The paper critically examines women empowerment on India, various models constitutional safe guard as well as plans and programs and their implementation, indicator of women empowerment.

Keyword*: -empowerment, inequality, voting rights, social structure..*

Introduction:-

Women empowerment is the progressive of women and accepting and including them in the decision making process. It also means providing them with equal opportunities for growth and development in society and disapproving gender bais. Women empowerment is based on the assumptions that women differ from men in their social position and that those difference consist of asymmetric, unequal power relations between the gender, "women empowerment" Refer to the process of increasing women's access to control over the strategic life choices that affect them the access to the opportunities that allow them fully to realize their capacities. As per Kheshab Chandra Mandal female empowerment could be defined five separate categories social, educational, economic, political and psychological. Social empowerment might be one of the most prominent forms of empowerment shown in the mainstream media. It strengthens women's social structures giving them more of the purpose outside of the home.

Women empowerment which includes learning, labour and leadership. Learning helps women to get limitless knowledge, which help them to broader their thought. According to Mahatma Gandhi " If you educate a man you educate an individual, but if educate a woman you educate an entire family ".

Pandit Jawaharlal Neharu say" To awaken the people, it is the women who must be awakened. Once she is on the move, the family move, the village moves, the nation moves. "

India as a nation is revered in feminine form. Ie - "the bharatmata" The first citizen of our country presently is a women, many important government posts are occupied by women and educated women are pouring into the professional workforce with profound implications for national and multinational corporations. However ironically, these are accompanied by news about dowry killing, female, Infanticide, domestic violence against women, sexual harassment rape, illegal and prostitution etc.

Gender equality facilities the empowerment of women since education begins at home, the upliftment women would be accompanied by the development of the family, the society and in turn would lead towards a holistic development of the nation.

The importance of gender equality is underscored by its inclusion as one of the eight millennium Development Goals. Gender equality is acknowledge a being a key to achieving the other seven goals. Yet

discrimination against women including reproductive health inequalities and harmful traditional practice remain the most pervasive and persistent from of inequality.

There have been several organizations and institutions advocating for women, promoting legal and policy reforms and gender sensitive data collection, and supporting project that women's health and expand their choice in life. Even governments of various nations are tirelessly supporting empowering women. However many adversities are blocking the ways to attaina complete gender unbiased society.

Education is one of the most important means of empowering women with the knowledge, skills, and self-confidence necessary to participate fully in the development process more than 40 years ago, the universal Declaration of Human rights asserted that "everyone has the right to education".But despite notable effort by countries around the globe that have appreciably expanded access to basic education, there are approximately 960 million illiterate adults in the world, of who two thirds are women more than one third of the world's adults, most of them women, have no access to printed knowledge, to new skill or to technologies that would improve the equality of their lives and economic change.

Objective:-

1) To study the bring about the advancement development and empowermentof women.
2) To study the equal access to participation and decision making of women in social, political andeconomic life of nation.
3) To study the changing social attitudes and community practices by the Active participation andinvolvement of both men and women.
4) To study the mainstreaming a gender inequality are related to social and Economic structure.

Hypothesis :-

1) women empowerment is to gender inequality.
2) male dominated society in India.
3) women empowering knowledge with skill and self confidences.

Research methodology:-

The research methodology used for study would be analytical, Interpretative and description. The study of primary data source is khari D. S (2009) women empowerment in India ALP books new Delhi. And secondary data source is articles, journals, news paper and online databases.

Government schemes for women empowerment:-

The government of India has been trying to empower the women through various schemes:-

1) Beti Bachao Beti padhao scheme.
2) Rajiv Gandhi National creche scheme.
3) one stop centre scheme.
4) Ujjawala scheme.
5) mahila police volunteers.
6) Indhira Gandhi matritvasahyog yojana.
7) women helpline scheme.

Conclusion:-

The women play a strategic role in the society and economy. The status of women in India is rising. Women empowerment refers to the creation of ab environment for personal benefit’s as well as for society. Women also should be honest in our efforts and work on changing the social attitude towards women. Gender equality in India both men and women must work together and bring positive changes in society.

Reference:-

1) Khari D S (2009), women empowerment in India, ALP books, New Delhi.
2) Women empowerment in India:A Brief Discussion, International Journal of education planning and administration ISSSN 2249 -3093 volume 1, Number 3.
3) Women empowerment in India: A criticalAnalysis prof seema sigh and Dr. Antrasingh,tathapi (UGC care journal).
4) Online website https:// www.rand.Org >2008/02.

16. अनुवाद का समाजशास्त्र

प्रा. डॉ. कदम एस.एस.
शंकरराव जावले पाटिल महाविद्यालय, लोहारा जिला. उस्मानाबाद.
9834508041 Email-shivakadam2011@gmail.com

आधुनिक युग में अनुवाद की महत्ता व उपादेयता को विश्वभर में स्वीकारा जा चुका है। वैदिक युग के 'पुन: कथन' से लेकर आज के 'ट्रांसलेशन' तक आते-आते अनुवाद अपने स्वरूप और अर्थ में बदलाव लाने के साथ-साथ अपने बहुमुखी व बहुआयामी प्रयोजन को सिद्ध कर चुका है। प्राचीन काल में 'स्वांत: सुखाय' माना जाने वाला अनुवाद कर्म आज संगठित व्यवसाय का मुख्य आधार बन गया है।

दूसरे शब्दों में कहें तो अनुवाद प्राचीन काल की व्यक्ति परिधि से निकलकर आधुनिक युग की समष्टि परिधि में समा गया है। आज विश्वभर में अनुवाद की आवश्यकता जीवन के हर क्षेत्र में किसी-न-किसी रूप में अवश्य महसूस की जा रही है। और इस तरह अनुवाद आज के जीवन की अनिवार्य आवश्यकता बन गया है।

बीसवीं शताब्दी के अवसान और इक्कीसवीं सदी के स्वागत के बीच आज जीवन का कोई भी ऐसा क्षेत्र नहीं है जहाँ पर हम चिन्तन और व्यवहार के स्तर पर अनुवाद के आग्रही न हों। भारत में अनुवाद की परम्परा पुरानी है किन्तु अनुवाद को जो महत्व 21वीं सदी के उत्तरार्द्ध में प्राप्त हुआ वह पहले नहीं हुआ था। सन् 1947 में भारत के स्वतंत्र होने के पश्चात देश की आर्थिक एवं राजनीतिक स्थिति में परिवर्तन आया।

विश्व के अन्य देशों के साथ भारत के आर्थिक एवं राजनीतिक समीकरण बदले। राजनैतिक और आर्थिक कारणों के साथ विज्ञान एवं प्रोद्यौगिकी का विकास भी इस युग की प्रमुख घटना है जिसके फलस्वरूप विभिन्न भाषा-भाषी समुदायों में सम्पर्क की स्थिति उभर कर सामने आयी। आज विश्व के अधिकांश बड़े देशों में एक प्रमुख भाषा के साथ-साथ अन्य कई भाषाएँ भी गौण भाषा के रूप में समान्तर चल रही हैं। अतएव एक ही भौगोलिक सीमा की राजनैतिक, प्रशासनिक इकाई के अन्तर्गत भाषायी बहुसंख्यक भी रहते हैं और भाषायी अल्पसंख्यक भी।

अत: विभिन्न भाषाभाषियों के बीच उन्हीं की अपनी भाषा में सम्पर्क स्थापित कर लोकतंत्र में सबकी हिस्सेदारी सुनिश्चित की जा सकती है। वस्तुत: अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर विभिन्न देशों के बीच राजनैतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा विज्ञान एवं प्रोद्योगिकी के क्षेत्र में बढ़ती हुई आदान-प्रदान की अनिवार्यता ने अनुवाद एवं अनुवाद कार्य के महत्त्व को बढ़ा दिया है।हमारे देश में अनुवाद का महत्त्व प्राचीन काल से ही स्वीकृत है। प्रो. जी. गोपीनाथन ने ठीक ही लक्ष्य किया था कि अनुवाद आज व्यक्ति की सामाजिक आवश्यकता बन गया है। आज के सिमटते हुए संसार में सम्प्रेषण माध्यम के रूप में अनुवाद भी अपना निश्चित योगदान दे रहा है।

भारत जैसे बहुभाषी देश में अनुवाद की उपादेयता स्वयं सिद्ध है। भारत के विभिन्न प्रदेशों के साहित्य में निहित मूलभूत एकता के स्वरूप को निखारने के लिए अनुवाद ही एक मात्र अचूक साधन है। इस तरह अनुवाद द्वारा मानव की एकता को रोकनेवाली भौगोलिक और भाषायी दीवारों को ढहाकर विश्वमैत्री को और सुदृढ़ बना सकते हैं।

अनुवाद की आवश्यकता

बीसवीं शताब्दी में देशों के बीच की दूरियाँ कम होने के परिणामस्वरूप विभिन्न वैचारिक धरातलों और आर्थिक, औद्योगिक स्तरों पर पारस्परिक भाषिक विनिमय बढ़ा है और इस विनिमय के साथ-साथ अनुवाद का प्रयोग और अधिक किया जाने लगा है। आज के वैज्ञानिक युग में अनुवाद बहुत महत्त्वपूर्ण हो गया है। यदि हमें दूसरे देशों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर चलना है तो हमें उनके यहाँ विज्ञान के क्षेत्र में, सामाजिक एवं सांस्कृतिक क्षेत्र में हुई प्रगति की जानकारी होनी चाहिए और यह जानकारी हमें अनुवाद के माध्यम से मिलती है।

राष्ट्रीय एकता में अनुवाद की आवश्यकता

भारत जैसे विशाल राष्ट्र की एकता के प्रसंग मे अनुवाद की आवश्यकता असंदिग्ध है। भारत की भौगोलिक सीमाएँ न केवल कश्मीर से कन्याकुमारी तक बिखरी हुई हैं बल्कि इस विशाल भूखण्ड में विभिन्न विश्वासों एवं सम्प्रदायों के लोग रहते हैं जिनकी भाषाएँ एंव बोलियाँ एक दूसरे से भिन्न हैं। भारत की अनेकता में एकता इन्हीं अर्थों में है कि विभिन्न भाषाओं,

विभिन्न जातियों, विभिन्न सम्प्रदायों एवं विभिन्न विश्वासों के देश में भावात्मक एवं राष्ट्रीय एकता कहीं भी बाधित नहीं होती। एक समय में महाराष्ट्र का जो व्यक्ति सोचता है वही हिमाचल का निवासी भी चिन्तन करता है।

भारत के हजारों वर्षों के अद्यतन इतिहास चिन्तन ने इस धारणा को पुष्ट किया है कि मध्ययुगीन भक्ति आन्दोलन से लेकर आज के प्रगतिशील आन्दोलन तक भारतीय साहित्य की दिशा एक रही है। यह बात अनुवाद के द्वारा ही सम्भव हो सकी कि जिस समय गोस्वामी तुलसीदास राम के चरित्र पर महाकाव्य लिख रहे थे, हिन्दी के समानान्तर ओड़िआ में बलराम, बांग्ला में कृत्तिवास, तेलुगु में पोतना, तमिल में कम्बन तथा हरियाणवी में अहमदबख्श अपने-अपने साहित्य में राम के चरित्र को नया रूप दे रहे थे।

स्वतंत्रता आन्दोलन में जिस साम्राज्यवाद और सामन्तवाद के विरोध की चिंगारी सुलगी थी उसका उत्कर्ष छायावादी दौर की विभिन्न भारतीय भाषाओं की कविता में मिलता है।संस्कृति के विकास में अनुवाद की आवश्यकतादुनिया के जिन देशों में विभिन्न जातियों एवं संस्कृतियों का मिलन हुआ है वहाँ सामासिक संस्कृति के निर्माण में अनुवाद की महत्त्वपूर्ण भूमिका रही है। अनुवाद की परम्परा के अध्ययन से पता चलता है कि ईसा के तीन सौ वर्ष पूर्व रोमन लोगों का ग्रीक के लोगों से सम्पर्क हुआ जिसके फलस्वरूप ग्रीक से लैटिन में अनुवाद हुए। इसी प्रकार ग्यारहवीं, बारहवीं शताब्दी में स्पेन के लोग इस्लाम के सम्पर्क में आए और बड़े पैमाने पर योरपीय भाषाओं में अरबी का अनुवाद हुआ। भारत में भी विभिन्न जातियों एवं विश्वासों के लोग आए।

आज की भारतीय संस्कृति जिसे हम सामासिक संस्कृति कहते हैं उसके निर्माण में हजारों वर्षों के विभिन्न धर्मों, मतों एवं विश्वासों की साधना छिपी हुई है।

इन सभी मतों एवं विश्वासों को आत्मसात कर जिस भारतीय संस्कृति का निर्माण हुआ है उसके पीछे अनुवाद की महत्त्वपूर्ण भूमिका असंदिग्ध है।साहित्य के अध्ययन में अनुवाद की आवश्यकतासाहित्य के अध्ययन में अनुवाद का महत्व आज व्यापक हो गया है। साहित्य यदि जीवन और समाज के यथार्थ को प्रस्तुत करता है तो विभिन्न भाषाओं के साहित्य के सामूहिक अध्ययन से किसी भी समाज, देश या विश्व की चिन्तन-धारा एवं संस्कृति की जानकारी मिलती है। अनुवाद का महत्व निम्नलिखित साहित्यों के अध्ययन में सहायक है-भारतीय साहित्य का अध्ययन।

अन्तर्राष्ट्रीय साहित्य का अध्ययन।

तुलनात्मक साहित्य का अध्ययन।

आन्दोलनों में हिन्दी एवं हिन्दीतर भाषा के साहित्यकारों का स्वर प्राय: एक जैसा रहा है। मध्यकालीन भक्ति आन्दोलन, स्वतन्त्रता आन्दोलन तथा नक्सलबाड़ी आन्दोलनों को प्राय: सभी भारतीय भाषाओं के साहित्य में अभिव्यक्ति मिली है।अन्तर्राष्ट्रीय साहित्य के अनुवाद से ही यह तथ्य प्रकाश में आया कि दुनिया के विभिन्न भाषाओं में लिखे गए साहित्य में ज्ञान का विपुल भण्डार छिपा हुआ है। भारत में अन्तर्राष्ट्रीय साहित्य का अनुवाद तो भारत में सूफियों केदार्शनिक सिद्धान्तों के प्रचलन के साथ ही शुरू हो गया था; किन्तु इसे व्यवस्थित स्वरूप आधुनिक युग में ही प्राप्त हुआ। शेक्सपियर, डी.एच. लॉरेंस, मोपासाँ तथा सार्त्र जैसे चिन्तकों की रचनाओं के अनुवाद से भारतीय जनमानस का साक्षात्कार हुआ एवं कालिदास, रवीन्द्रनाथ टैगोर एवं प्रेमचन्द की रचनाओं से विश्व प्रभावित हुआ।दुनिया के विभिन्न भाषाओं के अनुवाद द्वारा ही तुलनात्मक साहित्य के अध्ययन में सहायता मिलती है। तुलनात्मक साहित्य द्वारा इस बात का पता लगाया जाता है कि देश, काल और समय की भिन्नता के बावजूद विभिन्न भाषाओं के रचनाकारों के साहित्य में साम्य और वैषम्य क्यों है ? अनुवाद के द्वारा ही जो तुलनीय है वह तुलनात्मक अध्ययन का विषय बनता है।व्यवसाय के रूप में अनुवाद की आवश्यकतावर्तमान युग में अनुवाद ज्ञान की ऐसी शाखा के रूप में विकसित हुआ है जहाँ इज्जत, शोहरत एवं पैसा तीनों हैं। आज अनुवादक दूसरे दर्जे का साहित्यकार नहीं बल्कि उसकी अपनी मौलिक पहचान है।

विज्ञान और प्रौद्योगिकी के क्षेत्र में तेजी से हुए विकास के साथ भारतीय परिदृश्य में कृषि, उद्योग, चिकित्सा, अभियान्त्रिकी और व्यापार के क्षेत्र में क्रान्तिकारी परिवर्तन हुआ है। इन क्षेत्रों में प्रयुक्त तकनीकी शब्दावली का भारतीयकरण कर इन्हें लोकोन्मुख करने में अनुवाद की महत्त्वपूर्ण भूमिका है।बीसवीं शताब्दी का उत्तरार्द्ध रोजगार के क्षेत्र में अनुवाद को

महत्त्वपूर्ण पद पर आसीन करता है। संविधान में हिन्दी को राजभाषा का दर्जा दिए जाने के पश्चात् केन्द्र सरकार के कार्यालयों, सार्वजनिक उपक्रमों, संस्थानों और प्रतिष्ठानों में राजभाषा प्रभाग की स्थापना हुई जहाँ अनुवाद कार्य में प्रशिक्षित हिन्दी अनुवादक एवं हिन्दी अधिकारी कार्य करते हैं। आज रोजगार के क्षेत्र में अनुवाद सबसे आगे है। प्रति सप्ताह अनुवाद से सम्बन्धित जितने पद यहाँ विज्ञापित होते हैं अन्य किसी भी क्षेत्र में नहीं।पासाँ के साहित्य का तुलनात्मक अध्ययन अनुवाद के फलस्वरूप ही सम्भव हो सका।नव्यतम ज्ञान-विज्ञान के क्षेत्रों में अनुवाद की आवश्यकताऔद्योगीकरण एवं जनसंचार के माध्यमों में हुए अत्याधुनिक विकास ने विश्व की दिशा ही बदल दी है।

औद्योगिक उत्पादन, वितरण तथा आर्थिक नियन्त्रण की विभिन्न प्रणालियों पर पूरे विश्व में अनुसंधान हो रहा है। नई खोज और नई तकनीक का विकास कर पूरे विश्व में औद्योगिक क्रान्ति मची हुई है। इस क्षेत्र में होने वाले अद्यतन विकास को विभिन्न भाषा-भाषी राष्ट्रों तक पहुँचाने में भाषा एवं अनुवाद की महत्त्वपूर्ण भूमिका है।वैज्ञानिक अनुसंधानों को तीव्र गति से पूरे विश्व में पहुँचा देने का श्रेय नव्यतम विकसित जनसंचार के माध्यमों को है। आज विज्ञान, प्रौद्योगिकी, चिकित्सा, कृषि तथा व्यवसाय आदि सभी क्षेत्रों में जो कुछ भी नया होता है वह कुछ ही पलों में टेलीफोन, टेलेक्स तथा फैक्स जैसी तकनीकों के माध्यम से पूरे विश्व में प्रचारित एवं प्रसारित हो जाता है। आज जनसंचार के माध्यमों में होने वाले विकास ने हिन्दी भाषा के प्रयुक्ति-क्षेत्रों को विस्तृत कर दिया है। विज्ञान, व्यवसाय, खेलकूद एवं विज्ञापनों की अपनी अलग शब्दावली हैं।संचार माध्यमों में गतिशीलता बढ़ाने का कार्य अनुवाद द्वारा ही सम्भव हो सका है तथा गाँव से लेकर महानगरों तक जो भी अद्यतन सूचनाएँ हैं वे अनुवाद के माध्यम से एक साथ सबों तक पहुँच रही हैं। कहने की आवश्यकता नहीं कि अनुवाद ने आज पूरे विश्व को एक सूत्र में पिरो दिया है।अनुवाद का महत्वहमारे दैनिक जीवन में अनुवाद का बहुआयामी तथा विस्तृत महत्व है। अनुवाद आधुनिक युग की अनिवार्य आवश्यकता है। विश्व में अनेक भाषाएं तथा बोलियां बोली जाती हैं, ऐसी स्थिति में अनुवाद वैश्विक विचार-विमर्श की दृष्टि से महत्वपूर्ण है। हमारे राष्ट्र भारत की बात करें तो भी स्थिति काई अलग नहीं है। हमारी 22 मान्यता प्राप्त भाषाएं हैं इसे देखते हुए राष्ट्रीय एकता के लिए अनुवाद की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण है।हिन्दी तथा अंग्रेजी संपर्क भाषा के रूप में सर्वाधिक उपयोग में लाई जाती हैं। विभिन्न टी वी चैनलों के कारण भारत में हिन्दी तथा अंग्रेजी को समझने, बोलने एवं लिख पाने वाले लोगों की संख्या में तीव्र बढ़ोतरी हो रही है। भारतीयों द्वारा विभिन्न देषों में जा कर व्यापार तथा जीवकोपार्जन करने के कारण भी हिन्दी तथा अंग्रेजी का प्रसार हो रहा है।

आज अनुवाद का महत्व इसलिए भी ज्यादा हो गया है चुंकि षिक्षा का स्तर लगाातार बढ़ रहा है। जिससे मानव की आज की हिन्दी जिज्ञासु प्रवृति और अधिक बलवति हो रही है। आज मानव दूसरी भाषा एवं संस्कृति में उपलब्ध ज्ञान, विज्ञान तथा प्रौद्योगिकी, साहित्यिक, वाणिज्यिक, धार्मिक आदि क्षेत्रों से संबंधित जानकारी पान चाहत है।अनुवाद ज्ञान के संचार हेतु अत्यंत महत्वपूर्ण है। आज हम अनुदित फिल्में देखकर दूसरी संस्कृतियों के बारे में अधिक जानते हैं। हमारी विज्ञान की जानकारी में भी अनुवाद का महत्वपूर्ण भाग है, विज्ञान का सृजन अनेकों भाषाओं में हुआ और अनुवाद के कारण ही यह सर्वत्र उपलब्ध हैं। आजकल ओलंपिक खेल लंदन में चल रहे ॅहैं, यह बड़ा आष्चर्यजनक लगता है की 190 राष्ट्रों के खिलाड़ी किस प्रकार विभिन्न भाषा-भाषी होने के बावजूद नियमों का पालन करते हुए विभिन्न प्रतिस्पर्धाओं में भाग ले रहे हैं, निष्चय ही अनुवाद का महत्व इसमें परिलक्षित होता है।इतिहास में अपने धर्म, मत, तथा संप्रदाय का प्रचार करने की दृष्टि भी अनुवाद का उपयोग किया गया। महान राजा अषोक (272-233 ई0 पू0) ने बौद्ध धर्म के प्रचार के लिए अफगानिस्तान, यूनान, सीरीया, मैसिडोनिया, पर्षिया, चीन, जापान, श्रीलंका तथा अन्य राष्ट्रों में अपने दूत भेजे। उन्होंने बौद्ध धर्म की प्रचार सामग्री का उन राष्ट्रों की भाषा में अनुवाद कर उसका प्रचार किया।इस्लाम धर्म के प्रचारकों द्वारा भी विश्व के विभिन्न राष्ट्रों में अपने धर्म के प्रचार हेतु अनुवाद का सहारा लिया। आजकल पाश्चात्य राष्ट्र अपनी संस्कृति का प्रसार करने के लिए भी अनुवाद का सहारा ले रहे हैं।

वे इलैक्ट्राॅनिक मीडिया तथा प्रिंट मीडिया में अपनी संस्कृति की खबरें विश्व की अन्य भाषाओं में प्रसारित करवा रहे हैं। उन्हें इसमें कामयाबी भी मिल रही है, दूसरी संस्कृतियों में घुलने-मिलने के लिए अनुवाद का सहारा लेना ही पड़ता है। भारतीय लोगों द्वारा विश्व के लगभग सभी राष्ट्रों में काम-धन्धों की तलाश में जाने से हिन्दी समझने वालों की संख्या बढ़ी है।

हिन्दी अब केवल भारतीय उपमहाद्वीप तक सीमित नही है अपितु विश्व की चुनिंदा भाषाओं में शुमार है। विश्व की कुल जनसंख्या के अनुपात में छठवें हिस्से की आबादी हिन्दी समझ तथा बोल सकती है, परंतु हिन्दी लिख पाने वाले लोगों की संख्या इतनी नहीं है।अनुवाद करते समय अर्थ का अनर्थ न हो यह भी महत्वपूर्ण है। सही और सार्थक अनुवाद के लिए अनुवादक को दोनों भाषाओं का ज्ञान अति-आवश्यक है। अनुवादक को श्रोता या पाठक की आवश्यकताओं के अनुरूप अपने अनुवाद को प्रस्तुत करना चाहिए। अनुवाद की प्रकृति विषय पर भी निर्भर करती है। शिक्षा, व्यवसाय, विज्ञान, साहित्य, अध्यातम, राजनीती इत्यादि क्षेत्रों में अनुवाद अपनी-अपनी विशिष्ठ शैली में करना पड़ता है। शब्दों के अर्थ भी परिस्थिति तथा प्रसंग के अनुसार भिन्न हो सकते हैं, अनुवादक को इसका भी ध्यान रखना आवश्यक है। इसे देखते हुए कहा जा सकता है कि अनुवाद विज्ञान भी है तथा कला भी।

जे डब्ल्यू गेटे का कथन है कि “अनुवाद की अपूर्णता के संबंध में कोई चाहे जो भी कहे, परंतु अनुवाद विश्व के सभी कार्यो से अधिक महत्वपूर्ण और महानतम कार्य है।“ यदि अनुवाद ना होता तो हमारी स्थिति कुएं के मेढ़क जैसी होती। हमें केवल हमारे समाज के ज्ञान एवं संस्कृति की जानकारी होती, जो निश्चित रूप से अभी उपलब्ध जानकारी की तुलना में नगण्य होती और ऐसा सभी समाजों के साथ होता। हर व्यक्ति संसार की प्रत्येक भाषा नहीं सीख सकता। ऐसी स्थिति संपर्क स्थापित कर सकती है। जब तक विश्व के सभी लोग एक जैसी भाषा की खोज नही करते जिसे सभी लोग समझें तथा अपनायें तब तक अनुवाद का महत्व बना रहेगाा तथा अनुवादकों का आवश्यकता रहेगी। यह सच ही की अनुवाद में कभी-कभी कुछ कमियां रह जाती हैं तथा अच्छे अनुवादक बहुत कम हैं फिर भी उनका महत्व है। अनुवादकों को भी अपनी दक्षता में निरंतर सुधार करते रहना चाहिए तभी वे बेहतर कर पाऐंगे।आजकल विशिष्ट अनुशासन के रूप में अनुवाद विषय के अध्ययन की आवश्यकता और उपादेयता पर विशेष बल दिया जा रहा है। विभिन्न विश्वविद्यालय अब इसे विषय के रूप में पढ़ा रहे हैं, इससे निश्चय ही अनुवाद के स्तर में बढ़ोतरी होगी। आजकल मशीनी अनुवाद पर भी कार्य हो रहे हैं। इनमें कुछ सफलता भी प्राप्त हुई है। परंतु इस क्षेत्र में अभी काफी कार्य किया जाना शेष है।

21वीं सदी में अनुवाद की महत्ता

21वीं शताब्दी के मौजूदा दौर में अनुवाद एक अनिवार्य आवश्यकता बन गया है। भारत जैसे बहुभाषा-भाषी देश के जन-समुदायों के बीच अंत:संप्रेषण के संवाहक के रूप में अनुवाद का बहुआयामी प्रयोजन सर्वविदित है। यदि आज के इस युग को ‘अनुवाद का युग’ कहा जाए तो कोई अतिशयोक्ति न होगी, क्योंकि आज जीवन के हर क्षेत्र में अनुवाद की उपादेयता को सहज ही सिद्ध किया जा सकता है। धर्म-दर्शन, साहित्य-शिक्षा, विज्ञान-तकनीकी, वाणिज्य व्यवसाय, राजनीति-कूटनीति, आदि सभी क्षेत्रों से अनुवाद का अभिन्न संबंध रहा है। अत: चिंतन और व्यवहार के प्रत्येक स्तर पर आज मनुष्य अनुवाद पर आश्रित है। इतना ही नहीं विश्व-संस्कृति के विकास में भी अनुवाद की महत्त्वपूर्ण भूमिका रही है। विश्व के विभिन्न प्रदेशों की जनता के बीच अंत:संप्रेषण की प्रक्रिया के रूप में, उनके बीच भावात्मक एकता को कायम रखने में, देश-विदेश के नवीन ज्ञान-विज्ञान, शोध-चिंतन को दुनिया के हर कोने तक ही नहीं, आम जनता तक भी पहुँचाने में तथा दो भिन्न संस्कृतियों को नजदीक लाकर एक सूत्र में पिरोने में अनुवाद की महती भूमिका को नकारा नहीं जा सकता। प्रो. जीगोपीनाथन के शब्दों में, ‘अनुवाद मानव की मूलभूत एकता की व्यक्ति-चेतना एवं विश्व-चेतना के अद्वैत का प्रत्यक्ष प्रमाण है’। अत: मौजूदा शताब्दी में अनुवाद ने अपनी संकुचित साहित्यिक परिधि को लाँघकर प्रशासन, विज्ञान, प्रौद्योगिकी, तकनीकी, चिकित्सा, कला, संस्कृति, अनुसंधान, पत्रकारिता, जनसंचार, दूरस्थ शिक्षा, प्रतिरक्षा, विधि, व्यवसाय आदि हर क्षेत्र में प्रवेश कर यह साबित कर दिया है कि अनुवाद समकालीन जीवन की अनिवार्यता है।

हिन्दी अब बाजार-तंत्र की, व्यवसाय-व्यापार की, संचार-तंत्र की तथा शासकीय व्यवस्था की भाषा बन रही है। हिन्दी भाषा में और हिन्दी भाषा से अनुवाद की परम्परा अब सुदीर्घ होने के साथ-साथ पुख्ता और उल्लेखनीय भी होती जा रही है। लोठार लुत्से की बात पर गोर करें तो हमें हिन्दी, मराठी, बांग्ला, तमिल, तेलुगू या कन्नड़ लेखकों को उनकी भाषा के नहीं, भारतीय लेखक के रूप में देखना चाहिए। तभी भारतीय भाषाएँ भारत में और फिर विश्व में प्रतिष्ठा प्राप्त करेंगी। ओड़िआ का लेखक सारे ओड़िशा में प्रतिष्ठा प्राप्त कर ले तो यह कोई छोटी बात नहीं होगी, लेकिन ओड़िआ का लेखक पूरे भारत में प्रतिष्ठा

हासिल करें तो यह उससे भी बड़ी बात होगी और उसके लिए चुनौती भी। और जो लेखक इस चुनौती को स्वीकार कर उसमें खरे उतरते हैं, वे सचमुच बड़े, बहुत बड़े लेखक सिद्ध होते हैं। इसके लिए जरूरी है कि भारतीय भाषाओं में अनुवाद की प्रक्रिया को तेज किया जाए। अनुवाद के बिना हमारा कोई भी लेखक यूरोप-अमेरिका तो दूर अपने ही देश में भारतीय लेखक के रूप में प्रतिष्ठित नहीं हो सकता।उदाहरण के लिए फकीर मोहन सेनापति, प्रतिभा राय, सीताकान्त महापात्र आदि अगर हिन्दी में अनूदित न होते तो क्या भारतीय लेखक के रूप में इतने बड़े पैमाने पर देश और दुनिया में स्वीकार्य हो सकते थे ? निश्चय ही नहीं। अनुवाद की ताकत पाकर ही कोई बड़ा लेखक और भी बड़ा सिद्ध होता और अपनी सामर्थ्य को दिग-दिगंत तक फैला पाता है। अनुवाद के बगैर वह, वह सिद्ध नहीं हो सकता, जो दरअसल वह होता है और यह काम अनुवादक ही कर सकता है। ऐसे में अनुवाद की महत्ता को जन-जन तक पहुँचाना और अनुवादकों को सम्मानजनक स्थान दिलाना जरूरी हो गया है ताकि भारतीय साहित्य और मनीषा को दूसरों तक पहुँचा कर राष्ट्रीय सेतु का निर्माण किया जा सके।अनुवाद आज के व्यावसायिक युग की अपेक्षा ही नहीं अनिवार्यता भी बन गया है। यह एक सेतु है। सांस्कृतिक सेतु। सांस्कृतिक एकता, परस्पर आदान-प्रदान तथा 'विश्वकुटुम्बकम्' के स्वप्न को साकार करने की दृष्टि से अनुवाद की भूमिका उल्लेखनीय रही है। इस प्रकार वर्तमान युग में अनुवाद की महत्ता और उपयोगिता केवाल भाषा और साहित्य तक ही सीमित नहीं है, वह हमारी सांस्कृतिक, ऐतिहासिक और राष्ट्रीय संहति और ऐक्य का माध्यम है जो भाषायी सीमाओं को पार करके भारतीय चिन्तन और साहित्य की सर्जनात्मक चेतना की समरूपता के साथ-साथ, वर्तमान तकनीकी और वैज्ञानिक युग की अपेक्षाओं की पूर्तिकर हमारे ज्ञान-विज्ञान के आयामों को देश-विदेश में संपृक्त करती है।दूसरे शब्दों में, अनुवाद विश्व-संस्कृति, विश्व-बंधुत्व, एकता और समरसता स्थापित करने का एक ऐसा सेतु है जिसके माध्यम से विश्व ज्ञान-विज्ञान के क्षेत्र में क्षेत्रीयतावाद के संकुचित एवं सीमित दायरे से बाहर निकल कर मानवीय एवं भावात्मक एकता के केन्द्र बिन्दु तक पहुँच सकता है और यही अनुवाद की आवश्यकता और उपयोगिता का सशस्त एवं प्रत्यक्ष प्रमाण है।

संदर्भ संकेत

1. अनुवाद का समाजशास्त्रः अमित प्रकाशन, गाजियाबाद, २००९
2. हिन्दी साहित्य का अभिनव इतिहासः डॉ. घ. म. भुतडा के साथ शारदा प्रकाशन, नांदेड – १९७८
3. हिन्दी उपन्यासः विविध आयाम : डॉ. चंद्रभानु सोनवणे के साथ, पुस्तक संस्थान, कानपूर, १९८०
4. अनुवाद, वर्णव्यवस्था आणि मीः भूमी प्रकाशन, लातूर - २००६

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

17. हिंदी भाषा में रोजगार के अवसर

Dr. C.G. Kadekar,
Department of Hindi,
Shankarrao Jawale Patil College , Lohara.
TQ - Lohara, Dist - Osmanabad,

१.१ गोषवारा :

केंद्र सरकार के कार्यालयों में हिंदी का अधिकाधिक उपयोग सुनिश्चित करने हेतु भारत सरकार के राजभाषा विभाग द्वारा उठाए गए कदमों के परिणामस्वरूप कंप्यूटर पर हिंदी में कार्य करना अधिक आसान एवं सुविधाजनक हो गया है। इसी क्रम में राजभाषा विभाग द्वारा वेब आधारित सूचना प्रबंधन प्रणाली विकसित की गई है जिससे भारत सरकार के सभी कार्यालयों में हिंदी के उत्तरोत्तर प्रयोग से संबंधित तिमाही प्रगति रिपोर्ट तथा अन्य रिपोर्टें राजभाषा विभाग को त्वरित गति से भिजवाना आसान हो गया है। सभी मंत्रालयों और विभागों ने अपनी वेबसाइटें हिंदी में भी तैयार कर ली हैं। सरकार के विभिन्न मंत्रालयों एवं विभागों द्वारा संचालित जन कल्याण की विभिन्न योजनाओं की जानकारी आम नागरिकों को हिन्दी में मिलने से गरीब, पिछड़े और कमजोर वर्ग के लोग भी लाभान्वित होते हुए देश की मुख्यधारा से जुड़ रहे हैं।

महत्वपूर्ण शब्द *: केंद्र सरकार, राजभाषा, प्रबंध प्रणाली, रिपोर्ट, मंत्रालय आदी.*

१.२ प्रास्ताविक :

देश की स्वतंत्रता से लेकर हिन्दी ने कई महत्वपूर्ण उपलब्धियां प्राप्त की हैं। भारत सरकार द्वारा विकास योजनाओं तथा नागरिक सेवाएं प्रदान करने में हिंदी के प्रयोग को बढ़ावा दिया जा रहा है। हिंदी तथा प्रांतीय भाषाओं के माध्यम से हम बेहतर जन सुविधाएं लोगों तक पहुंचा सकते हैं। इसके साथ ही विदेश मंत्रालय द्वारा "विश्व हिंदी सम्मेलन" और अन्य अंतरराष्ट्रीय सम्मेलनों के माध्यम से हिंदी को अंतरराष्ट्रीय स्तर पर लोकप्रिय बनाने का कार्य किया जा रहा है। इसके अलावा प्रत्येक वर्ष सरकार द्वारा "प्रवासी भारतीय दिवस" मनाया जाता है जिसमें विश्व भर में रहने वाले प्रवासी भारतीय भाग लेते हैं। विदेशों में रह रहे प्रवासी भारतीयों की उपलब्धियों के सम्मान में आयोजित इस कार्यक्रम से भारतीय मूल्यों का विश्व में और अधिक विस्तार हो रहा है। विश्वभर में करोड़ों की संख्या में भारतीय समुदाय के लोग एक संपर्क भाषा के रूप में हिन्दी का इस्तेमाल कर रहे हैं। इससे अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर हिन्दी को एक नई पहचान मिली है। यूनेस्को की सात भाषाओं में हिंदी को भी मान्यता मिली है।

भारतीय विचार और संस्कृति का वाहक होने का श्रेय हिन्दी को ही जाता है। आज संयुक्त राष्ट्र जैसी संस्थाओं में भी हिंदी की गूंज सुनाई देने लगी है। पिछले वर्ष सितंबर माह में हमारे प्रधानमंत्री द्वारा संयुक्त राष्ट्र महासभा में हिंदी में ही अभिभाषण दिया गया था। विश्व हिंदी सचिवालय विदेशों में हिंदी का प्रचार-प्रसार करने और संयुक्त राष्ट्र में हिंदी को आधिकारिक भाषा बनाने के लिए कार्यरत है। उम्मीद है कि हिंदी को शीघ्र ही संयुक्त राष्ट्र की आधिकारिक भाषा का दर्जा भी प्राप्त हो सकेगा।

हिंदी आम आदमी की भाषा के रूप में देश की एकता का सूत्र है। सभी भारतीय भाषाओं की बड़ी बहन होने के नाते हिंदी विभिन्न भाषाओं के उपयोगी और प्रचलित शब्दों को अपने में समाहित करके सही मायनों में भारत की संपर्क भाषा होने की भूमिका निभा रही है। हिंदी जन-आंदोलनों की भी भाषा रही है। हिंदी के महत्त्व को गुरुदेव रवीन्द्र नाथ टैगोर ने बड़े सुंदर रूप में प्रस्तुत किया था। उन्होंने कहा था, 'भारतीय भाषाएं नदियां हैं और हिंदी महानदी'। हिंदी के इसी महत्व को देखते हुए तकनीकी कंपनियां इस भाषा को बढ़ावा देने की कोशिश कर रही हैं। यह खुशी की बात है कि सूचना प्रौद्योगिकी में हिन्दी का इस्तेमाल बढ़ रहा है। आज वैश्वीकरण के दौर में, हिंदी विश्व स्तर पर एक प्रभावशाली भाषा बनकर उभरी है। आज पूरी दुनिया में 175 से अधिक विश्वविद्यालयों में हिन्दी भाषा पढ़ाई जा रही है। ज्ञान-विज्ञान की पुस्तकें बड़े पैमाने पर हिंदी में लिखी जा रही है। सोशल मीडिया और संचार माध्यमों में हिंदी का प्रयोग निरंतर बढ़ रहा है।

भाषा का विकास उसके साहित्य पर निर्भर करता है। आज के तकनीकी के युग में विज्ञान और इंजीनियरिंग के क्षेत्र में भी हिंदी में काम को बढ़ावा देना चाहिए ताकि देश की प्रगति में ग्रामीण जनसंख्या सहित सबकी भागीदारी सुनिश्चित हो सके। इसके लिए यह अनिवार्य है कि हिन्दी और अन्य भारतीय भाषाओं में तकनीकी ज्ञान से संबंधित साहित्य का सरल अनुवाद किया जाए। इसके लिए राजभाषा विभाग ने सरल हिंदी शब्दावली भी तैयार की है। राजभाषा विभाग द्वारा राष्ट्रीय ज्ञान-विज्ञान मौलिक पुस्तक लेखन योजना के द्वारा हिंदी में ज्ञान-विज्ञान की पुस्तकों के लेखन को बढ़ावा दिया जा रहा है। इससे हमारे विद्यार्थियों को ज्ञान-विज्ञान संबंधी पुस्तकें हिंदी में उपलब्ध होंगी। हिन्दी भाषा के माध्यम से शिक्षित युवाओं को रोजगार के अधिक अवसर उपलब्ध हो सकें, इस दिशा में निरंतर प्रयास भी जरूरी है।

१.३ हिंदी भाषा में रोजगार के अवसर :

प्रिंट मीडिया, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया, इंटरनेट, राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय मंच और संस्थाओं में हिन्दी के इस्तेमाल में इजाफा हुआ है। फेसबुक, ट्विटर, यूट्यूब और व्हाट्सएप जैसे प्लेटफॉर्म पर अब हिन्दी का ही दबदबा है। गूगल और माइक्रोसॉफ्ट जैसी दिग्गज कंपनियों ने भी हिन्दी में बहुत बड़े पैमाने पर काम करना शुरू कर दिया है। ऐसे में करियर की भी बहुत संभावना है। केंद्रीय संस्थानों और कार्यालयों में राजभाषा अधिकारी की नियुक्ति की जाती है जो अपने यहां हर प्रकार से हिन्दी के प्रयोग को बढ़ावा देते हैं और हिन्दी में कामकाज को सुगम बनाते हैं। यदि आप हिन्दी विषय में स्नातक हैं और एक विषय के रूप में अंग्रेजी भी पढ़ी है तो राजभाषा अधिकारी के रूप में करियर बनाया जा सकता है। रचनात्मक लेखन जिसे आज के युवाओं की भाषा में क्रिएटिव राइटिंग कह सकते हैं। इस क्षेत्र में 'स्वतंत्र लेखन' और नियमित लेखन किया जा सकता है। फ़िल्म, टीवी, रेडियो, वेबसाइट, पोर्टल आदि क्षेत्रों से जुड़कर हिन्दी में लोकप्रिय लेखन किया जा सकता है और बाहर रहकर भी सेवाएं दी जा सकती हैं। हालांकि दोनों में कोई ज्यादा अंतर नहीं है। दोनों ही रूप में आप काम एक ही कर सकते हैं। ब्लॉग लेखन (BlogWriting) भी एक ऑप्शन है। हिंदी न केवल एक भाषा बल्कि अर्थोपार्जन का जरिया है। इस भाषा में पारंगतता से न सिर्फ शैक्षणिक क्षेत्र बल्कि निजी सेक्टर विशेष रूप से फिल्म एंड टेलीविजन सेक्टर में भी अपार संभावनाएं हैं। इसके अलावा रेडियो और आकाशवाणी में भी हिंदी भाषा के जानकारों की जरुरत सदैव रहती है। भारत में हिंदी मीडिया में भी काफी रोजगार उपलब्ध हैं। ट्रांसलेशन यानि अनुवाद का क्षेत्र बहुत बड़ा है। दुनियाभर में जैसे-जैसे हिन्दी का प्रयोग बढ़ रहा है वैसे-वैसे अनुवादकों और द्विभाषाविदों की मांग बढ़ती जा रही है। कई देशी-विदेशी मीडिया संस्थान, राजनैतिक संस्थाएं, पर्यटन से जुड़े संस्थान और बड़े-बड़े होटलों में अनुवादकों और दुभाषियों की अच्छी खासी मांग है। हिन्दी का अध्ययन करने वालों के बीच अध्यापन एक पारंपरिक करियर विकल्प के रूप में लोकपिर्य है। उच्च शिक्षण संस्थानों से लेकर प्राथमिक स्तर तक शिक्षण के अवसर योग्यतानुसार उपलब्ध रहते हैं और इसे सदाबहार करियर माना जाता है। समय-समय पर आयोजित होने वाली 'राष्ट्रीय पात्रतापरीक्षा' (NET) में शामिल हो सकते हैं। इसमें अधिकतम अंक प्राप्त करने वालों को 'जूनियर रिसर्च फेलोशिप' (JRF) मिल सकती है। जिसके माध्यम से शोधकार्य (PHD) करने वाले छात्रों को हर महीने 30,000/- छात्रवृत्ति दी जाती है। यह परीक्षा पास करने वालों को महाविद्यालयों में सहायक प्रोफेसर और प्रोफेसर के रूप में नियुक्ति के अवसर मिल सकते हैं।

अंत में कह सकते हैं कि विश्वभर में हिंदी भाषा के लगातार बढ़ते प्रयोग और प्रभाव ने हिंदी में रोजगार की संभावनाओं के अनगिनत द्वार खोल दिये हैं और यह भविष्य में और अधिक रोजगारपरक होगी ऐसा निश्चित जान पड़ता है। आप अपनी रुचि, योग्यता और क्षमता के अनुसार अपना क्षेत्र चुनकर अपना भविष्य सँवार सकते हैं। हिंदी में रोजगार के अवसर भरपूर हैं।

१.४ अनुसंधान का महत्त्व :

प्रस्तुत अनुसंधान में हिंदी भाषा का व्यावहारिक महत्त्व तथा हिंदी भाषा में रोजगार अवसर पर प्रकाश डाला जायगा !

१.५ अनुसंधान के उद्देश :

१. समाज तथा प्रशासन में हिंदी भाषा के स्थान के बारे में पता लगाना !

२. हिंदी भाषा के विकास के लिये सरकार द्वारा किये गये प्रयासो का अध्ययन करना !

३. वर्तमान काल में हिंदी भाषा में रोजगार के अवसर का पता लगाना !

४. रोजगार निर्माण में हिंदी भाषा के स्थान का अध्ययन करना !

१.६ निष्कर्ष :

१. भारत में सबसे ज्यादा बोली जाने वाली भाषा के रूप में हिंदी भाषा ने अपनी पहचान बनायी है ऐसा दिखता है !

२. हिंदी भाषा के विस्तार के लिये सरकार द्वारा अनेक प्रकार के प्रयास हो रहे है, यह दिखाई देता है !

३. देश में आज हिंदी भाषा के माध्यम से रोजगार के अनेक अवसार प्राप्त होते दिखाई दे रहे है !

४. रोजगार निर्माण में हिंदी भाषा वर्तमानकाल में महत्त्व बढता जा रहा है,यह दिखाई देता है !

१.७ संदर्भ :

१. करंदीकर आनंद, रोजगार निर्मिती की दिशा.

२. उपराथ आर. टी. , रोजगार क्षमता कौशल्य.

३. The Hindu Daily Newspaper, 2020.

४. www.esakal.com

५. The Economics Times of India Daily Newspaper, 2021.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

18. भारतातील रोजगाराच्या संधी व त्यासमोरील आव्हाने : एक सामाजिक अध्ययन

प्रा. डॉ. पी. के. गायकवाड
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा.
तालुका - लोहारा, जिल्हा - उस्मानाबाद.

गोषवारा :

भारत हा फार पूर्वीपासून कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था असलेला देश म्हणून ओळखला जातो. मात्र देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने हळू हळू औद्योगीकरण स्वीकारले. १९९१ नंतर देशाने जागतिकीकरण,खाजगीकरण, उदारीकरण या धोरणांचा स्वीकार केल्याने देशात मोठे सामाजिक परिवर्तन होऊन शेतीचे महत्व कमी होऊन उद्योग व सेवा क्षेत्राचे महत्व वाढले आहे. उद्योग व सेवा क्षेत्रात रोजगाराच्या अनेक संधी निर्माण झाल्या आहेत, मात्र त्यासाठी दर्जेदार शिक्षण, कला, कौशल्य यांची आवश्यकता असून भारतात त्याचा अभाव असल्याने रोजगार समोर एक आव्हान निर्माण होऊन देशात बेरोजगारीचा चढता आलेख असून त्यातून अनेक प्रकारचे सामाजिक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. देशात एका बाजूला रोजगाराच्या अनेक संधी आहेत तर दुसऱ्या बाजूला प्रचंड बेकारी आहे हा खुप मोठा विरोधाभास आहे.

महत्वाचे शब्द : *कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था, उदारीकरण, जागतिकीकरण, खाजगीकरण, शिक्षण, कोशल्य इत्यादी.*

१.२ प्रस्तावना:

पारंपरिक शिक्षण घेऊन नोकरीचा शोध घेण्यापेक्षा ज्या क्षेत्रांमध्ये रोजगाराच्या प्रचंड संधी उपलब्ध आहेत त्याचा फायदा घेऊन विद्यार्थी आपले भविष्य घडवू शकतात. विविध क्षेत्रांमध्ये सध्या उपलब्ध असलेल्या अनेक रोजगारांच्या संधीकरिता केवळ उच्च शिक्षणाची आवश्यकता नाही. त्याकरिता 12 वी, 10 वी पास किंवा 10 वी नापास तसेच अल्पशिक्षितांकरिता सुध्दा रोजगाराच्या मोठ्या प्रमाणात संधी उपलब्ध आहेत. त्याकरिता आपली आवड, कल व प्रशिक्षण यांची योग्य सांगड घातली तर, रोजगाराची संधी आपल्याकडे आपोआप चालून येईल.

जेम्स अँड ज्युवेलरी डिझायनिंग व मॅन्युफॅक्चरींग, विमानसेवा, करमणूक व प्रसार माध्यम उद्योग, समांतर वैद्यकीय (पॅरामेडिकल) व्यवसाय, पर्यटन, हॉटेल व केटरिंग उद्योग आदी क्षेत्रांमध्ये मनुष्यबळाची मागणी जास्त परंतु पुरवठा कमी अशी स्थिती आहे. त्यामुळे या व्यवसायांची माहिती घेऊन प्रशिक्षण पूर्ण केल्यास नोकरीची संधी आपोआप चालून येणार आहे.

१.३ करमणूक व प्रसार माध्यम उद्योग :

करमणूक व प्रसार उद्योग क्षेत्रामध्ये वर्तमान पत्र, न्यूज एजन्सी, रेडिओ, दूरदर्शन, फिल्म डिव्हीजन, अँडव्हर्टायझिंग एजन्सीज, एनीमेशन, पब्लिक ओपीनियन अँड रिसर्च इन्स्टीट्यूट मॅगझीन्स, बुक पब्लिशिंग हाऊसेस आदींचा समावेश आहे. फेडरेशन ऑफ इंडियन चेंबर्स ऑफ कॉमर्स अँड इंडस्ट्री ह्यांच्या संशोधनानुसार सन 2010 पर्यंत या उद्योगातील गुंतवणूक सुमारे रु.35300 कोटी होती ही गुंतवणूक 2011-12 वर्षात सुमारे 20 पट वाढणार आहे.

१.४ रोजगाराच्या उपलब्ध संधी:

येत्या चार-पाच वषार्ंमध्ये सुमारे 300 नवीन एफ एम रेडिओ स्टेशन्स सुरु होणार असून इंडियन एक्स्प्रेसच्या अहवालावरुन त्यामध्ये कमीत कमी 15000 ते 20000 रोजगाराच्या संधी प्रत्यक्षरित्या तसेच अप्रत्यक्षरित्या कमीत कमी 10000 रोजगाराच्या संधी निर्माण होणार आहेत. तसेच ऍनिमेशन क्षेत्रामध्ये 3,00,000 पेक्षा अधिक रोजगाराच्या संधी निर्माण होणार आहेत व या क्षेत्रात कुशल कामगारांची तीव्रतेने कमतरता भासत आहे.

त्याचप्रमाणे वर्तमानपत्र, न्जूज एजन्सी, दूरदर्शन, फिल्म डिव्हीजन, ऍडव्हार्टायझिंग एजन्सीज यामध्ये सुध्दा दिवसेंदिवस कुशल मनुष्यबळाची गरज वाढत आहे. योग्य व कुशल कामगारांच्या कमतरतेमुळे या क्षेत्रात रोजगाराच्या भरपूर संधी उपलब्ध आहेत. त्यामुळे इयत्ता 12 वी उत्तीर्ण किंवा पदवीधर उमेदवारांनी या क्षेत्रातील एखादा कोर्स केल्यास त्याला अतिशय कमी कालावधीमध्ये आर्थिक स्थैर्य मिळून त्याला स्वत:च्या पायावर उभे राहण्याची सुवर्णसंधी मिळू शकेल.

भारतीय विद्याभवन, गिरगाव, मुंबई गोखले एज्युकेशन सोसायटी, नाशिक डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद एच.आर.कॉलेज, मुंबई पुणे विद्यापीठाचा इलेक्ट्रॉनिक सायन्स विभाग, इन्स्टिटयूट ऑफ ब्रॉडकास्टींग ऍन्ड कम्युनिकेशन, भवन्स कॉलेजजवळ, अंधेरी तसेच मुंबईत चर्चगेट जवळील के.सी.कॉलेज, नरसी मॉन्जी इन्स्टिटयुट आदी संस्थांमध्ये वरील विषयांसाठी प्रशिक्षण दिले जाते.

भारतीय नागरी विमान मंत्रालयाने जवळजवळ दुप्पट म्हणजे 50 लाख प्रवासी भारतास भेट देतील असे नियोजन आखले आहे. त्यामुळे प्रसिध्दी, जाहिरात, मार्केटींग आणि आर्थिक उलाढाल इ.विविध परस्परावलंबी क्षेत्रेही मोठ्या प्रमाणात खुली झाली आहेत. येत्या 10 वर्षांत 40 लाख रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होणार आहेत. म्हणूनच महत्वाकांक्षी आणि पदोपदी आव्हान स्वीकारु इच्छिणाऱ्या युवकांना रोजगार उपलब्ध आहेत.

जेम्स अँड ज्युवेलरी डिझायनिंग व मॅन्युफॅक्चरींग :

भारत हा जगामध्ये हिऱ्याचा तिसऱ्या क्रमांकाचा ग्राहक आहे. भारताच्या एकूण निर्यातीमध्ये 12 टक्के निर्यात ही केवळ डायमंड व ज्युवेलरी उद्योगाची आहे. जगभरात 3000 भारतीय ज्युवेलरी कार्यालये वितरण व विक्रीसाठी पसरलेली आहेत. दरवर्षी 30 टक्के प्रमाणे जेम्स आणि ज्युवेलरी उद्योगाची वाढ व विस्तार होत आहे. केवळ मुंबईतील सीप्झ अंधेरी विभागात 68 ज्युवेलरी युनिट असून सिप्झबाहेर अंदाजे 500 लहान मोठे युनिट्स आहेत. इतरत्र 100 कारखाने असून 150 कारखाने सीप्झ येथे सुरु होण्याच्या प्रतीक्षेत आहेत. ही आकडेवारी केवळ मुंबईतील असून राष्ट्रीय पातळीवर विशेषत: सुरत व जयपूर येथील हा उद्योग विस्तारत असून प्रशिक्षित मनुष्यबळाची खूप कमतरता आहे. बृहन्मुंबई विभागातच आज या क्षेत्रात 10,000 नोकऱ्या उपलब्ध आहेत. सेंटर फॉर मॉनिटरींग ऑफ इंडियन इकॉनॉमी व जेम्स अँड ज्युवेलरी एक्सपोर्ट प्रमोशन कौन्सिल यांनी केलेल्या पाहणीनुसार हे उद्योगक्षेत्र अपेक्षित असलेले 16 बिलीयन डॉलरचे लक्ष पार करणार आहे. यामुळे या उद्योगात रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत. यासाठी मुंबईत सेंट झेवीयर कॉलेज, धोबी तलाव तसेच इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ जेम्स अँड ज्वेलरी, एमआयडीसी, अंधेरी (पूर्व) येथे प्रशिक्षणाची सोय उपलब्ध आहे. प्रशिक्षण पूर्ण करुन नोकरी मिळविणे शक्य आहे.

समांतर वैद्यकीय (पॅरामेडिकल व्यवसाय):

वैद्यकीय क्षेत्रामध्ये तांत्रिक युगामुळे नवीन क्रांती घडून येत असून हे क्षेत्र दिवसेंदिवस विस्तारत आहे. या क्षेत्रामध्ये कोट्यावधी रकमेची आर्थिक उलाढाल होत असून भविष्य काळामध्ये अनेक नवीन उपचार पध्दती येत आहेत. यामुळेच या क्षेत्रांमध्ये असंख्य प्रमाणात रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. गरज आहे त्या संधीचे लाभ घेऊन भविष्यामध्ये स्थिरता प्राप्त करुन घेण्याची.

शिक्षणानंतर काय ?

यासाठी शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, नागपूर येथे प्रशिक्षण घेण्याची सोय आहे. विद्यार्थ्यांनी याकरिता या महाविद्यालयाशी संपर्क साधायचा आहे.

पर्यटन हॉटेल व केटरिंग उद्योग :

हॉटेल व्यवसायाला मनुष्यबळाची गरज असून या उद्योगाच्या गतीचा विचार करता या पुढेही ही गरज वाढणार आहे. त्यामुळे इयत्ता दहावी, बारावी किंवा पदवी नंतर जे उमेदवार हॉटेल व पर्यटन या व्यवसायातील अभ्यासक्रमाला प्राधान्य देतील त्यांना अतिशय कमी कालावधीमध्ये आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होऊन स्वत:च्या पायावर उभे राहण्यास मदत मिळेल. याशिवाय त्याला प्राप्त होणाऱ्या अनुभवातून भविष्यामध्ये तो स्वतंत्रपणे व्यवसाय करु शकेल. या व्यवसायामध्ये पुरुष तसेच महिला उमेदवारांना सुध्दा करिअर करण्याची सुवर्ण संधी उपलब्ध आहे.

१.५ रोजगार समोरील आव्हाने व बेकारी :

एकाच व्यक्तीला वेगवेगळ्या कामांचा अनुभव देऊन त्याच्याकडून वेगवेगळ्या कामांची पूर्तता करून घेणे याला 'मल्टी टॅलेंट' असे गोंडस नाव दिले आहे . मल्टी टॅलेंट, मल्टी स्किल ही गुणवत्ता आज कामगारांसाठी आवश्यक गुणवत्ता बनली आहे. पूर्वी कामगारांच्या गुणवत्तेला 'जॅक ऑफ ऑल मास्टर ऑफ नन' असे म्हटले जायचे. ही कल्पना पूर्वी चालत होती. मात्र गेल्या

काही वर्षांत बदलून 'मास्टर ऑफ ऑल' संकल्पना आवश्यक बनले आहे. कोणत्याही कामाचे जुजबी ज्ञान नको. तर कुशल व सर्वगुणसंपन्न कामगारांना विशेष मागणी होऊ लागली.

कारखान्यातील सर्वच विभागांचे काम त्याला अवगत असेल असा कामगार हल्ली विशेष पसंत केला जातो. गेल्या दोन वर्षांत उद्योगांची झालेली घसरण, पुन्हा स्थिरस्थावर होईपर्यंत अथवा पूर्वीच्या गतीपेक्षा जास्त गतीने धाव घेणे शक्य होईपर्यंत कामगार वर्गाची परवड तशीच राहणार असल्याचे दिसत आहे. जिल्ह्यातील अनेक उद्योगांमध्ये पूर्वी कामाला लागलेले जुने कामगार निवृत्तीच्या उंबरठ्यावर आले आहेत. उतारवयाच्या काठावर मल्टी टॅलेंट नव्याने अनुकरण करणे त्यांच्यासाठी कठीण आहे. त्यामुळे मोठ्या पगारावर असलेल्या जुन्या कामगारांना 'व्हीआरएस' योजना लावण्यात येत आहे. प्रत्यक्षात ती सीएसआर (कम्पल्सरी रिटायरमेंट स्किम) लावल्या जात आहेत. जुन्या लोकांना प्रत्येक कामाचा चांगला अनुभव असला तरी सर्वच काम ते करू शकत नसल्याने त्यांनाही बदलण्याची धडपड उद्योग क्षेत्रात सुरू आहे. प्रत्यक्ष परिस्थितीत मात्र नोकरीच्या संधी गमावलेल्या युवकांची व बेरोजगारांची संख्या मोठी असल्याने अल्प पगारात कामगार उपलब्ध होत असल्याने उद्योजक जुन्यांच्या जागी 'कॉन्ट्रक्ट'वर कामगार भरती करू लागलेले आहेत. अशा परिस्थितीत आपला रोजगार अथवा नोकरी टिकवण्यासाठी शारीरिक क्षमता नसतानाही विविधांगाची गुणवत्ता मिळवण्यासाठी कामगार धडपडताना दिसून येत आहेत. त्यातून बेकारीची कुऱ्हाड कोसळली आहे.

बेकार म्हणजे ज्याला काम मिळालेले नाही असा व्यक्ती होय, बेकारीचा अभ्यास करताना दोन बाबी आधी स्पष्ट झाल्या पाहिजेत ,पहिली म्हणजे बेकारीची व्याख्या कार्यकारी लोकसंख्येपर्यंतच मर्यादीत ठेवावी लागते,लोकसंख्येतील ० ते १४ वयोगट व ज्येष्ठ नागरिक इ. घटक वजा केल्यावर जी उरते ती कार्यकारी लोकसंख्या होय. बेकारी म्हणजे अशी स्थिती होय, की जेथे व्यक्ती प्रचलित मजुरीच्या दरावर काम करायला तयार असतो परंतु त्याला काम मिळत नसते. बेरोजगारीमुळे देशातील मानव साधनसंपत्तीचा अपव्यय होतो. बेरोजगारीमुळे देशासमोरील अनेक समस्यांमध्ये वाढ होते. बेकारीमुळे देशातील सकल राष्ट्रीय उत्पन्न कमी राहते आणि समाज हा गरीब व मागासलेला राहतो. बेकारीमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या सुरक्षिततेला धोका निर्माण होतो.

बेकारीचे मूळ कारण वेगाने वाढणारी लोकसंख्या आहे. या वाढत्या लोकसंख्येसाठी नव्या रोजगाराची सोय करणे. भारतासारख्या गरीब देशाच्या सामर्थ्याबाहेरचे आहे. आपली शिक्षणपद्धतीही बेकारीला तितकीच जबाबदार आहे. या पद्धतीमुळे कारकून मिळाले पण कर्णधार मिळाले नाहीत. ग्रामीण जनता शहराच्या मोहात पडून आपली कामे सोडून शहरात वास्तव्यास येते. भारतात येणारे घुसखोर, यांत्रिकीकरण, प्रशासनाचा गलथानपणा ही पण बेकारीची कारणे आहेत.

बेकारी आपल्या देशाला वाळवीप्रमाणे गिळंकृत करीत आहे. या समस्येमुळे बेशिस्त, भ्रष्टाचार, अराजकता, दहशतवाद इ. उत्पन्न होत आहेत. 'रिकामे डोके सैतानाचे घर' या म्हणीप्रमाणे एक बेकार व्यक्ती स्वत:चा आत्मविश्वास तर गमावतेच त्याबरोबरच कुंटुब आणि समाजावर पण ओझे बनून राहते. त्याच्या मनात सर्वांबद्दल विद्रोहाची भावना निर्माण होते. व ती समाज व देशविरोधी कार्याला लागू शकते, व्यसनाधीन होऊ शकते, बेकार तरुण वर्गाचा स्वार्थी नेत्यांद्वारे वापर होतो.

१.६ संशोधनाचे उद्दिष्टे :

१. भारतातील रोजगाराच्या स्वरूपाचे अध्ययन करणे.

२. रोजगाराच्या संधीचा थोडक्यात आढावा घेणे.

३. रोजगाराच्या मार्गातील असणाऱ्या आव्हानांचा शोध घेणे.

४. बेकारी मुळे निर्माण होणाऱ्या सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणे.

१.७ निष्कर्ष:

१. भारताची अर्थव्यवस्था कृषिप्रधान असून सर्वाधिक रोजगार कृषी क्षेत्रातून मिळताना दिसतो.

२. भारतात रोजगाराच्या मोठ्या संधी उपलब्ध असल्याचे दिसते.

३. पुरेसे कौशल्य व कला यांचा अभाव असल्याने अनेक तरुण रोजगार पासून वंचित राहतात असे दिसते.

४. जागतिकीकरणाच्या काळात श्रमाचे महत्व कमी झाल्याने मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी वाढल्याचे दिसते.

५. बेरोजगारीमुळे अनेक प्रकारचे सामाजिक प्रश्न निर्माण झाले आहेत.

१.८ संदर्भ:

१. सिंग योगेंद्र, इंडियन सोशिओलॉजी.
२. अग्रवाल दिपिक्षा, सोशिओलॉजी.
३. पांडे तेजस्कर, समाज कल्याण प्रशासन.
४. Government of India Survey on Employment, 2021.
५. Times of India Daily Newspaper, 2020.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

19. शेतकरी उत्पादक कंपनीची शेतकऱ्यांच्या विकासातील भुमिका

श्रीमती नीता संजय पुणतांबेकर
कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

गोषवारा

शेतकऱ्यांनी देखील उत्पादक व्हावे, कारखानदार व्हावे या उद्देशाने शेतकरी उत्पादक कंपन्यांची सुरुवात झाली आहे. या कंपन्यांचे सभासद फक्त शेतकरी असतील आणि संचालक देखील शेतकऱ्यांमधून निवडले जातील. दुसरे कोणी अशा कंपन्यांचे सभासद होऊ शकत नाही. शेतकऱ्यांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी म्हणजेच शेतकरी उत्पादक कंपनी चे संचालक. कंपनीच्या वतीने सर्व कारभार पाहतील शेतकऱ्यांना उद्योग व्यवसायाची सर्व फायदे मिळावेत यासाठी ते प्रयत्न करतील.

प्रस्तावना

शेतकरी उत्पादक कंपनी हे कंपनीचे कायदेशीर स्वरूप असून तिची कंपनी कायदा 2013 नुसार नोंदणी होते. शेतकरी उत्पादक कंपनी ही अशी एक संस्था आहे ज्यामध्ये कायद्यानुसार केवळ शेतकरी हे ज्या कंपनीचे सभासद असू शकतात आणि शेतकरी सभासद स्वतःच्या कंपनीचे व्यवस्थापन करतात शेतकरी उत्पादक कंपनी च्या संकल्पनेमध्ये विविध प्रकारचे शेतकरी उत्पादक लहान आणि किरकोळ शेतकऱ्यांचे गट समूह एकत्रित आणले जातात परिणामी अनेक आव्हाने एकत्रितपणे सोडवले जाऊ शकतात. सदर शेतकरी उत्पादक कंपनी मार्फत एक प्रभावी संघटन तयार करणे जसे की गुंतवणूक करणे, नवीन तंत्रज्ञान अद्यावत करणे नवीन बाजारपेठ निर्माण करून तयार असलेल्या बाजारपेठेत प्रवेश करणे, विविध पिकांचे उत्पादन घेणे व उत्पादित मालावर प्रक्रिया करून विविध प्रकारचे बाय प्रॉडक्ट तयार करणे, कंपनीमार्फत खरेदी विक्री केंद्र उभारणे, मालाची प्रतवारी करून नवीन वर्गीकरण करणे, मालाचे बाजारपेठेमध्ये मार्केटिंग करणे कंपनी सदस्यांनी उत्पादित केलेल्या मालक कंपनीच्या नावाने ब्रँडिंग करणे सदस्यांशी प्राथमिक उत्पादक निर्यात करणे किंवा वस्तू किंवा सेवा आयात करणे, अशा स्वरूपाची कामे पार पडली जातात.

शेतकरी उत्पादक कंपनी व सहकारी संस्था या मधील फरक

बऱ्याचदा शेतकरी उत्पादक कंपनी व सहकारी संस्था ही एकाच स्वरूपाची संस्था आहे. अशा प्रकारचा समज होतो. परंतु त्यात काही प्रमाणात फरक आहे. तो पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

1) शेतकरी उत्पादक कंपनी हे कंपनी कायद्याअंतर्गत नोंदणी होते तर सहकारी संस्था सहकार कायद्यानुसार नोंदणीकृत असते.
2) शेतकरी उत्पादक कंपनी अनेक उद्दिष्टे ठरू शकते परंतु सहकारी संस्था ठरवलेल्या उद्दिष्टांवर चालते.
3) शेतकरी उत्पादक कंपनी चे कार्यक्षेत्र संपूर्ण देशभर असू शकते पण सहकारी संस्थेचे कार्यक्षेत्र हे मर्यादित स्वरूपाचे असते.
4) शेतकरी उत्पादक कंपनी मध्ये शेतकरी गड संघटना सेवा उत्पादक संस्था इत्यादी सदस्य बनवता येतात पण सहकारी संस्थांमध्ये व्यक्ती हा सदस्य असतो असे काही ठळक फरक उत्पादक कंपनी व सहकारी संस्था यामध्ये आहेत.

शेतकरी उत्पादक कंपनी चे नोंदणी करण्यासाठी लागणारी आवश्यक कागदपत्रे पुढील प्रमाणे.

1) प्रत्येक संचालक आणि सभासदाचे स्वतः प्रमाणित केलेले पॅन कार्ड आणि आधार कार्ड.
2) प्रत्येक संचालक आणि सभासदाचे स्वतः प्रमाणित केलेली मतदार ओळखपत्र किंवा ड्रायव्हिंग लायसन्स किंवा पास फोटो ओळखपत्र.

3) प्रत्येक संचालक आणि सभासदाचा स्वतः प्रमाणित केलेले बँक स्टेटमेंट किंवा स्वतःच्या नावावर असलेले चालू वीज बिल विज बिल रहिवासी पुराव्यासाठी
4) प्रत्येक संचालक आणि सभासदाचा शेतकरी असल्याच्या पुराव्यासाठी तलाठ्याच्या सहीची शिककयासह सातबारा उतारा आणि तहसीलदार यांच्या सहीसह शेतकरी असल्याचा दाखला.
5) सातबारा उतारा सभासदाचे स्वतःच्या नावावर नसेल तर नातेवाईकांचा सातबारा उतारा आणि तलाठ्याच्या सही शिक्का सही फार्मर सर्टिफिकेट आणि तहसीलदाराच्या सही शिक्के असं शेतकरी असल्याचा दाखला ह्या दोन्ही कागदपत्रांची पूर्तता करणे आवश्यक आहे.
6) सर्व संचालक आणि सभासदांचे शेतकरी असल्याचे तालुका कृषी अधिकाऱ्यांच्या सहित या सर्वांचे मिळून एकत्रित प्रमाणपत्र.
7) प्रत्येक संचालकांनी सभासदाचा पासपोर्ट आकाराचा फोटो.
8) प्रस्तावित कंपनी साठी योग्य नावे(कमीत कमी 6)
9) कंपनीच्या प्रस्तावित कार्यालयाचे चालू वीज बिल आणि ऑफिस मालकाचे ना हरकत प्रमाणपत्र
10) प्रत्येक संचालकांनी सभासदांचा मोबाईल नंबर ईमेल आयडी शैक्षणिक पात्रता जन्माचे ठिकाण आणि भागांवर पूर्ण भरलेली रक्कम अर्जामध्ये नमूद करणे गरजेचे आहे.

शेतकरी उत्पादक कंपनीचे व्यवस्थापन

1) कोणतीही शेतकरी उत्पादक कंपनी स्थापन करण्यासाठी कमीत कमी पाच आणि जास्तीत जास्त पंधरा संचालकांचे नोंदणी आवश्यक आहे.
2) किमान पाच संचालक व पाच प्रवर्तक एकत्र येऊन दहा व्यक्ती कंपनीची नोंदणी करू शकतात.
3) संचालक मंडळात द्वारे कामकाजा करिता पूर्णवेळ व्यवस्थापक नियुक्त करावा लागतो.
4) कंपनी संचालक मंडळाच्या माध्यमातून नेमलेल्या व्यवस्थापकाला विशिष्ट अधिकार देते त्याद्वारे संचालक मंडळाच्या निर्णयानुसार तो सुयोग्य व्यवस्थापन करतो.
5) कंपनी व्यवस्थापकाला नियमित स्वरूपात मानधन देते.

मार्गदर्शक तत्वे : शेतकरी उत्पादक कंपनी स्थापन करीत असतांना पुढील मार्गदर्शक तत्त्वांचा अवलंब करणे गरजेचे आहे.

1) शेतकरी उत्पादक कंपनी किमान तीनशे शेतकऱ्यांचा समावेश असावा.
2) निम्मे सभासद हे अल्प अत्यल्प भूधारक किंवा भूमिहीन असावे.
3) महिला शेतकरी सहभागाला प्राधान्य द्यावे.
4) डोंगराळ भागात आणि ईशान्य भारतात किमान 100 शेतकरी असावेत.
5) कंपनीच्या समभागात एका सभासदांचा कमाल हिस्सा 10 टक्यांपेक्षा अधिक नसावा.

फायदे : ही कंपनी स्थापन केल्यानंतर प्रामुख्याने पुढील फायदे मिळतील.

1) सट्टा कडधान्ये व इतर शेती उत्पादने गहू ज्वारी बाजरी डाळी शेंगदाणे शेतकरी ग्रेडिंग करून पॅकिंग करून सरळ मार्केटमध्ये विकू शकतील.
2) शेतकरी स्वतःच्या उत्पादनावर प्रक्रिया करू शकतील.
3) नाबार्डच्या विशेष योजनेच्या व्यतिरिक्त देखील अन्नप्रक्रिया शेतकऱ्यांना करता येतील.
4) मंत्रालयाच्या ज्या योजना आहेत त्यांचा लाभ शेतकऱ्यांना मिळू शकतो.
5) आज मोठ्या मोठ्या कंपन्या टीव्हीवरील जाहिरातीत देखील दावा केला जातो की, आम्ही सरळ शेतकरी वर्गाकडून उत्पादन घेतो व ग्राहकापर्यंत पोहोचवितो यात प्रस्थापित व्यापारी स्पर्धा करू शकतात पण एक शेतकरी उत्पादक कंपनी म्हणून या कंपनीस सहानुभूती आणि दर्जाची खात्री असल्याचा नैसर्गिक फायदा ग्राहकाला मिळतो.

6) शेतकऱ्यांनी शेतकरी उत्पादक कंपनी स्थापन करून आपला शेत माल थेट ग्राहकापर्यंत पोहोचवण्यासाठी प्रयत्न केल्यास शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास साधला जाऊ शकतो.

यामुळे शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेल्या मालाला योग्य असा दर मिळू शकतो आणि शेतकरी बाजारात त्याच्या उत्पादनाची किंमत देखील ठरवु शकतो.

प्रक्रिया उद्योग व कंपनीची भुमिका

शेतकऱ्यांचा माल फक्त बांधावर विकला न जाता त्यावर प्रक्रिया व्हावी, त्याची चांगली पॅकेजिंग व्हावी, वर्गवारी व्हावी, विपणन व्हावे, शेतकऱ्यांना शेतमालावर चांगला बाजार भाव मिळावा व्यापाऱ्यांना ज्या पद्धतीने नफा होतो त्या पद्धतीने शेतकऱ्यांनाही चांगला नफा मिळावा या उद्देशाने शेतकरी उत्पादक कंपनीची स्थापना होते. सद्यस्थितीला महाराष्ट्रामध्ये दोन हजार पेक्षा जास्त शेतकरी उत्पादक कंपन्या अस्तित्वात आहेत. यासाठी वेगवेगळे एन जी ओ एकत्र आले. त्यांनी शेतकऱ्यांचे छोटे छोटे गट स्थापन केले. शेतकऱ्यांना एकत्र आणून त्यांच्या शेतकरी उत्पादक कंपनीच्या बंद आहे सर्व संकल्पना व्यवस्थित स्पष्ट करून त्यानंतर या कंपन्या स्थापन झाल्या आहेत. यासाठी महाराष्ट्र शासन व केंद्र शासन या दोघांचीही प्रयत्न महत्त्वपूर्ण आहेत. यासाठी नाबार्ड तसेच लघु कृषक व्यापारी संघ यांचे देखील मोठे योगदान आहे. शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना दरवर्षी त्यांचे अंकेक्षण करून घेणे गरजेचे आहे तसेच इन्कम टॅक्स रिटर्न भरणे देखील गरजेचे आहे. कंपनीच्या नोंदणी अधिकाऱ्याकडे वार्षिक स्वरूपाचे कागदपत्र जमा करणे. कंपनी अंकेक्षक आणि कंपनीच्या चिटणीसाकडून वेळोवेळी कंपनी चालवण्यास संदर्भात आवश्यक असलेले फॉर्म मुदतीत भरणे बंधनकारक आहे. डीन केवायसी दरवर्षी अपडेट करावी लागेल.

निष्कर्ष

शेतकरी उत्पादक कंपनी स्थापन करण्यापूर्वी प्रवर्तकंकडे पुढील व्यवसायिक आराखडा तयार असणे गरजेचे आहे. काही प्रश्नांची उत्तरे शेतकरी उत्पादक कंपनी स्थापन करीत असताना स्पष्ट असली पाहिजे जसे की आपण कोणत्या कच्चा मालावर प्रक्रिया करणार आहोत अशा स्वरूपाचा कच्चामाल वर्षभर उपलब्ध होतो आहे का? जर होत नसेल तर असा कच्चामाल साठवून ठेवण्यासाठी, टिकवून ठेवण्यासाठी आपल्याकडे सुरक्षित अशी सुविधा उपलब्ध आहे का? कच्च्या मालावर प्रक्रिया करण्यासाठी जी मशीन लागते ती कोणत्या स्वरूपाची आहे? तिचा वर्षभराचा मेंटेनन्स कशा स्वरूपाचा आहे?

तयार झालेला माल कुठे विकणार? कोणती बाजारपेठ आपल्याला उपलब्ध आहे? बाजारात गेल्यानंतर अशा स्वरूपाच्या प्रक्रिया झालेल्या मालाला किती किंमत मिळेल? कच्च्या मालाचे दर कशा स्वरूपाचे आहेत? उत्पादन तयार करण्यासाठी आवश्यक असलेले मनुष्यबळ व साधनसामुग्री त्याचबरोबर प्रक्रिया वरील येणारा खर्च? या सर्व गोष्टींचा ताळमेळ बसत असेल तर आपल्याला या मधून किती नफा होईल?

बऱ्याच बँका शेतकऱ्यांना व्यवसायिक स्वरूपात कर्ज देण्यासाठी तयार नसतात कारण त्यांना कर्ज दिल्यानंतर ते परतफेड करता येईल याची शाश्वती नसते याकरता आपण यशस्वी व्यावसायिक होऊन चांगल्या पद्धतीने त्या कंपनीला पुढे नेऊ शकतो हा विश्वास अशा बँकांच्या मनामध्ये निर्माण करणे गरजेचे असते. अविश्वास एक उद्योजक म्हणून शेतकरी उत्पादक कंपनी च्या प्रवर्तकांना निर्माण करता येईल का? या सर्व बाबी सुस्पष्ट असल्यास कंपनी स्थापन करण्याचा निर्णय प्रवर्तक घेऊ शकतात.

संदर्भ

1) शेतकरी उत्पादक कंपन्यांसाठी योजना — अग्रोवन
2) महाराष्ट्र शासन - कृषि विभाग संकेतस्थळ
3) https://hoyamhishetkari.com
4) https://agrostar.in/article
5) शेतकरी ऊत्पादक कंपनी (भाग 1) — कृषिसमर्पण

20. ग्रामीण विकासात शेती क्षेत्राचे योगदान

प्रा. कोटरंगे दत्ता नामदेव,
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा,
तालुका - लोहारा,
जिल्हा - उस्मानाबाद.

१.१ गोषवारा :

कोणत्याही राष्ट्रात ग्रामीण समाज उल्लेखनीय कामगिरी बजावीत असतो. अन्नधान्ये व इतर कच्चा माल यांचे उत्पादन ग्रामीण भागातच होत असते आणि या बाबतीतील शहरांची गरज ग्रामीण उत्पादनातूनच भागविली जाते. शिवाय शहरांतील औद्योगिक व्यवसायांना श्रमिक पुरविण्याची जबाबदारीही ग्रामीण भागच पार पाडतात. राष्ट्रांची नैसर्गिक साधनसंपत्ती बव्हंशी ग्रामीण प्रदेशातच उपलब्ध होते आणि बहुसंख्य लोकांची वस्तीही तेथे असते. सर्व जगभर शहरांचा सतत विकास होत असूनसुद्धा जागतिक लोकसंख्येपैकी ग्रामीण भागात राहणाऱ्यांचे प्रमाण १९५० मध्ये ७९% पेक्षा थोडे अधिकच होते. भारतात १९६१ मध्ये ८२% लोक ग्रामीण भागात राहत होते, तर १९७१ मध्ये प्रमाण ८० ·१% होते. साहजिकच आर्थिक नियोजनाद्वारा राष्ट्रीय विकास साधण्यासाठी ग्रामीण विकास अत्यंत आवश्यक ठरतो आणि म्हणूनच ग्रामीण समस्यांचे स्वरूप नीटपणे समजून घेणे आवश्यक आहे. शेती क्षेत्राचे ग्रामीण भागातील विकासात मोठे योगदान असून शेती क्षेत्रामुळे ग्रामीण भागाचा मोठ्या प्रमाणात कायापालट झाला आहे. शेती क्षेत्रामुळे ग्रामीण भागाची आर्थिक उन्नती झाली आहे.

महत्वाचे शब्द *: ग्रामीण समाज, राष्ट्रीय विकास, उत्पादन, आर्थिक नियोजन,*

१.२ प्रस्तावना :

ग्रामीण भागाकडे व विशेषतः शेतीच्या विपन्नावस्थेकडे एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस दादाभाई नवरोजी, रमेशचंद्र दत्त वगैरेंनी देशाचे व राज्यकर्त्यांचे लक्ष वेधले. त्या काळात दुष्काळ आयोगही नेमले गेले पण शेती व एकंदर ग्रामीण प्रश्नांचा अभ्यास करण्याचे पद्धतशीर प्रयत्न १९२४ साली नेमलेल्या 'रॉयल कमिशन ऑन ॲग्रिकल्चर' ह्या आयोगाने केले. त्याचा अहवाल १९२९ साली तयार झाला.

राष्ट्रीय चळवळीचे नेतृत्व करीत असता म. गांधींनी खेड्यांची दुर्दशा ओळखून तरुणांना 'खेड्याकडे चला' असा आदेश दिला. ग्रामीण विकासासाठी ग्रामोद्योगांचे पुनरुज्जीवन हा मार्ग त्यांनी सुचविला व चरखा हे केवळ त्याच नव्हे, तर समग्र राष्ट्रीय चळवळीचे प्रतीक बनविले. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे ग्रामीण प्रश्नांचा अधिक पद्धतशीर अभ्यास सुरू झाला. १९३५ साली भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने नेमलेल्या राष्ट्रीय नियोजन समितीने शेती, ग्रामीण उद्योग, खेड्यातील शिक्षण, आरोग्य, वाहतूक व दळणवळणाच्या सोयी अशा विविध प्रश्नांचा अभ्यास केला. 'भारतीय कृषिअर्थशास्त्र संस्था' (इंडियन सोसायटी ऑफ ॲग्रिकल्चरल इकॉनॉमिक्स) ही संस्था मुंबईला स्थापन झाली. तिने विविध ग्रामीण प्रश्नांचा अभ्यास सुरू केला. प्रत्यक्ष कृतीच्या क्षेत्रात म. गांधींच्या सेवाग्राम आश्रमाच्या व बंगालमध्ये कविवर्य रवींद्रनाथ ठाकूरांनी शांतिनिकेतनला सुरू केलेल्या श्रीनिकेतन या ग्रामविकासकेंद्राचा उल्लेख करायला हवा. मद्रासमध्ये फिरका विकास योजना सुरू झाली होती. बडोदे संस्थानाने ग्रामीण विकासाचे स्वतंत्र खाते सुरू केले होते. काही ख्रिश्चन मिशनरीही ग्रामीण विकासाचे काम करीत असत. ब्रिटिश हिंदुस्थानातील प्रांतिक सरकारांची शेती, शिक्षण, आरोग्य, सहकार वगैरे खाती ग्रामीण विकासाचे काही कार्यक्रम हाती घेत असत.

स्वातंत्र्योत्तर सरकारी धोरण :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आर्थिक विकासाच्या प्रश्नांकडे विशेष लक्ष देण्यात येऊ लागले. अन्नधान्याचे उत्पादन वाढविणे ही निकडीची समस्या होती. तीबाबत नेमलेल्या 'अधिक धान्य पिकवा चौकशी समिती' ने १९५१ साली सादर केलेल्या अहवालात शेतीसुधारणेबरोबरच ग्रामीण विकासाच्या समग्र समस्येबाबत काही विचार मांडले. त्यांतूनच समूह विकास योजना व राष्ट्रीय विस्तार सेवा या महत्त्वपूर्ण योजना विकसित झाल्या. या योजनांच्या तपशिलात पुढे प्रसंगवशात् बरेच बदल झाले पण ग्रामीण विकासाला पंचवार्षिक योजनांत महत्त्वपूर्ण स्थान दिले पाहिजे, हे धोरण तेव्हापासून स्वीकारले गेले.

ग्रामीण विकासाच्या समस्येचे स्वरूप त्रिविध आहे :

(१) आर्थिक व्यवसायांचा विकास

(२) शिक्षण, आरोग्य वगैरेंसारख्या सामाजिक गरजांचा व सुविधांचा विकास

(३) सांस्कृतिक, सामाजिक आणि वैचारिक दृष्टिकोनांत बदल घडविणे.

विविध व्यवसायांचा अभाव व बहुसंख्य नागरिकांचे कमी उत्पन्न ही ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची मुख्य लक्षणे होत. शेती हा तेथील मुख्य व्यवसाय. ग्रामीण भागातील सु. ८५% माणसे शेतीवर अवलंबून आहेत. शेतीवरील लोकसंख्येचा भार वाढला असून त्याचा उत्पादनक्षमतेवरही विपरीत परिणाम होत आहे. बेकारी व विशेषतः अर्धबेकारीचे प्रमाण या व्यवसायात जास्त आहे. शेतजमिनीचे वाटप अतिशय विषम प्रमाणात झालेले आहे. त्यामुळे भूमिहीन शेतमजूर व छोटे शेतकरी यांचे प्रमाण विशेष असून त्यांचे उत्पन्न अतिशय कमी आहे. शेतीचे तंत्र परंपरागत पद्धतीचे असून उत्पादनक्षमता कमी आहे.

बिगरशेती व्यवसायांपैकी सुतार, लोहार, चांभार, मांग इ. शेतीधंद्याला पूरक असून कुंभार, तेली, कोष्टी, न्हावी, धोबी हे प्रापंचिक सेवा पुरविणारे आहेत. शहरात वाढत असलेल्या आधुनिक कारखादारीच्या स्पर्धेमुळे हे व्यवसाय मोडकळीस आले आहेत. साहजिकच त्यांचे उत्पन्न फार कमी आहे. त्यांच्यापैकी काहीजणांचे व्यवसाय आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने सुस्थिर करणे शक्य आहे इतरांना मात्र नवेच व्यवसाय द्यावे लागणार आहेत.

शेती-विकासासाठी जमीनसुधारणा व जलसिंचन हे कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणावर व जलद गतीने अंमलात आणण्याची गरज आहे. शेती किफायतशीर होऊ लागली की, आधुनिक तंत्राचा वापर करण्याकडे शेतकरी आकर्षित होतो. शेतीवरील लोकसंख्येचा भार कमी करण्यासाठी अन्य व्यवसाय व उद्योगधंदे वाढविण्याची गरज आहे.

शेती आणि इतर व्यवसाय यांच्या विकासाला गती मिळण्यासाठी आर्थिक सेवांचे जाळे निर्माण करण्याची गरज आहे. वाहतूक आणि दळणवळणाची साधने, वीजपुरवठा, बाजाराची सोय, तांत्रिक सेवा यांचा विकास करणे त्यासाठी आवश्यक आहे.

सार्वजनिक स्वच्छता व आरोग्याच्या सोयी ग्रामीण भागात फारच कमी प्रमाणात उपलब्ध आहेत. स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची बारमाही सोय बहुसंख्य खेड्यांत नाही. संडास व गटारांचाही अभाव आहे. गावातील रस्ते अतिशय अरुंद असतात. दिवाबत्तीची सोय नसते. औषधोपचाराची सोय पंधरावीस खेड्यांच्या मध्यभागी असलेल्या मोठ्या खेड्यात असते.

ग्रामीण समाजरचना जुन्या रूढी व परंपरा ह्यांनी आधिक जखडलेली आहे. जातिव्यवस्था ही ग्रामीण जीवनात अधिक प्रभावशाली आहे. जातिभेद व विशेषतः अस्पृश्यता हे लोकशाही जीवनदृष्टीला तर हानिकारक आहेतच शिवाय आर्थिक व्यवहारांतही त्यामुळे अडथळे येतात. कनिष्ठ समजल्या जाणाऱ्या जातींतील व्यक्तींनी उच्च वा प्रगत समजले जाणारे व्यवसाय करू नयेत, गावातील बड्या वतनदारांच्या जमिनीवर वेठबिगार करावी, त्यांना कमी मजुरी दिली, तर तीत त्यांनी समाधान मानावे अशा अनेक कल्पना जातिभेदांमुळे प्रचलित आहेत. ही व्यवस्था बदलणे व विशेषतः जातिभेद मानण्याची मानसिक सवय घालविणे कनिष्ठ, दलित जातींना विकासाची आर्थिक संधी उपलब्ध करून देणे हाही ग्रामीण विकासाच्या समस्येचा महत्त्वाचा भाग आहे.

याबाबत शासन, प्रशासनयंत्रणा व सामूहिक कार्यक्रम यांच्यापेक्षा स्वयंस्फूर्त चळवळी अधिक प्रभावशाली ठरतात. मात्र प्रशासनयंत्रणा व विशिष्ट योजना या जुन्या रूढींना व सकेतांना प्रमाण मानणाऱ्या नसाव्यात परिवर्तनाला त्या अधिकाधिक अनुकूल असाव्यात, अशी खबरदारी घेणे जरूर आहे.

१.३ ग्रामीण विकासात शेती क्षेत्राचे योगदान :

भारतीय जनतेच्या उदरनिर्वाहाचे सर्वात मोठे क्षेत्र म्हणजे कृषी होय. देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या भांडवल निर्मितीत कृषी क्षेत्राचा वाटा 1950-51 मध्ये 17.7 टक्के होता तो 2016-17 मध्ये 15.5 टक्के झाला आहे. कृषी क्षेत्र भारतातील सर्वात मोठे मुक्त खाजगी क्षेत्र आहे. तसेच सर्वात मोठे व असंघटित क्षेत्र आहे. कृषी व्यवसाय हा एकच असा प्रमुख व्यवसाय आहे ज्याच्यावर आयकर आकारला जात नाही.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्राचे महत्व : भारताची अर्थव्यवस्था कृषिप्रधान आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कृषी वरील अवलंबित्व सध्या कमी झाले आहे. मात्र एकंदर देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी कृषी क्षेत्राचा विकास महत्त्वाचा आहे.

कृषी क्षेत्रातील विकास देशाच्या उद्योग व सेवा क्षेत्रांच्या विकासासाठी मदत रूप ठरतो.

१) राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा – स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी कृषी व संलग्न क्षेत्राचा जीडीपी मधील हिस्सा ५० टक्क्यांहून अधिक होता त्यानंतर तो घसरत गेला. कृषी क्षेत्राचा जीडीपी मधील वाटा कमी होणे म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील सकारात्मक, संरचनात्मक बदलाचे द्योतक आहे. विकसित राष्ट्रांमध्ये कृषी क्षेत्राचा वाटा तीन ते चार टक्क्यापेक्षा कमी असतो.

२) रोजगार निर्मिती – भारतातील जास्तीत जास्त लोक कृषी व्यवसाय करतात. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी भारतातील 70 टक्क्याहून अधिक लोक कृषी व संलग्न क्षेत्रावर प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रीतीने अवलंबून होते.

3) परकीय व्यापारातील योगदान -भारतातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय कृषी असल्यामुळे अनेक प्रकारचे कृषी उत्पादन निर्यात केले जातात. भारत हा जगातील प्रमुख 15 कृषी वस्तूंच्या निर्यातक देशांमध्ये गणला जातो.

४) कच्च्या मालाचा पुरवठा- भारतीय शेती विविध उद्योगांना लागणाऱ्या कच्च्या मालाचा पुरवठा कृषिक्षेत्र मार्फत होत असतो. यामध्ये ऊस, कापूस, तेलबिया, रबर यासारखी उत्पादने कृषी क्षेत्राकडून उद्योग क्षेत्रांना पुरवले जातात.

५) अन्नपुरवठा – भारतीय शेती भारतातील वाढत्या लोकसंख्येला अन्नपुरवठा करण्याचे कार्य कृषी क्षेत्राकडून पार पाडले जाते.भारत सरकारचे कृषी विकासाचे धोरण प्रामुख्याने अन्न उत्पादनात स्वयंपूर्णता व स्वावलंबन प्राप्त करण्याच्या अनुषंगाने आखले गेलेले आहे.

भारतीय शेती—कृषी क्षेत्राचा विकास

भारतीय शेती क्षेत्राची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पाहिली तर भारतीय कृषी पारंपारिक व निर्वाह प्रकारची होती असे दिसते. यामध्ये प्रामुख्याने खाद्य पिकांचे उत्पादन काढण्यावर भर होता. यामुळे कृषी कडे व्यापारी दृष्टिकोनातून पाहिले जात नव्हते. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातून कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी प्रयत्न केले आहेत.

१) कृषी उत्पादन व उत्पादकतेत वाढ
२) रोजगाराच्या संधी मध्ये वाढ
३) उत्पन्नाची विषमता कमी करणे
४) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर
५) व्यवसायात्मक दृष्टीकोण

भारतातील अन्नधान्य उत्पादन –

अन्नधान्य उत्पादनामध्ये तृणधान्ये व कडधान्ये यांच्या उत्पादनाचा समावेश होतो.कृषि पीक वर्षाचा कालावधी भारतामध्ये जुलै ते जून दरम्यान चा मानला जातो. 1950-51 मध्ये भारतातील अन्नधान्य क्षेत्र केवळ 97.32 दशलक्ष हेक्टर इतके होते. उत्पादकता 552 किलोग्रॅम/ हेक्टर इतकी होती. 2013-14 च्या अंदाजानुसार 264.4 दशलक्ष टन अन्नधान्याचे उत्पादन झाले.

भारतीय शेतीतील आदाने

कृषी क्षेत्रातील उत्पादन व उत्पादकता ही वापरल्या जाणाऱ्या साधनांच्या गुणवत्तेवर व तंत्रावर अवलंबून असते. म्हणून कृषीमध्ये आदान साधनांना महत्त्व आहे.

१) बियाणे – कृषी उत्पादन वाढवण्यासाठी उच्च दर्जाच्या बियाण्यांचा वापर महत्त्वाचा आहे. इतर आदानांची कार्यक्षमता बियाण्यांच्या गुणवत्तेनुसार परिणाम करत असते.

१.४ ग्रामीण विकासाच्या मार्गातील अडथळे :

केंद्र आणि राज्य शासनाच्या विविध योजना आहेत. तरीदेखील गावांचा विकास का होत नाही, हा मूलभूत प्रश्न आहे. या प्रश्नाच्या अनुषंगाने निर्माण होणारे जनसामान्यांचे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे आजच्या भागात पाहूयात.

ग्रामसभेत लोकांची अनुपस्थिती आणि ग्रामविकासकामात लोकसहभाग का नसतो? कारण बहुतेक गावांमध्ये काही ठरावीक लोकांच्या हातात सत्ता असते. ज्यांच्याकडे सत्ता असते ते लोक इतरांपर्यंत माहिती पोचू देत नाहीत. त्यामुळे माहितीच्या

अभावी, अज्ञान असल्याने गावातील लोक सहभागी होत नाहीत. गावागावांत वेगवेगळे परस्परविरोधी राजकीय विचारांचे पक्ष काम करतात. त्यामुळे तिथेही राजकीय सत्ताधारी पक्ष व विरोधी पक्ष असे राजकारण सुरू असते. त्यामुळे एका राजकीय पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी कार्यक्रम आखला किंवा विकासयोजना तयार केली, की दुसऱ्या पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी विरोध करायचा हे ठरलेले असते. त्यामुळे लोकसहभाग मिळविण्यात अपयश येते. आलेल्या विकास योजना गावाला वापरता येत नाहीत किंवा वापरल्या असे दाखविण्याचा प्रयत्न होतो.

गावातील युवा मंच, प्रतिष्ठान, उत्सव मंडळे हीदेखील राजकीय पक्षांचे गावातील सूत्रधार चालवत असतात. वर्षभर चालणारे उत्सव, राजकीय पक्षांचे नेते आणि कार्यकर्त्यांचे वाढदिवस यामध्ये युवाशक्ती गुंग आहे. त्यामुळे या व्यापातून त्यांना आपल्या स्वतःच्या व गावाच्या विकासाकडे लक्ष द्यायला वेळ मिळत नाही. तशी इच्छाशक्ती त्यांच्यामध्ये दिसत नाही. गावातील युवकांचे प्रशिक्षण वेगळ्याच मार्गाने चालले आहे.

गावातील महिला बचत गट हेदेखील बहुतेक गावांमध्ये नावापुरते राहिले आहेत. गट प्रमुख, अध्यक्ष, सचिव यांना स्वतःच्या क्षमतेची जाणीव नाही. कारण हे गटदेखील अनेक ठिकाणी राजकीय पक्षांच्या आदेशानुसारच कामकाज करतात. त्यांना निवडणुकीच्या काळात प्रचार साधन म्हणूनच वापरण्यात येते. असे अकार्यक्षम बचत गट गावाच्या विकासात सक्रिय सहभाग कसा देतील?

मला काय मिळणार, अशा भावनेतून सहभागाचा निर्णय ठरत असल्याने, आपला काय फायदा आहे असाच विचार सर्वांमध्ये रुजत चालला आहे, त्यामुळे व्यापक हिताचा विचार गावागावात होताना दिसत नाही.

वादविवाद, भांडणे ही तात्पुरती रहात नाहीत, ती पुढील निवडणुकांपर्यंत टिकून राहतात. त्या निवडणुकीतही मागील निवडणुकीचा सूड घ्यावयाचा असतो म्हणून मध्यंतरीचा पाच वर्षांचा काळ हा एकमेकांना दोष देण्यात व विरोध करण्यात एकमेकांचे पाय खेचण्यात वाया जातो. गावाचा विकास कासवाच्या गतीने सुरू राहतो किंवा काही ठिकाणी पूर्ण थांबतो. त्यामुळे गावाचा विकासनिधी परत करावा लागतो किंवा जिरवला जातो.

प्रत्येक गावात अनेक प्रगतिशील शेतकरी, युवा उद्योजक, युवा कार्यकर्ते, त्या-त्या भागाचे भाग्यविधाते आहेत असे विविध प्रसंगी गावात लागणारे फ्लेक्स आणि लग्नपत्रिकेतील नावाच्या यादीवरून दिसून येते. मात्र ही सगळी मंडळी गावाच्या विकासकार्यात सहभाग देताना फारशी दिसत नाही. त्यापासून अलिप्तच असतात.

प्रत्येक गावामध्ये जातीचे तंटे, भावकी, जमीन मालमत्तेचे वाद असतात. त्यातून भांडणे, कोर्टकचेऱ्या चालू असतात. त्याचाही परिणाम म्हणून विकासकामांना विरोध होऊन सहभाग मंदावतो.

गावाच्या आजी-माजी नेतृत्त्वात (सरपंच, उपसरपंच इ.) सलोखा, सहभागाची, सहकार्याची भावना दिसत नाही. त्यांच्यातील परस्पर विरोधामुळेही गावाच्या विकासासाठी एकत्र येणे होत नाही. तसेच गावातील ग्रामपंचायत व इतर सत्तेच्या संस्था या वेगवेगळ्या गटांच्या ताब्यात असतात. त्यामुळे गटातटाच्या राजकारणात लोकसहभाग मिळत नाही, विकासकार्य मागे पडते.

१.५ संशोधनाचे महत्त्व : प्रस्तुत संशोधनात ग्रामीण विकासात असणारे शेती क्षेत्राच्या योगदानाचा अभ्यास केला आहे.

१.६ संशोधनाचे उद्देश :

१. ग्रामीण विकासाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. ग्रामीण विकासात शेती क्षेत्राचे असणारे महत्त्व अभ्यासणे.
४. शेती क्षेत्राच्या योगदानाचे अध्ययन करणे.
४. ग्रामीण विकासाच्या मार्गात असणाऱ्या अडथळयांचा शोध घेणे.

१.७ निष्कर्ष :

१. ग्रामीण भागाचा विकास देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी आवश्यक असल्याचे दिसते.
२. कृषी क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाल्याने ग्रामीण भागातील लोकांना आर्थिक फायदा झाल्याचे दिसते.

३. ग्रामीण भागाच्या विकासात शेती क्षेत्राचे अनन्यसाधारण असे योगदान असल्याचे दिसते.

४. कृषी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाल्याने ग्रामीण भागाचा कायापालट झालेला दिसून येतो.

१.८ संदर्भ :

१. Government of India, Report of the Committee on Community Development and Panchayati Raj, New Delhi, 1957.

२. Jain S. C. Community Development and Panchayati Raj in India, Bombay, 1967.

३. फुले ज्योतिराव, शेतकऱ्यांचा आसूड, १८८३.

४. दैनिक अग्रोवन वर्तमानपत्र, २०२०.

५. दैनिक लोकमत वर्तमानपत्र, २०२२.

६. साठे अण्णाभाऊ, फकिरा.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

21. रोजगार निर्मितीविषयक सरकारी धोरणे व कार्यक्रम : एक अध्ययन

प्रा. धप्पाधुळे रामेश्वर शंकरराव,
लोकप्रशासन विभाग,
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा.
जिल्हा: उस्मानाबाद.

१.१ गोषवारा :

भारतासारख्या विकसनशील आणि बहुलोकसंख्या असलेल्या देशात बेरोजगारी ही मोठी समस्या असते. शासकीय स्तरावर आणि खासगी क्षेत्रात रोजगार संधी निर्माण होण्याला मर्यादा असतात. रोजगार उपलब्ध नसल्याने अनेक कुटुंबे दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगत असतात. त्यांना हंगामी आणि अनपेक्षित धक्क्यातून सावरणे शक्य नसते. शिवाय अशा लोकांना स्वत:च्या अस्तित्वासाठी अनेक धक्के खावे लागतात आणि त्यांची त्यासाठी आर्थिक क्षमता नसते. या पार्श्वभूमीवर रोजगार संधी निर्माण करून किमान काही दिवसांचा खात्रीने रोजगार देणे आणि त्याद्वारे त्यांचा आर्थिक स्तर उंचावणे हे कल्याणकारी सरकारचे दायित्व बनते. त्यातून लोकांना उत्पन्न मिळते, तसेच त्या कामातून सार्वजनिक वस्तू आणि सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात. या दृष्टीने भारतात रोजगारनिर्मितीच्या अनेक योजना सरकारने राज्य आणि देश पातळीवर राबविल्या. उदा. महाराष्ट्र रोजगार हमी योजना, कामासाठी अन्न योजना, संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना इत्यादी. यातून रोजगारनिर्मिती झाली आणि त्याचबरोबर कामगारकेंद्रित उत्पादक मालमत्तानिर्मितीही झाली. अशा योजनांच्या यशस्वी वाटचालीनंतर राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना ही अत्यंत महत्त्वाकांक्षी योजना सुरू करण्यात आली. त्यानंतरच्या काळात सरकारने अनेक रोजगानिर्मिती विषयक धोरणे आखली असून विविध प्रकारचे कार्यक्रम राबविले आहेत.

महत्वाचे शब्द *: विकसनशील, बेरोजगारी, दारिद्र्यरेषखालील, कल्याणकारी, कामगारकेंद्रित इत्यादी.*

प्रस्तावना :

१९९१ मध्ये सर्वप्रथम नरसिंह राव यांनी रोजगारासाठी कायदा प्रस्तावित केला होता; पण संसदेत राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा मंजूर व्हायला २००५ साल उजाडले. पुढे या कायद्याचे नामकरण 'महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी कायदा' असे झाले. हा कायदा एक प्रमुख कामगार कायदा आहे आणि त्याचबरोबर कामाचा हक्क मान्य करणारा एक सामाजिक सुरक्षेचा उपाय आहे. २ फेब्रुवारी २००६ रोजी दोनशे जिल्ह्यांत या कायद्याची अंमलबजावणी सुरू झाली. १ एप्रिल २००७ रोजी त्यात आणखी ११३ जिल्ह्यांचा आणि १५ मे २००७ रोजी आणखी १७ जिल्ह्यांचा समावेश करण्यात आला. १ एप्रिल २००८ रोजी उर्वरित सर्व जिल्ह्यांचा समावेश करून देशातील ६५८ जिल्ह्यांत ही योजना राबविली जात आहे.

ग्रामीण भागात उदरनिर्वाहाची सुरक्षा वाढविण्यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली. अकुशल शारीरिक काम करण्यास तयार असणाऱ्या गरिबातील गरीब माणसाला प्रत्येक आर्थिक वर्षात कमाल १०० दिवसांचा रोजगार देण्याची हमी या कायद्याने दिली आहे. योजनेंतर्गत रोजगार मिळाला तर त्यासाठी किमान वेतन निश्चित करून दिले आहे आणि ते प्रतिदिन १०० रुपयांपेक्षा कमी नसावे हेही नक्की केले आहे. रोजंदारीची रक्कम दर पंधरवड्याला देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. रोजगारासाठी अर्ज केल्यानंतर अर्जदाराला रोजगार पुरवता आला नाही तर त्याला रोजंदारीच्या एकचतुर्थांश रकमेइतका बेरोजगार भत्ता देण्याची तरतूद आहे. अर्जदारास त्याच्या राहत्या ठिकाणापासून ५ किलोमीटरच्या परिसरात काम द्यायला हवे आणि त्यापेक्षा लांब रोजगार दिला तर त्याला प्रवास खर्चापोटी रोजंदारीच्या १० टक्के जास्त रक्कम दिली जाते. पुरुष आणि स्त्री मजूर यांना समान वेतन असून, एकूण मजुरांच्या संख्येत किमान एक तृतीयांश महिला कामगार असाव्यात, अशी तरतूद आहे. २००८ पासून या योजनेत काम करणाऱ्या कामगारांचे वेतन त्यांच्या बँक खात्यात अथवा पोस्ट खात्यात जमा करणे आवश्यक आहे. अशा कामगारांचा समावेश जनश्री विमा योजना किंवा राष्ट्रीय स्वास्थ्य विमा योजना यात केला. या योजनेतील कामासाठी कंत्राटदार आणि यंत्रसामग्रीचा वापर यावर बंदी आहे. योजनेतील लाभधारकांना जेव्हा कामावर जाणे शक्य असेल त्यानुसार कामाचे नियोजन करण्यात येते. योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्र सरकारने 'राष्ट्रीय रोजगार हमी निधी' निर्माण केला आहे. त्यातून लाभधारकांचा संपूर्ण पगार आणि प्रकल्पासाठी लागणाऱ्या मालाच्या खर्चापैकी ७५ टक्के रक्कम दिली जाते. राज्य

सरकारांनी 'राज्य रोजगार हमी निधी' स्थापित केला असून, त्यातून प्रकल्पाच्या मालाचा २५ टक्के खर्च भागविला जातो आणि संपूर्ण बेरोजगार भत्ता दिला जातो. ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या देखरेखीखाली हे काम चालते आणि ब्लॉक पंचायत आणि ग्रामपंचायत या प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणाऱ्या एजन्सी आहेत.

गरिबी हटविण्यासाठी ब्राझील, चीन आणि दक्षिण आफ्रिका या देशांनी राबविलेल्या कार्यक्रमापेक्षाही भारतातील मनरेगा हा कार्यक्रम समावेशक आहे आणि तो जगातील सर्वांत मोठा कार्यक्रम ठरला आहे. २०१५-१६ या वर्षात या योजनेअंतर्गत १४६ कोटी मनुष्यदिवस इतका रोजगार निर्माण केला. एकूण कर्मचाऱ्यांपैकी ४७ टक्के महिला कर्मचारी आहेत. एकूण मनुष्यदिवसांपैकी २३ टक्के मनुष्यदिवस अनुसूचित जातीच्या कामगारांचे आणि १८ टक्के मनुष्यदिवस अनुसूचित जमातीच्या कामगारांचे आहेत.

१.३ रोजगार हमी योजनेचे विशिष्ट फायदे :-

या योजनेवर गेल्या दहा वर्षांत ३,१३,८४४.५५ कोटी रुपये खर्ची पडले आहेत आणि त्यापैकी ७१ टक्के रक्कम ही पगारवाटपासाठी आहे. योजनेत दहा वर्षांत १९८० कोटी मनुष्यदिवस इतका रोजगार निर्माण झाला आणि त्याचा परिणाम म्हणून गरिबांना पगार मिळाला. त्यांचे आर्थिक प्रश्न सोडविण्यास मदत झाली. त्याचबरोबर योजनेतील पैसा पंचायतीच्या माध्यमातून खर्च करायचा असल्याने त्या स्तरावर राजकीय जागरूकता आली. आदिवासी, दलित असे मागासवर्गसुद्धा राजकीयदृष्ट्या सक्रिय होत सक्षम झाले. या योजनेत ४० टक्क्यांपेक्षा जास्त महिला कर्माचाऱ्यांना रोजगार मिळाल्याने त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाल्या. त्यांच्या बँक खात्यात मजुरी जमा होऊ लागली. शिवाय या योजनेतील काम म्हणजे एका अर्थाने सरकारी काम असल्याने महिलांच्या कामाला प्रतिष्ठा मिळाली; अन्यथा त्या जमीनदार आणि सावकारांकडे काम करत.

तथाकथित हलक्या जातीच्या अनेक लोकांना या योजनेत काम करण्याची समान संधी मिळाली आणि परिणामी त्यांचा आर्थिक स्तर सुधारला आणि जातीवरून होणारी तेढ कमी होण्यास मदत झाली. ही योजना ग्रामीण भागातील सुमारे २३ टक्के कुटुंबाना रोजगार पुरवीत आहे. या योजनेमुळे ग्रामीण भागातील गरिबीत ३२ टक्के घट झालेली आहे. योजनेअंतर्गत झालेली कामे पाणी बचाव, सांडपाणी व्यवस्थापन, पूरनियंत्रण, दुष्काळ नियोजन आणि लघुसिंचन प्रकल्प यासंबंधी असल्यामुळे ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक मालमत्ता निर्माण झाल्या आहेत. ग्रामीण भागातून शहराकडे आणि एका ग्रामीण भागातून दुसऱ्या ग्रामीण भागात होणारे स्थलांतर फार कमी झाले. ग्रामीण भागाची एकूणच अर्थव्यवस्था सुधारली. ग्रामीण भागाच्या समावेशक वृद्धी आणि विकास यात मोठे योगदान आहे.

मनरेगा योजनेत वर्षात १०० दिवसांचा रोजगार मिळेल याची हमी दिलेली आहे. अलीकडे दुष्काळबाधित १४ राज्यांत या दिवसांची मर्यादा १५० आणि ओडिशा राज्यात दोनशेपर्यंत वाढविली आहे. मात्र, गेल्या दहा वर्षांत दिलेल्या रोजगार दिवसाची सरासरी केवळ ४५ दिवस इतकी अल्प आहे. किमान सरासरी ३८ दिवस असून, उत्तर प्रदेश आणि पश्चिम बंगालमध्ये तर ती त्यापेक्षाही कमी आहे. सुमारे १४ टक्के कामगारांना पूर्ण १०० दिवसांचा रोजगार मिळाला आहे. याचा अर्थ असा, की १०० दिवसांच्या रोजगाराची हमी केवळ कागदावर राहिली आहे आणि त्याचा बेरोजगारांना पुरेसा लाभ मिळालेला नाही.

दुसरी बाब म्हणजे, कामगारांना १५ दिवसांच्या आत पगार देण्याचे कायद्यात नमूद केले असले तरी फक्त ४५ टक्के पगार १५ दिवसांत दिलेला आहे आणि उर्वरित ५५ टक्के पगार देण्यात दिरंगाई झालेली आहे. गरिबांच्या उदरनिर्वाहासाठी खात्री देणाऱ्या योजनेत रक्कम वेळेवर दिली गेली नाही तर योजनेचा हेतूच सफल झाला नाही असे म्हणावे लागेल. शिवाय त्यामुळे ग्रामीण भागातून शहरांकडे जाणारा कामगारांचा लोंढा थांबविला जात नाही. तिसरी बाब भ्रष्टाचाराची. विरोधक असा दावा करतात, की या योजनेत झालेल्या खर्चापैकी केवळ १२ टक्के रक्कम लाभधारकांपर्यंत पोहोचते.
योजनेचा हेतू चांगला आहे, गेल्या दहा वर्षांत त्याचे बरेच लाभ मिळालेले आहेत.

१.४ भारत सरकारचे रोजगार विषयक इतर उपक्रम :

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे चित्र सतत बदलत आहे. स्वतंत्र भारतातील उद्योगांची पायाभरणी ही प्रथमत: १९५०च्या औद्योगिक धोरणाने झाली. १९५० ते १९९० या कालावधीत खासगी उद्योगांनी पायाभूत उद्योगांकडे दुर्लक्ष केले. या कालावधीत

पायाभूत उद्योगांचे प्रमाण हे एकूण उद्योगांच्या केवळ ३८ टक्के होते. यामुळे मिश्रअर्थव्यवस्था अंगिकारून सार्वजनिक उपक्रमांच्या माध्यमातून पायाभूत सुविधांची सुरुवात करण्यात आली. या सरकारी कंपन्या ऊर्जा, पोलाद, कोळसा, अवजड यंत्रसामुग्री, तेल उत्खनन व शुद्धीकरण, संरक्षणविषयक उद्योग, रेल्वे अशा अनेक क्षेत्रांत महत्त्वाची कामगिरी बजावू लागल्या. परंतु कालांतराने राजकीय हस्तक्षेप किंवा भ्रष्ट व्यवस्थापनामुळे जागतिक स्तरावर स्पर्धा करू शकतील अशी गुणवत्ता असणारे हे उद्योग पांढरे हत्ती ठरू लागले. अकार्यक्षमता, अनुत्पादकता व स्पर्धात्मक बाजाराची उणीव याचा एकत्रित परिणाम होऊन सार्वजनिक उद्योग दिवाळखोरीच्या मार्गावर गेले. त्यातही नवरत्न म्हणून गौरवले जाणारे उद्योग आजही देशाच्या औद्योगिक क्षेत्राचा झेंडा मानाने उंच फडकावत आहेत. पहिल्या तीन पंचवार्षिक योजनांचा कल हा औद्योगिक विकासाचा होता. परंतु नंतरच्या काळातील 'लायसन्स राज'मध्ये देशाच्या औद्योगिक धोरणाचा नोकरशाही, राजकारणी व काही उद्योजक यांनी एवढा गैरफायदा घेतला की १९८०पर्यंत औद्योगिक वाढ ही उणे १.८ टक्क्यांपर्यंत घसरली. या कालावधीतील दोन युद्धे, तेलाच्या किंमती, कृषिक्षेत्रातील पिछेहाट, सार्वजनिक क्षेत्रातील अकार्यक्षम गुंतवणूक व एकंदरच संरक्षित अर्थव्यवस्थेच्या नावाखाली होणारी खासगी गुंतवणुकीची गळचेपी या घटकांनी देशाच्या औद्योगिक प्रगतीच्या मार्गांत अक्षम्य अडथळे निर्माण केले. पुढे ८० ते ९० या दशकात मात्र औद्योगिक प्रगतीने वेग घेतला व औद्योगिक वाढीचा दर आठ टक्क्यांवर येऊन स्थिरावला. मात्र १९९१च्या औद्योगिक धोरणाने भारतीय उद्योगक्षेत्राचे चित्र पालटले. नोकरशाहीचे घटते नियंत्रण, नवीन तंत्रज्ञान मिळण्याची सुविधा, 'लायसन्स राज'चा अंत, पायाभूत उद्योगांमधील परदेशी गुंतवणुकीचा ओघ, शेती उद्योगाची सुधारलेली स्थिती आणि त्याहूनही महत्त्वाचे म्हणजे संगणक उद्योगांसारख्या सेवाक्षेत्राने मारलेली जागतिक मुसंडी! भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जगभरात नावाजलेले जागतिकीकरण व उदारीकरण याचा उद्योगक्षेत्राला फारच फायदा झाला. लघु व मध्यम उद्योगांना सरकारी धोरणामुळे प्रोत्साहन मिळाले. आठव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये रोजगारनिर्मिती करणाऱ्या उद्योगांवर अधिक भर देण्यात आला. विशेष औद्योगिक क्षेत्रे तयार करण्यात आली. २००६-०७पर्यंत औद्योगिक विकासाचा दर हा ११.६ टक्क्यांपर्यंत पोहोचला. परंतु त्यानंतरच्या वर्षात तो ५.२ टक्क्यांपर्यंत घसरला.

सेवा व उद्योगक्षेत्र ही कोणत्याही अर्थव्यवस्थेची महत्त्वाची अंग आहेत. २०१५मध्ये केंद्र सरकारने 'भारतात बनवा' हे नवे धोरण घोषित केले. भारतात चार औद्योगिक कॉरिडॉर तयार करण्याचा व औद्योगिक विकासाला आवश्यक असणाऱ्या सर्व पायाभूत सुविधांची सोय करण्याची घोषणा झाली. औद्योगिक सुकरता व सुविधता दर्जेदार करण्याच्या प्रयत्नांना गेल्या तीन वर्षांत चांगले यश आले आहे. त्यामुळे उद्योजकांचा त्रास कमी होऊन जागतिक गुंतवणूकदारांना भारतात गुंतवणूक करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळत आहे. रोजगारनिर्मितीला वाव मिळावा म्हणून मोठ्या उद्योगांसह लघु, मध्यम व नवोद्योगांची नवीन प्रमेये मांडण्यात येऊ लागली. नवीन तंत्रज्ञानामुळे भारतीय उद्योजक जागतिक स्पर्धा करण्यात स्वारस्य दाखवत आहेत.

१.५ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. भारतातील रोजगरनिर्मिती कार्यक्रमांचा आढावा घेणे.
२. रोजगार हमी योजनेचे रोजगानिर्मिती मधील स्थान अभ्यासणे.
३. सरकारने राबविलेल्या रोजगानिर्मिती विषयक कार्यक्रमाच्या फायद्याचे अध्ययन करणे.
४. उद्योग क्षेत्रासाठी सरकारने आखलेल्या धोरणांचा आढावा घेणे.

१.६ निष्कर्ष :

१. पंचवार्षिक योजनांमध्ये रोजगानिर्मिती वर सरकारने भर दिल्याचे दिसते .
२. ग्रामीण भागातील महिला, दलीत, गरीब, वंचितांना रोजगार हमी योजनेच्या माध्यमातून मोठा रोजगार मिळाल्याचे दिसते.
३. रोजगारनिर्मिती विषयक अनेक प्रकारची धोरणे सरकार आखताना दिसते.
४. निती आयोगाने रोजगानिर्मिती विषयक धोरणात स्टार्ट अप वर सर्वाधिक भर दिला असल्याचे दिसून येते.
५. उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात रोजगारनिर्मिती होताना दिसते.

१.७ संदर्भ :

१. निती आयोग अहवाल, भारत सरकार, २०२०.
२. आर्थिक सर्वेक्षण, भारत सरकार, २०१९.
३. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया अहवाल, भारत सरकार, २०१७.
४. सिंघानिया नितीन, भारताची अर्थव्यवस्था.
५. प्रतियोगिता साहित्य दर्पण, मासिक, २०२०.
६. योजना मासिक, महाराष्ट्र शासन, २०२१.

22. वर्तमानकाळात रोजगाराभिमुख मराठीचे स्थान

डॉ.रामहरी मधुकर सूर्यवंशी
मराठी विभाग प्रमुख
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा ता. लोहारा जि.उस्मानाबाद,

१.१ गोषवारा :

वर्तमानकाळात प्रत्येक राज्याच्या राजभाषेचा विचार केला तर त्या त्या राज्यात एक प्रमख प्रादेशिक भाषा असते. या भाषेतूनच संपूर्ण राज्याचा कारभार, कामकाज चालते, एवढेच नाही तर प्रत्येक राज्याची राजभाषा ही तेथील शिक्षणव्यवस्थेत स्वीकारणे बंधनकारक असून अभ्यासक्रमही त्याच भाषेत तयार केला जातो. महाराष्ट्रातही मराठी भाषेतून राज्याचा कारभार चालतो. प्रशासन, शिक्षण,आरोग्य किंवा अन्य कोणत्याही क्षेत्रात महाराष्ट्रात नोकरी हवी असेल तर मराठी भाषेचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. वर्तमानकाळात मराठी भाषेत रोजगाराच्या अनेक संधी उपलब्ध असून साहित्यिक, कादंबरीकार, लेखक,कवी, शिक्षक, प्राध्यापक, भाषांतरकार व इतर कोणत्याही प्रकारचे पद मिळवता येते. मातृभाषेचे महत्त्व आजही टिकून असल्याने मराठी भाषेत रोजगाराच्या मोठ्या प्रमाणात संधी उपलब्ध आहेत.महत्वाचे शब्द : राजभाषा, प्रादेशिक, प्रशासन, शिक्षक, प्राध्यापक, साहित्यिक, महाराष्ट्र इत्यादी..

१.२ प्रस्तावना :

मराठी भाषेतील प्रसिद्ध कवी विष्णु वामन शिरवाडकर यांनाच कुसुमाग्रज या नावाने ओळखले जाते. त्यांना आपल्या प्रभावी साहित्यलेखनामुळे ज्ञानपीठ पुरस्काराने गौरविण्यात आले होते. मराठी भाषेतील त्यांच्या योगदानामुळे 27 फेब्रुवारी हा दिवस 'मराठी राजभाषा दिन' म्हणून साजरा केला जातो. आजच्या या लेखात आपण कवि कुसुमाग्रज यांची मराठी माहिती मिळवणार आहोत. मराठी ही अतिशय सुंदर भाषा आहे. ही मुख्यतः महाराष्ट्र व गोवा च्या काही भागात बोलली जाते. जगभरात बोलल्या जाणाऱ्या लोकांच्या संखेनुसार मराठी ही 10 व्या क्रमांकाची भाषा आहे. व भारतात बोलल्या जाणाऱ्या एकूण भाषापैकी मराठी तिसऱ्या क्रमांकाची भाषा आहे. मराठी ही जगातील प्राचीन भाषापैकी एक आहे. मराठी भाषेचा इतिहास प्राचीन आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी 13 व्या शतकात आपल्या साहित्यातून मराठी भाषेचा महिमा गायला होता. महाराष्ट्राला मराठी भाषिकांचे राज्य म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. व आजवर अनेक महान लेखकांनी आपल्या लिखानाने मराठी भाषेच्या साहित्यात भर केली आहे. एक न अनेक साहित्यकृतीमुळे मराठी भाषा जगभरात पोहचली आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार भारतात मराठी भाषिकांची एकूण संख्या 9 कोटी आहे.

मराठी भाषेचे महत्व हे शब्दात वर्णन करणे फार कठीण आहे. मराठी भाषेत अनेक महान लेखकांनी साहित्य लिहिले आहे. परंतु मराठी भाषेचे उत्कृष्ट कवी कुसुमाग्रजांनी मराठी भाषेला ज्ञानभाषा बनवण्यासाठी व योग्य महत्व प्राप्त करवून देण्यासाठी अथक परिश्रम केले. त्याच्या स्मृतींना स्मरण म्हणून दरवर्षी त्यांच्या वाढदिवसाच्या दिवशी मराठी राजभाषा दिवस 27 फेब्रवारी ला साजरा केला जातो. कुसुमाग्रजां शिवाय अनेक ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त लेखकांनी मराठी भाषेच्या विकासासाठी कार्य केले. काही प्रसिद्ध मराठी लेखकांची नावे पुढील प्रमाणे आहेत. कृष्णाजी केशव दामले, गोविंद विनायक करंदीकर, त्र्यंबक बापुजी ठोंबरे, प्रल्हाद केशव अत्रे, राम गणेश गडकरी, विष्णु वामन शिरवाडकर, निवृत्ती रामजी पाटील, चिंतामण त्र्यंबक खानोलकर, आत्माराम रावजी देशपांडे, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, विनायक जनार्दन करंदीकर इत्यादी. महाराष्ट्र राज्याची भाषा म्हणजे मराठी. मराठी संपूर्ण भारतात बोलल्या जाणाऱ्या भाषा पैकी तिसऱ्या क्रमांकाची भाषा आहे. महाराष्ट्र हे मराठी भाषिकांचे राज्य आहे. महाराष्ट्रातील अनेक लेखकांनी आपल्या साहित्यातून मराठी भाषेचा महिमा सांगितला आहे. दरवर्षी 27 फेब्रुवारीला कवी कुसुमाग्रज यांच्या वाढदिवसानिमित्त त्यांच्या स्मृतींना स्मरून मराठी राजभाषा दिन साजरा केला जातो. मराठी ही 1500 वर्षांचा इतिहास जपणारी भाषा आहे.

महाराष्ट्रातील घरा घरामध्ये मराठी माय बोली भाषा बोलली जाते. आजपर्यंत आपल्या महाराष्ट्रात जेवढे लेखक साहित्यकार लाभले आहेत त्यांनी मराठी भाषेचे महत्व जपून ठेवले आहे. या भाषेमुळेच आपण आपले सुरुवाती लेखन-वाचन शिकलो. मराठी ही अतिशय सुंदर भाषा आहे. परंतु आज दिवसेंदिवस वाढत्या इंग्रजी भाषेच्या आकर्षणामुळे मराठी भाषा जपणे

काळाची गरज झालेली आहे. दैनंदिन जीवनामध्ये आपण बरेचसे इंग्रजीचे शब्द वापर करत असतो. सगळीकडे इंग्रजी भाषेचा प्रसार झालेला आहे. महाराष्ट्रातील अनेक कंपनी मध्ये कामाच्या ठिकाणी इंग्रजी भाषेतूनच व्यवहार केले जातात. शाळेत दाखल करताना देखील पालक आपल्या पाल्याने इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत शिकावे अशी इच्छा दर्शवतात. मराठी भाषा टिकली तरच महाराष्ट्रीयन समाज टिकेल. आपल्या विचारांची, संस्कृतीची देवाणघेवाण ही मातृभाषेतूनच होऊ शकते. आपल्या बर्थडेला वाहू आपल्या मातृभाषेतूनच मिळेल. आपल्या सर्वांगीण विकासासाठी आपल्याला आपल्या मातृभाषेशी निगडीत असणे फार महत्त्वाचे आहे. आपली मराठी भाषा आपण समृद्ध केली पाहिजे व विविध मराठी पुस्तकांचे वाचन करून मातृभाषेच्या संवर्धनासाठी सर्वांनी प्रयत्न करायला हवेत.

१.३ मराठी भाषेतील रोजगाराच्या संधी :

मराठी विभागाकडून बारावीनंतर अनेक सर्टिफिकेट, डिप्लोमा अभ्यासक्रम चालवले जातात. बीए, एमए, एमफील, पीएचडी यांचा यात समावेश आहे. अभ्यासक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांचे मराठी भाषेतील संवाद कौशल्य चांगले होते. त्याचप्रमाणे मराठी पदवीव्युत्तर अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यावर शिक्षण क्षेत्राबरोबरच संपादन, प्रुफरीडिंग यांसाख्या विविध ठिकाणी रोजगाराच्या संधी आहेत. प्रसारमाध्यमे, वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, जाहिरात, लेखन, ई नियतकालिके, दूरदर्शन मालिकांसाठी लेखन त्याचप्रमाणे पटकथा लेखन, संवाद लेखन आदी अनेक क्षेत्रात करिअरच्या वाटा उपलब्ध आहेत. शाळा, कॉलेज, विद्यापीठ, तसेच संस्कृत शिक्षण संस्थांमध्ये अध्यापन करण्याची संधी आहे. तसेच येत्या काळात मुंबई विद्यापीठात काही संस्कृत संबंधित ऑनलाइन अभ्यासक्रम सुरू होणार आहेत. इथेही विद्यार्थ्यांना अध्यापनाच्या संधी आहेत. लेखन, संशोधन, अनुवादन क्षेत्रातदेखील विद्यार्थी काम करू शकतात. सध्या पौराणिक टीव्ही मालिकांची चलती आहे. अशा मालिकांसाठी पटकथा, संवाद लेखनामध्ये करिअरची संधी आहे. त्याचप्रमाणे मराठी पदवीव्युत्तर अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यावर शिक्षण क्षेत्राबरोबरच संपादन, प्रुफरीडिंग यांसाख्या विविध ठिकाणी रोजगाराच्या संधी आहेत. प्रसारमाध्यमे, वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, जाहिरात, लेखन, ई. नियतकालिके, दूरदर्शन मालिकांसाठी लेखन त्याचप्रमाणे पटकथा लेखन, संवाद लेखन आदी अनेक क्षेत्रात करिअरच्या वाटा उपलब्ध आहेत.

१.४ संशोधनाचे महत्त्व : प्रस्तुत संशोधनात मराठी भाषेचे महत्त्व व मराठी भाषेतील रोजगाराच्या संधी यांचे अध्ययन करण्यात येणार आहे.

१.५ संशोधनाचे उद्देश :

१. मराठी भाषेचा ऐतेहासिक आढावा घेणे.
२. मराठी भाषेचे महत्त्व अभ्यासणे.
३. मराठी भाषेचे वर्तमानकाळातील स्थान अभ्यासणे.
४. मराठी भाषेतील रोजगाराच्या संधी अभ्यासणे.

१.६ निष्कर्ष :

१. मराठी भाषा ही खुप जुनी भाषा असून तिला १५०० वर्षांचा इतिहास असल्याचे दिसते.
२. महाराष्ट्र राज्याच्या कारभारात मराठीला महत्वाचे स्थान असल्याचे दिसते.
३. वर्तमानकाळात मराठी भाषेचे महत्त्व वाढले असून विज्ञानाचा अभ्यासक्रम मराठी भाषेतून तयार करण्यात आल्याचे दिसून येते.
४. मराठी भाषेत मोठ्या प्रमाणावर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध असल्याचे दिसून येते.

१.७ संदर्भ :

१. माळी संदीप, उपयोजित मराठी
२. सांगळे संदीप, व्यावहारिक उपयोजित मराठी
३. शेनाई संतोष, उपयोजित मराठी
४. पराडकर मोरोपंत, मराठी उपयोजित लेखन, २०२०
५. दैनिक लोकमत वर्तमानपत्र, २०१८ ६. दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स वर्तमानपत्र, २०२१

23. स्वातंत्र्योत्तर मुस्लिम मराठी साहित्य आणि फ.म.शहाजिंदे यांचे लेखन

प्रा.विनोद अनिलराव तुंगे
मराठी विभाग प्रमुख
मराठवाडा शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित,
भानुदासराव चव्हाण महाविद्यालय,लोहारा ता.लोहारा जिल्हा.उस्मानाबाद

प्रास्ताविक :

मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात मुस्लिम लेखकांचे योगदान अगदीच अत्यल्प आहे. मुस्लिम साहित्य हे मराठी साहित्यातील एक नवीन सृजक पर्व आहे. मराठी साहित्यामध्ये साठोत्तरी कालखंडातील 'मुस्लिम साहित्य' हे अत्यंत विशिष्ट असा वाङ्:मय प्रवाह असुन त्यात रंजकता व कल्पनेस वाव नाही तर त्यामध्ये वास्तवीक परिस्थितीचे वर्णन एक अस्मितेची वेगळी जाणीव करुन देतो. . फ.म.शहाजिंदे यांनी स्वत: जे अनुभवले, भोगले,तेच त्यानी आपल्या आसणाऱ्या साहित्यातुन व्यक्त केले आहे. फ.म.शहाजिंदे यांनी आपल्या लेखनीतुन एक वेगळे विश्व निर्माण केले असे म्हटले तरी वावगे ठरत नाही.साठोत्तरी कालखंडाच्या आगोदर जे साहित्य निर्माण झाले त्यात वेदना, दु:ख, दैन्य,हिनता, आत्याचार,नकार इ. प्रखर रुपाने मांडला गेला नाही पण साठोत्तरी कालखंडामध्ये मुस्लिम मराठी साहित्यातूनत्या लिहल्यागेलेल्या दिसतात. आज विविध जातीधर्मातील प्रज्ञा आणि प्रतिभा आपल्या सरळ संवेदनेने लिहली आणि बोलू लागलेली आहे. मराठी साहित्याने जात धर्म पंथाच्या सीमा ओलांडल्या आहेत. आपल्या मनातील भावना,संवेदना, वेदना हे साहित्यिक आपल्या अनुभवाच्या व विचारशैलीच्या अधारे कादंबरीच्या,कथानकाच्या,कवितेच्या,समीक्षेच्या माध्यमाने प्रभावीपणे समाजाकडे मांडतात. मुस्लिम मराठी साहित्य हे एक व्यापक मानवी मूल्यांचे भान ठेवून सृजकपणे पुढे येत आहे. फ.म.शहाजिंदे यांनी मुस्लिम समाजातील प्रज्ञा आणि प्रतिमांनी आपले नाते मराठी या साहित्यप्रवाहाशी जोडलेले आहे.स्वातंत्र्यानंतरच्या मुस्लिम मराठी साहित्याची निर्मितीची प्रेरणा ही वास्तव जीवनात भेडसावणाऱ्या प्रश्नाशी आहे.या वास्तव जगात आपण रहातो,जगतो त्याच जीवनाचा आभ्यास या सदरील संशोधनाच्या माध्यमातुन मांडण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे.

मराठी मुस्लिम साहित्यातील परंपरा :एक दृष्टीक्षेप :

मराठी साहित्य अनेक वाङ्मय प्रवाहाने समृद्ध झाले आहे. मध्ययुगीन काळात जे वाङ्मय निर्माण झाले संत वाङ्मय,पंडिती वाङ्मय आणि शाहिरी वाङ्मय असे वाङ्मय प्रवाह निर्माण झाल्याचे दिसतात.आधुनिक कालखंडात म्हणजे 1818 ते 1960 या काळात वाङ्मय प्रवाहापेक्षा वाङ्मयप्रकार निर्माण झाल्याचे दिसतात. त्यात प्रामुख्याने कविता,कथा,कादंबरी,नाटक,चरित्र,आत्मचरित्र,ललित गद्य असे अनेक प्रकार निर्माण झाले आहेत. 1960 नंतर खऱ्या अर्थाने दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी यांसारखे वाङ्मय प्रवाह निर्माण झाले आहेत. सर्वप्रथम प्रवाह ही संकल्पना थोडक्यात लक्षात घेउन मराठी वाङ्मय प्रवाहांचा स्थूल स्वरूपात आढावा घेण्याचे ठरविले आहे.त्यात मुस्लिम मराठी साहित्य परंपरा आणि वेगळेपणही विचारात घेतले जाणार आहे.

फ.म.शहाजिंदे यांच्या जीवन व वाङ्:मय कर्तृत्त्वाचा आढावा :

मुस्लिम मराठी साहित्यात फ.म.शहाजिंदे याचे योगदान मोलाचे आहे. साहित्यिक म्हणून त्यांचे नाव जसे सर्वांना परिचित आहे. त्याचप्रमाणे मुस्लिम समाजातील पुरोगामी विचार मांडणारे विचारवंत व कार्येकर्ते म्हणूनही त्यांची वेगळी ओळख आहे. हे विचारात घेऊन त्याच्या जीवन व वाङ्मय कर्तृत्त्वाचा आढावा घेण्याचे ठरविले आहे.एक पुरोगामी विचारवंत लेखकाचा जन्म,बालपण,शिक्षण,वैचारिक जडणघडण,कार्यकर्त्याची भूमिका आणि वाङ्मय निर्मिती इत्यादी प्रमुख गोष्टीच्या आधारे फ.म.शहाजिंदे लेखक म्हणून असणारे वेगळेपण जाणून घेण्याचा प्रयत्न आहे.मुस्लिम मराठी साहित्याची परंपरा प्राचीन आहे.या साहित्यातून 'इस्लाम' च्या मुक्तीदायी प्रेरणा प्रस्तुत झाल्या. भारतातील सुफी सांप्रदाय, महाराष्ट्रातील सुफी संतानी केलेले

कार्य,मुस्लिम मराठी संतकाव्य,मुस्लिम शाहिरी काव्य नजरेखालून घातले म्हणजे एकूणच मुस्लिम मराठी साहित्याची परंपरा लक्षात येते.स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात असंख्य मुस्लिम लेखक लिहीत आहेत. त्यात कविता,कथा,कादंबरी अशा सर्वच वाङ्मय प्रकारांचा समावेश आहे. 1980नंतर मोठ्या प्रमाणात मुस्लिम मराठी कविता लिहली जावू लागली. प्रा.फ.म.शहाजिंदे,कवी खावर,ए.के.शेख, अजीब नदाफ,मुबारक शेख, इलाही जमादार,खलील मोमीन,बाबा अत्तार,जावेदपाशा,डी.के.शेख हे कवी कवितेच्या माध्यमातून साहित्यिक क्षेत्रात आले.ग्रामजीवन,शहरी जीवन,त्या जीवनातील ताणतणाव हा शहाजिंदे यांच्या चिंतनाचा विषय आहे.

फ.म. शहाजिंदे याचे मराठी साहित्यातील समीक्षा लेखन :

समीक्षा म्हणजे साहित्याचे अतंरंग व बहिरंग उलगडून पाहण्याच्या दृष्टीने केलेली एक शोध यात्रा असते. शोध,आस्वाद आणि आकलन यातून निर्माण होणारी स्वाभाविक पण सुसूत्र प्रतिक्रिया म्हणजेच समीक्षा.शोधाच्या पातळीवर समीक्षेची कक्षा आपल्याला कितीही विस्तृत करता येते.स्वातंत्र्योत्तर काळातील समीक्षा खऱ्या अर्थाने बदलली. कारण स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाङ्मयीन प्रवाह आणि प्रवृत्तीमुळेही समीक्षेला बदलवायला भाग पडते. त्यामुळे तिचे टोके समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, भाषाशास्त्र, यांच्याशी जोडली गेली.काळाची अपरिहार्यता म्हणून आलेली समाजशास्त्रीय समीक्षा आता अधिक आकार घेवू लागली आहे.कारण सामाजिक आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमीशिवाय कुठलीही कलाकृती निर्माण होवू शकत नाही.फ.म. शहाजिंदे यांची समीक्षा अनेकदा शोध आणि आस्वादाच्या पातळीवर राहते.शहाजिंदेनी समीक्षेत घेतलेल्या सर्व नोंदी काळजीपुर्वक आणि सुक्ष्म असा अभ्यास करून घेतलेल्या आहेत.त्यामुळे त्याच्या समीक्षेला एक वेगळे महत्व प्राप्त होते.

समारोप:

अशा प्रकारे म स्वातंत्र्योत्तर मुस्लिम मराठी साहित्य कशा प्रकारे वाढत आहे व त्यात मुस्लिम साहित्यिकाचे असलेले अतुलनिय योगदान याचा आढावा घेता येईल.व फ.म. शहाजिंदे याचे असलेल्या विविध साहित्यकृतीची माहिती मांडता येईल.

संदर्भ ग्रंथसूची:

1.पायलट- कुरूंदकर नरहर,मौज प्रकाशन गृह,मुंबई,प्रथम आवृत्ती,1974
2.साहित्य समीक्षा आणि संवाद-डॉ.ठाकूर रविंद्र,दिलीपराज प्रकाशन,पुणे,प्रथम आवृत्ती,1999
3.आदम- फडके भालचंद्र,आंतरभारती प्रकाशन,औराद शहाजानी,प्रथम आवृत्ती,1991
4.मुस्लिम समाज दशा व दिशा :एक मुक्तचिंतन- शेख.वि.क.,लोकजागर प्रकाशन,फलटण,प्रथम आवृत्ती 1993
5.'दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह'-डॉ. भालचंद्र फडके,श्रीविद्या प्रकाशन,पुणे,प्रथम आवृत्ती1977
6.मुस्लिम मराठी साहित्य : प्रेरणा आणि स्वरूप- प्रा.फ.म.शहाजिंदे व प्रा.फारूख तांबोळी,भूमी प्रकाशन,लातूर,2002
7.प्रादेशिक मराठी कादंबरी- कुलकर्णी मदन,मंगेश प्रकाशन,नागपूर.1999
8.प्रतिभा साधन-फडके.ना.सी,देशमुख आणि कंपनी,पुणे,2000

24. ग्रामविकास व स्वयंरोजगार यामध्ये महात्मा गांधी यांचे योगदान

Prof. Chikate Vyankat Dagadu,
Research Scholar, SRTNU, Nanded.
Bhanudasrao Chavan College, Lohara,
TQ: Lohara , Dist: Osmanabad.

१.१ गोषवारा :

महात्मा गांधी यांनी खेड्यांच्या विकासाचे स्वप्न पाहिले होते. स्वयंपूर्ण खेड्यामुळे देशाचा विकास होईल असे त्यांचे ठाम मत होते. मानवाच्या सर्व गरजा या खेड्यातच भागल्या पाहिजे, खेडे हे प्रत्येक बाबतीत आत्मनिर्भर असायला हवे, सर्व सोय-सुविधा या खेड्यातच असाव्या. खेड्यातून लोकांना रोजगारासाठी शहरात जावे लागू नये यासाठी ग्रामविकास अत्यंत महत्वाचा असून खेड्यातील प्रत्येक नागरिकाने गावाच्या कारभारात सहभागी होणे आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते. महात्मा गांधी यांच्या विचार व कार्याची दखल घेऊन भारतात पंचायतराज संस्था उदयास आल्या असून त्यामध्यमातून ग्रामीण विकास साधला जात आहे. स्वयंरोजगारमध्ये गांधी विचारांचा आधार घेऊन श्रमाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यात आली असून स्वावलंबी होण्यासाठी गांधी विचारांचा प्रसार आवश्यक आहे.

महत्वाचे शब्द: *खेडे, स्वप्न, आत्मनिर्भर, पंचायतराज, स्वयंरोजगार, स्वावलंबी इत्यादी.*

१.२ प्रस्तावना:

देशातील सात लाख खेडी स्वयंपूर्ण झाली तरच देशाची प्रगती होईल, अशी महात्मा गांधी यांची 'ग्रामस्वराज्य' संकल्पना होती. स्वातंत्र्यानंतर गाव पातळीवर जातीपातीचा विचार बळकट होऊन ही आदर्श संकल्पना उध्वस्त झाली. गावांना विकसित करण्याचे सामर्थ्य गांधी विचारात आहे. शेतीमध्ये आपण ज्या विविध पद्धती आणि निविष्ठा यांचा वापर करतो त्या मजूर आणि परिश्रमाधिष्ठित, स्थानिक परिस्थितीला अनुरूप आणि पर्यावरण पोषक अशा असाव्यात, या पटाईत शेती शास्त्रज्ञालाही न कळणाऱ्या गोष्टी अगदी सहजपणे महात्मा गांधीजींनी आवर्जून प्रतिपादित केल्या आणि तसेच करण्यावर त्यांचा अट्टाहास होता. शेती ही कमी खर्चाची, स्थानिक रोजगार निर्मितीस अनुकूल आणि सहज निविष्ठा उपलब्धीची व्हावी म्हणून शेतीतील उपकरणे आणि अवजारे स्थानिक कौशल्यातूनच तयार केली जावीत यावर त्यांचा भर होता. जे शेतकरी आहेत ते सहकारी तत्त्वावर एकत्र येऊन सहकारी शेती करू शकतात. परंतु या बाबतीत कोणावरही कोणतीही सक्ती वा जबरदस्ती नसावी तर ते प्रयत्न समाजातून स्वेच्छेने निर्माण होणारेच असावेत. शेतीला जोडधंदा म्हणून पशुसंवर्धन व दुग्ध व्यवसाय याचे अनन्य साधारण महत्त्व आहे. महात्मा गांधी यांचे शेतीप्रमाणेच या क्षेत्राबाबतीतही तेच स्वप्न होते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात त्यांना कृषी क्षेत्रात एक नवक्रांती करावयाची योजना होती. या क्रांतीच्या नियोजनात अल्पभूधारक आणि जमीन विरहित शेतकऱ्यांना (भूमिहीन) संघटित, ज्ञानसंपन्न आणि शक्ती प्रदान करणे या बाबींचा समावेश होता. याकरिता गांधींनी जमीनदार, राजे-महाराजे, नवाब आणि इतर सधन जमीन मालकांना लक्ष केले होते. या बाबतीत भूमिहीनांनी नेतृत्व घेऊन सत्याग्रह करावा असी त्यांची इच्छा होती. सत्याग्रहांमुळे या जमीन मालकांमध्ये हृदय परिवर्तन झाले तर ठीक, नाहीतर अहिंसक चळवळीद्वारे जमीनदारी पद्धतीला आव्हान देण्याचा त्यांचा बेत होता. महात्मा गांधींना असे अभिप्रेत होते की हे सत्याग्रह विशुद्ध हेतूने असावेत आणि जमीनदारी पद्धती संपुष्टात येईपर्यंत हे सत्याग्रह चालू राहावेत. अशा भू-सत्याग्रहामुळे सरकारतर्फे जमीनदारी पद्धतीस प्रतिरोध करणारा कायदा अंमलात आणणे सोपे जाईल आणि भूमिहिनांना अशा जमिनींचे वाटप पुनर्वितरण करता येतील, हा विश्वास गांधीजींना होता. जे प्रत्यक्षात जमीन कसतात तेच खऱ्या अर्थाने जमिनीचे मालक होत ही त्यांची ठाम भूमिका होती. इतर नैसर्गिक संसाधनाप्रमाणे जमिनीची मालकी व्यक्तिगत नसावी ही त्यांची धारणा होती. या सर्व क्षेत्रामध्ये विश्वस्त पद्धतीतीच वहिवाट असावी. समाजात जे जे अतिरिक्त आहे त्यावर संपूर्ण समाजाची मालकी आहे, असे त्यांचे तत्त्वज्ञान होते.

गांधीजींच्या स्वराज्य संकल्पनेत म्हणजेच (संपूर्ण स्वातंत्र्य) शेती ही सर्व विकासाची आधारशिला होती. शेतीला विकसित करणाऱ्या आणि लोकांना आवश्यक अशा वस्तूंचे उत्पादन गृहउद्योगांच्या जाळ्यातून निर्माण करुन रोजगार निर्मितीला प्रोत्साहन देणाऱ्या धोरणांची गरज त्यांनी वारंवार बोलून दाखविली. गांधीजींचा आकृतिबंध हा समूह केंद्रित उत्पादन नव्हे तर मोठ्या समूहातून विस्तृत उत्पादन या तत्त्वावर आधारित होता. विकासासाठी मोठ्या प्रमाणावर जमीन संपादनाची विविध योजनांसाठी त्यांच्या विचारानुसार गरज नव्हती. कारण यातून लोकांना विस्थापित करणारे उदरनिर्वाहासाठी लागणाऱ्या साधनांपासून वंचित करणारे, पर्यावरणाचा ऱ्हास करणारे मोठे प्रश्न निर्माण होऊ शकतात, हे त्यांना ज्ञात होते.

पाश्चात्त्य शास्त्रज्ञांच्या प्रणालीवर बहुतांश विकासाचे आकृतिबंध हे उद्योग केंद्रित होते. ज्यामध्ये मोठमोठी यंत्रे, अवजारे, उपकरणे, शहरी वस्तीकरण, उद्योग समूह जाळे, उच्चतंत्रज्ञानावर आधारित उद्यान ज्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर जमीन हस्तगत करण्याची गरज असते असे शेती विकासाचे आकृतिबंध गांधींना मान्य नव्हते. कारण अशा विकासासाठी घेण्यात येणारी जमीन ही सुपीक होती. बहुतांश प्रकरणात मोठ्या प्रमाणावर शेतकरी कुटुंबाची आदिवासी, मच्छीमार आणि समाजातील सीमांत रेषेवरील घटक यांची वाताहात होते. असे विस्थापित झालेले लोक त्या विभागातील मूळ रहिवाशी असतात अशा शेती आणि समाजाचे थडगे करून विकासाचे प्रकल्प उभारणे हे गांधीजींच्या स्वराज्य संकल्पनेच्या तत्त्वज्ञानाच्या अगदी विरुद्ध होते. त्यामुळे अशा प्रकल्पांचा गांधीजींनी पुरस्कार केला नाही. परंतु असे प्रकल्प आणि उद्योग जे स्थानिक लोकांना संमत आहेत ते उभारले जावेत, ज्यामध्ये शेतकरी स्वतःहून जमिनी देतील. असे उद्योग ग्रामीण लोक आणि शेतकरी स्वतःचा उद्योग म्हणून चालवतील. असा हा समूहातून उत्पादनांचा प्रकल्प आदर्शवत ठरेल. असे प्रकल्प लोकांच्या मालकीचे असतील आणि समाज तसेच राष्ट्रांच्या फायद्यासाठी ते चालवले जातील. अशा उद्योगांच्या उभारणी व भरभराटीसाठी पुरेसे अर्थसाह्य करणे, तांत्रिक मार्गदर्शन आणि इतर आवश्यक आधार पुरविण्याची नैतिक जबाबदारी राज्याची असेल असेही महात्मा गांधीजींचे स्पष्ट मत होते. शेती आणि शेतकरी समाजाचे स्मशान करून विकासाचे प्रकल्प उभारणे हे गांधीजींच्या स्वराज्य संकल्पनेत अजिबात बसत नव्हते. किंबहुना, त्यांना त्याचा कट्टर विरोध होता.

१.३ स्वयंरोजगार व गांधीजी:

स्वदेशी वस्तू वापरणे, त्यातून रोजगार निर्माण होणे आणि त्यातूनच राष्ट्रीय आर्थिक उन्नती होणे इतके सरळ साधे त्यांचे गणित. याच जोरावर चीनने आज जगभर बाजी मारली. बाजारात जा कुठल्याही वस्तू चिनी बनावटीच्या दिसतात. त्यामुळे त्यांचा रोजगार वाढला. आर्थिक गणित वाढले. आज चीनची स्पर्धा अमेरिकेशी सुरू आहे. यावरून गांधीजींचे शिक्षण आणि रोजगाराचे विचार काळाशी किती सुसंगत होते याची जाणीव होते. गांधीजींची तत्त्वे ही जगासाठी नेहमीच आदर्श राहिली आहेत परंतु झपाट्याने बदलणाऱ्या या जगात ही तत्त्वे मागे पडली आहेत. विकासाची गाडी उदारीकरण, खाजगीकरण तसेच जागतिकीकरणाच्या पल्ल्यांवर धावतेय. येथे सामाजिक विकास कुठेतरी मागे पडला असून व्यक्तिगत विकासाला महत्त्व दिले जात आहे. गांधीजीच्या मते विकासाची पावले ही माणसाच्या अंतर्मनातून उचलली जायला हवीत. परंतु आजची विकासाची रूपरेषा बाह्यघटकांवरही अवलंबून आहे, जे गांधीविचार लक्षात घेत नाहीत. मनुष्याने लोभ बाजूला ठेवून सामाजिक कल्याणासाठी आपले योगदान द्यावे, हे त्यांचे विचार आज गैरलागू ठरले आहेत. २१व्या शतकात विशेषतः आर्थिक स्वरूपाचे सौजन्य दाखविणे अशक्यप्राय आहे. यंत्राचा कमीत कमी वापर करून मनुष्यबळाचा विकास करण्याबाबत गांधीजी सांगतात. मात्र, आजच्या या यंत्र आणि तंत्र युगात फक्त मनुष्यबळच नव्हे तर तंत्रज्ञान, भांडवल यांची भूमिका अमोलच आहे. आज आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चर्चेत असलेली 'शाश्वत विकास' या संकल्पनेची मुहूर्तमेढ गांधीजींनी २०व्या शतकातच रोवली. समाजाला आजही हैराण करणाऱ्या गरिबी, बेरोजगारी यांसारख्या मानवतेच्या शत्रूंवर त्यांनी काही वर्षे आधीच आपले विचार मांडले आहेत. 'ज्ञान आणि स्वच्छता' याच्या माध्यमाने आपण गरिबीवर मात करू शकतो असे ते म्हणत. मात्र, आजही गरिबी आणि दारिद्र्य हा विषय संपुष्टात आलेला नाही.

आज २१व्या शतकात 'विकास' म्हटले की समोर उभे राहते ते म्हणजे आर्थिक वृद्धी, व्यापारीकरण, शहरीकरण. मात्र गांधींची विकासाची व्याख्या वेगळी होती. ग्रामोद्योग आणि लघुउद्योगांवर भर देऊन सर्व ग्रामस्थांना रोजगाराची हमी देणारे गांधी आज गावातला माणूस देशोधडीला लागलेला असताना महत्त्वाचे ठरतात.

१.४ संशोधनाचे महत्त्व :

प्रस्तुत संशोधनात महात्मा गांधी यांचे ग्रामविकास व स्वयंरोजगार यांच्यातील योगदानाचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

१.५ संशोधनाचे उद्देश:

१. महात्मा गांधी यांच्या ग्रामविकास वरील विचारांचे अध्ययन करणे.
२. ग्रामविकास व महात्मा गांधी यांचे योगदान यांचे अध्ययन करणे.
३. ग्रामविकास वर गांधी विचार व कार्याचा प्रभाव अभ्यासणे.
४. स्वयंरोजगार वरील भूमिका व महात्मा गांधी यांचे योगदान अभ्यासणे.

१.६ निष्कर्ष:

१. महात्मा गांधी यांनी स्वयंपूर्ण खेड्यांच्या विकासावर भर दिल्याचे दिसते.
२. महात्मा गांधी यांच्या विचार व कार्याचा पंचायतराज संस्थेवर मोठा प्रभाव असल्याचे दिसते.
३. ग्रामविकास योजना राबवत असताना त्यांच्यावर गांधी विचारांची छाप पडत असल्याचे दिसून येते.
४. स्वयंरोजगार व स्वावलंबन या मूल्यांवर गांधीजींचा मोठा पगडा असल्याचे दिसते.

संदर्भ :

१. मोहनदास गांधी, सत्याचे प्रयोग.
२. मोहनदास गांधी, ग्रामस्वराज.
३. फिशर लुई, महात्मा गांधी यांचे आत्मचरित्र.
४. Times of India Newspaper, 2020.
५. दैनिक सकाळ वृत्तपत्र, २०२१.

25. भारत व चीन यांची अर्थव्यवस्था : एक तुलनात्मक अभ्यास

Mr. Nikam Rajaram Digambar,
Research Scholar,
Dept. of Political Science,
Dr. B.A.M.U. Aurangabad.

१.१ गोषवारा (Abstract) :

चीन व भारत या दोन आशिया खंडातील सर्वाधिक वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्था आहेत. दोन्हीही राष्ट्र ही वसाहतवादी राष्ट्रे होती. भारत व चीनला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने लोकशाही शासन पद्धती स्वीकारली तर चीनने साम्यवादाचा स्वीकार केला. १९८० पर्यंत चीन व भारत यांचा GDP सकल राष्ट्रीय उत्पन्न जवळजवळ सारखे होते. मात्र नंतरच्या काळात चीनने मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक विकासावर भर दिल्याने चीनचा जलद आर्थिक विकास झाला, त्या तुलनेत भारत अनेक पटीने मागे राहिला. आज चीनचे सकल राष्ट्रीय उत्पन्न भारताच्या पाच पट असून चीन जगातील अमेरिकेनंतरची दुसरी मोठी अर्थव्यवस्था असल्याचे दिसते. कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा परकीय गुंतवणुकीवर अवलंबून असल्याने भारत व चीन यांच्या परकीय गुंतवणुकीचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

महत्वाचे शब्द (Keywords): *आशिया, वसाहतवादी, लोकशाही, साम्यवाद, राष्ट्रीय उत्पन्न, अर्थव्यवस्था इत्यादी.*

१.२ प्रस्तावना (Introduction) :

15व्या आणि 16व्या शतकात जगातल्या अर्थव्यवस्थेत चीनचा हिस्सा जवळपास 30 टक्के होता. त्यामुळे जगात चीन आता केवळ वेगानं उभी राहणारी अर्थव्यवस्था राहिलेला नसून त्यांची भूतकाळातल्या त्या सुवर्ण युगाकडेही वाटचाल सुरू झाली आहे. चीनला जगात शक्तिशाली बनवण्यामागे माओ-त्से-तुंग, डेंग शिओ पिंग आणि विद्यमान नेते शी जिनपिंग या तीन नेत्यांचं सर्वात मोठं योगदान आहे. डेंग यांच्या आर्थिक क्रांतीच्या 40 वर्षांनंतर एकदा पुन्हा चीन हा शी जिनपिंग यांच्यासारख्या शक्तिशाली नेत्याच्या नेतृत्वाखाली पुढे वाटचाल करत आहे. जिनपिंग हे चीनची अर्थव्यवस्था आणखी प्रभावशाली बनवण्यासाठी देशाला मॅन्युफॅक्चरिंग क्षेत्रात सुपरपॉवर करू इच्छितात. यासाठी शी जिनपिंग हे डेंग शिओ पिंग यांचीच धोरणं पुढे नेत आहेत. ज्यामध्ये अर्थव्यवस्था खुली करणं आणि आर्थिक सुधारणा करण्यासाठी पावलं उचलणं याचा समावेश आहे. डेंग शिओ पिंग यांनी कम्युनिस्ट समाजवादी राजकीय वातावरणात ठोस बदल घडवून आणण्यासाठी पावल उचलली. यासाठी त्यांनी सर्वांत आधी सोव्हिएत आर्थिक मॉडेलचं कवच उतरवून फेकून दिलं. त्यानंतर चीनच्या गरजा आणि आवश्यकता लक्षात घेऊन अर्थव्यवस्थेच्या आधुनिकीकरणाला समाजवादाची जोड दिली.

चीनी लेखक युकोन हुआंग यांनी आपल्या 'क्रॅकिंग द चाइना कनड्रंमः व्हाय कन्वेन्शनल इकॉनॉमिक व्हिजडम इज रॉंग' पुस्तकात लिहलंय की, "डेंग हे केवळ महान सुधारकच नव्हते तर ते फार उतावीळ सुद्धा होते."

डेंग यांनी सुरू केलेल्या सामाजिक आर्थिक सुधारणांची उदाहरणं मानवी इतिहासात मिळणार नाहीत. 1978 ते 2016 या दरम्यान चीनच्या GDP मध्ये 3,230 टक्के वाढ झाली. चीनचा परदेशी व्यापार 17,500 टक्के वाढला आणि 2015 मध्ये चीन परदेशी व्यापारात जगतिक नेता म्हणून पुढे आला. 1978 मध्ये चीननं संपूर्ण वर्षभरात जेवढा व्यापार केला होता, तेवढा व्यापार आता फक्त दोन दिवसांमध्ये केला जातो. याच धर्तीवर शी जिनपिंग यांनी चीनच्या औद्योगिक विकासाचा प्रस्ताव ठेवला. यासाठी शी जिनपिंग यांनी 'टू बर्ड थेअरी' समोर ठेवली. 2014 मध्ये 12व्या नॅशनल काँग्रेसला संबोधित करताना शी जिनपिंग म्हणाले होते की, पिंजऱ्याला उघडण्याची गरज निर्माण झाली असून त्यात आजारी पक्षांना (शेवटच्या घटका मोजणाऱ्या औद्योगिक संस्था) कैदेत टाकण्याची आवश्यकता आहे. जिनपिंग यांनी सरकारी उद्योगांवर आपली वज्रमुठ आवळली आहे. उदाहरणार्थ, कम्युनिस्ट पार्टीच्या नियंत्रणातून सरकारी कंपन्यांची सुटका करत व्यवस्थापनाच्या हातात ही जबाबदारी सोपवली. शी यांच्या कार्यकाळात स्वंयसेवी संस्थांवरही गदा आली. अनेक मानवाधिकार कार्यकत्यांनाही अटक करण्यात आली. डिसेंबर

2012च्या सुरुवातीला शी जिनपिंग यांनी पहिला प्रशासकीय दौरा हा ग्वांगदोंगमधल्या शेनचेनचा केला होता. या दौऱ्यात त्यांनी संदेश देण्याचा प्रयत्न केला की, डेंग यांच्या सुधारणांमध्ये कुठलीच अडकाठी आणण्यात येणार नाही. मागील पाच वर्षांमध्ये शी यांनी तसं करूनही दाखवलं आहे.

१.३ चीनची अर्थव्यवस्था :

चीननं उदारीकरणासाठीचा पूर्ण आराखडा तयार केला होता. चीनच्या नेत्यांनी केंद्रीय नियंत्रण असणाऱ्या नेतृत्वावर जोर दिला होता. पण स्थानिक सरकार, खाजगी उद्योग आणि परदेशी गुंतवणूकदारांमध्ये कमालीचं सामंजस्य निर्माण करण्यात आलं. परदेशी गुंतवणुकदारांना चीननं स्वायतत्ता दिली. आधीच्या नेत्यांच्या तुलनेत शी जिनपिंग यांनी पब्लिक-प्रायव्हेट-पार्टनरशीपवर जोर दिला. 2014नंतर चीनमध्ये खाजगी गुंतवणूक मोठ्या तेजीनं वाढली आहे. शी जिनपिंग यांनी व्यापाराची कक्षा पूर्ण जगामध्ये वाढवली. वन बेल्ट वन रोड योजनेअंतर्गत आशिया, युरोप आणि आफ्रिकेशी पायाभूत सुविधांचं आणि व्यापारी जाळं जोडलं जाणार आहे. अलिकडच्या काळात तर चीनच्या उद्देशावरच प्रश्नचिन्ह निर्माण झालं आहे. उदाहरणार्थ, श्रीलंकानं चीनचं कर्ज फेडण्यास असमर्थता दर्शवल्यानंतर त्यांनी हंबनटोटा बंदर 99 वर्षांच्या करारावर चीनला दिलं. याच साखळीमध्ये जिबुती, पाकिस्तान आणि किर्गिस्तान या देशांचा समावेश आहे. 2001मध्ये चीन हा जागतिक व्यापार संघटनेचा सदस्य झाला. त्यानंतर आंतरराष्ट्रीय व्यापार अधिक सोयीस्कर करण्यासाठी चीननं सात हजार नियम रद्द केले आहेत.

१.४ भारताची अर्थव्यवस्था :

भारतीय अर्थव्यवस्था ही विकसनसशील अर्थव्यवस्था आहे. भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला आहे. मात्र — 1991 च्या आर्थिक सुधारणांपासून मुक्त अर्थव्यवस्था होत आहे. रालोआ सरकारच्या काळात हा सर्वात जलद गतीने वाढणारी मोठी अर्थव्यवस्था अशी ओळख भारतीय अर्थव्यवस्थेला मिळाली आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी हे एक ऐतिहासिक वर्ष ठरले आहे. कमी वृध्दीदर, वाढती महागाई आणि घटलेले उत्पादन या पार्श्वभूमीवर रालोआ सरकारने व्यापक आर्थिक मूलभूत घटकच केवळ मजबूत केले नाहीत तर अर्थव्यवस्थेला उच्च विकासदराच्या मार्गावर नेले. भारताचा स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन वाढीचा दर 7.4 टक्क्यांवर गेला. जो जगातील सर्व मोठया अर्थव्यवस्थांमधील वेगवान दर आहे. विभिन्न मानांकन संस्थांनी अंदाज वर्तवला आहे की, रालोआ सरकारच्या काळात पुढील काही वर्षात भारताचा विकास जलद गतीने होइल. मजबूत पाया आणि रालोआ सरकार करत असलेल्या सुधारणांच्या पार्श्वभूमीवर "मूडीज"ने अलिकडेच भारताचे मानांकनात वाढ करुन ते "स्थिर" वरुन "सकारात्मक" केले आहे. जेव्हा "ब्रिक्स"ला सुरुवात झाली, तेव्हा अनेकांना वाटले की "आय" (भारत) या साखळीत बसणारा नाही आणि भारताकडे संशयाने पाहिले गेले. मात्र आज भारत ब्रिक्सचे विकास इंजिन बनून शक्ती प्रदान करत असल्याचे म्हटले जाते. उत्पादन क्षेत्रावर सरकारकडून विशेष भर दिला जात असल्यामुळे, औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक गेल्यावर्षीच्या नकारात्मक वाढीच्या तुलनेत यंदा 2.1 टक्क्याने वाढला. घाऊक किंमतीवर आधारित चलनवाढीच्या दरात मोठी सातत्याने दिसून आली आणि तो एप्रिल 2014 मधील 5.55 टक्क्यांच्या तुलनेत एप्रिल 2015 मध्ये उणे 2.65 टक्के झाला. थेट परकीय गुंतवणूकीचा ओघ ऐतिहासिक वेगाने वाढत आहे. शेअर बाजारातील थेट परकीय गुंतवणुकीचा ओघ 40 टक्क्यांनी वाढून गेल्यावर्षीच्या 1,25,960 कोटी रुपयांच्या तुलनेत यावर्षी 1,75,886 कोटी रुपये इतका झाला. 2017 च्या क्रमवारीत भारतीय अर्थव्यवस्थेचे आकारमान 2.56 ट्रिलियन डॉलर्स होते. यामध्ये 2018 मध्ये वाढ होऊन हा आकडा 2.73 ट्रिलियन डॉलर्स झाला. पण क्रमवारीत मात्र भारताची घसरण झाली आहे. या घसरणीचे कारण म्हणजे 2018 मध्ये फ्रान्स आणि ब्रिटनची अर्थव्यवस्था भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या तुलनेत अधिक सक्षम स्थितीत राहिली. भारत ब्रिटनला मागे टाकत पाचव्या क्रमांकावर जाईल असं बोललं जात होतं. पण ब्रिटन आणि फ्रान्सने भारताला सातव्या क्रमांकावर ढकलले आहे. 2018 मध्ये ब्रिटनची अर्थव्यवस्था 2.64 ट्रिलियन डॉलर्सवरून 2.84 ट्रिलियन डॉलर्सवर पोहचली. तर फ्रान्सची अर्थव्यवस्था 2.59 ट्रिलियन डॉलर्सवरून 2.78 ट्रिलियन डॉलर्सवर पोहचली. अमेरिकेची अर्थव्यवस्था 20.49 ट्रिलियन डॉलर्ससह पहिल्या क्रमांकावर आहे. तर 13.61 डॉलर्ससह चीनची अर्थव्यवस्था दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. 4.97 ट्रिलियन डॉलर्स आकारमान असलेली जपानची अर्थव्यवस्था तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. तर जर्मनी 3.99 ट्रिलियन डॉलर्ससह चौथ्या क्रमांकावर आहे. जर नरेंद्र मोदींचे पाच

ट्रिलियन डॉलर्सचे स्वप्न पूर्ण झाले तर भारत तिसऱ्या क्रमांकावर जाईल पण हे तितकेसं सोपं नाही. भारतीय ऑटोमोबाईल उद्योग सध्या अडचणीच्या काळातून जात आहे आणि याचा अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होणे साहजिक आहे. गेल्या काही वर्षांत भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक पातळीवर वेगाने वाढत होती. मात्र आता भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीच्या दरात घसरण झाली आहे.

सर्व वादांकडे दुर्लक्ष केले तरी 2024 पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था पाच ट्रिलियन डॉलर्सची करण्याचे जे उद्दिष्ट पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी ठेवले आहे ते उद्दिष्ट गाठणे सध्याच्या आर्थिक वाढीचा दर पाहता अवघड दिसत आहे. भारतीय आर्थिक वाढीच्या दराची समस्या ही आहे की या आर्थिक वाढीसोबत नोकऱ्यांमध्ये वाढ होताना दिसत नाही. यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीला 'जॉबलेस ग्रोथ' अर्थात रोजगारविरहीत वाढ म्हटले जाते. पंतप्रधान नरेंद्र मोदींची इच्छा आहे की भारत जागतिक मंचावर एक मोठा खेळाडू म्हणून पुढे यावा. पण यासाठी केवळ आर्थिक वाढीचा दर पुरेसा नाही. तर त्यासाठी गरिबी कमी करून रोजगाराच्या संधी वाढवाव्या लागतील. ऑटोमोबाईल उद्योगातील घसरणीकडे सर्वात काळजीची बाब म्हणून पाहिले जात आहे. वाहन निर्मिती करणाऱ्या काहींनी तर उत्पादन बंद करण्याची घोषणा केली आहे कारण मागणीमध्ये मोठ्या प्रमाणात घट झाली आहे. सोसायटी ऑफ इंडियन ऑटोमोबाईल मॅन्युफॅक्चरर्सचे महाव्यवस्थापक सुगतो सेन यांनी वॉशिंग्टन पोस्टशी बोलताना सांगितले की, "हे अतिशय निराशाजनक आहे. 2001 या वर्षासारखं हे संकट आहे".

१.५ भारत व चीन अर्थव्यवस्था यांच्यातील तुलनात्मक फरक:

भारताने मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारली होती मात्र आज तिची वाटचाल मुक्त अर्थव्यवस्था म्हणून होत आहे. भारताची अर्थव्यवस्था वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था असली तरी भारतात मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी व गरिबी असल्याचे दिसते. चीनच्या तुलनेत भारतात संपत्तीचे समान वाटप न झाल्याने मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विषमता आहे. भारतात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक गैरव्यवहार व घोटाळे होताना दिसतात,त्याला चीन मध्ये वाव नाही. भारतात चीनच्या तुलनेत औद्योगिक विकासाला प्राधान्य मिळताना दिसत नाही. आर्थिक क्षेत्रातील निर्णयांना भारतात मोठा विलंब लागतो. चीनमध्ये हुकूमशाही असल्याने जलद निर्णय होतात तसेच औद्योगिक विकासाच्या बाबतीत कोणतीही तडजोड केली जात नाही. भारतात औद्योगिक विकासाच्या मार्गात अनेक अडथळे आहे. उद्योगधंद्यांना परवानगी मिळण्यात उशीर होणे, पर्यावरणवादी व मानवाधिकार संघटना यांचा विरोध, राजकीय पक्षांचे राजकारण, लालफितीत अडकला कारभार यामुळे अनेक अडचणी येतात. चीनमध्ये कौशल्य विकासाला प्राधान्य दिले जाते, मात्र भारतातील शिक्षण व्यवस्था ही कौशल्य विकासाला प्राधान्य न देता पुस्तकी ज्ञानाला अधिक महत्त्व देताना दिसते. भारताच्या तुलनेत चीनच्या अर्थव्यवस्थेचा आकार मोठा असल्याचे दिसते. चीन हे आक्रमक , राष्ट्रवादी, विस्तारवादी राष्ट्र आहे तर भारत हे शांततावादी, आदर्शवादी राष्ट्र असल्याचे दिसते. भारताने अनेक राष्ट्रांना मानवतेच्या दृष्टिकोनातून मदत केली आहे तर चीनने नेहमी इतर राष्ट्रांना मदत करताना स्वार्थ पाहिला असून मोठे कर्ज देऊन अनेक राष्ट्रांची जमीन गिळंकृत करताना दिसतो, त्यातून नवीन वसाहतवाद जन्माला येताना दिसतो.

१.६ संशोधनाचे महत्त्व:

प्रस्तुत संशोधनात चीन व भारत यांच्या अर्थव्यवस्थेचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला असून दोन्ही देशांच्या अर्थव्यवस्थेच्या मर्यादा, त्यांच्यावर परिणाम करणारे घटक, पोषक घटक व कमतरता यांचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

१.७ संशोधनाचे उद्देश (Objectives of Research) :

१. चीन व भारत यांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. चीन व भारत यांच्या अर्थव्यवस्थेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
३. चीन व भारत यांच्या अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अभ्यासणे.
४. भारताच्या आर्थिक विकासातील अडचणींचे अध्ययन करणे.

१.८ निष्कर्ष :

१. चीन व भारत प्राचीन काळात जगातील शक्तिशाली देश होते असे दिसते.

२. चीनने भारतापेक्षा मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक विकास साधल्याचे दिसते.

३. चीन भारतापेक्षा सर्व क्षेत्रात अधिक आक्रमक व विस्तारवादी असल्याचे दिसते.

४. भारताच्या आर्थिक विकासातील बेरोजगारी व बेकारी ही प्रमुख अडथळे असल्याचे दिसते.

१.९ संदर्भ :

१. Bajpai Kanti, India V China.

२. Kamath P.M., India China Relations.

३. Shah S.K., India and China.

४. Swamy Subramanian, India's China Strategic Perspectives.

५. Jha Prem Shankar, India and China.

६. देवळाणकर शैलेंद्र, भारताचे परराष्ट्र धोरण.

७. देवळाणकर शैलेंद्र, आंतरराष्ट्रीय संबंध.

८. टाइम्स ऑफ इंडिया वर्तमानपत्र, २०२२.

26. भारतातील बेकारी आणि सरकारचे रोजगार विषयक कार्यक्रम

प्रा. डॉ. आचार्य व्ही. डी,
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय,
ता. - लोहारा, जि. - उस्मानाबाद.

१.१ गोषवारा :

भारताची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली असून मोठ्या प्रमाणावर यांत्रिकीकरण झाल्याने मनुष्यबळाची गरज कमी झाली आहे. पूर्वी श्रमाला असणारे महत्त्व आता कमी झाले असून कौशल्याला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यातच भारतातील शिक्षणपद्धती ही इतर प्रगत देशांच्या तुलनेत मागास व निम्न स्तरावरची असल्याने उच्च शिक्षित तरुणांसमोर रोजगाराचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला असून मोठ्या प्रमाणात बेकारी वाढली आहे. केंद्र व राज्य पातळीवरील सरकार मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती करण्याचे आश्वासन देते, मात्र लोकांना रोजगार मिळताना दिसत नाही. भारतात रोजगाराचे मोठ्या प्रमाणात राजकारण होताना दिसते. रोजगाराचे राजकारण झाल्याने तरुण पिढी भरडली जाऊन बेरोजगारी मध्ये मोठी वाढ होताना दिसते.

महत्वाचे शब्द : लोकसंख्या, मनुष्यबळ, कौशल्य, शिक्षणपद्धती, राजकारण, बेरोजगारी इत्यादी.

१.२ प्रस्तावना :

1991 मध्ये देशात भयंकर आर्थिक मंदी आली होती (आयातीचे पैसे देण्यासाठीही देशात पुरेसं परकीय चलन उपलब्ध नव्हतं) त्याहीपेक्षा आणि जवळपास गेल्या तीन दशकांमधील सर्वाधिक असं हे प्रमाण आहे," असं जागतिक बँकेचे माजी प्रमुख अर्थतज्ज्ञ कौशिक बासू यांनी सांगितलं.

2020 मध्ये बहुतांश देशामध्ये बेरोजगारी वाढल्याचं पाहायला मिळालं. पण भारताचा बेरोजगारी वाढीचा दर हा बांगलादेश (5.3%), मेक्सिको (4.7%) आणि व्हिएतनाम (2.3%) या नव्यानं उदयास येणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपेक्षाही जास्त होता, असं बासू म्हणाले.

CMIE च्या माहितीनुसार पगारी नोकऱ्यांचं प्रमाणही कमी झालं आहे. कंपन्यांनी मनुष्यबळ आणि खर्च कमी करण्यासाठी साथीचा फायदा घेतल्यामुळं हे घडलं असल्याची शक्यता आहे.

अझिम प्रेमजी विद्यापीठानं केलेल्या अभ्यासातून समोर आलेल्या तथ्यांनुसार 2020 च्या लॉकडाऊनमध्ये 15 ते 23 वयोगटातील तरुण कामगारांना सर्वाधिक फटका बसला.

नोकऱ्यांमध्ये अचानक ही मोठी घट होण्यासाठी कोरोनाची साथ ही काही अंशीच जबाबदार असल्याचं अर्थतज्ज्ञांचं मत आहे.

"भारतात जे काही घडलं त्यावरुन याठिकाणी कामगार आणि लघु-उद्योग यांचे हित लक्षात घेऊन धोरण तयार करण्याचं काम अगदी कमी पातळीवर केलं जात आहे. 2020 मधील लॉकडाऊनमध्ये ते पाहायला मिळालं," असं प्राध्यापक बासू म्हणाले.

पण अशा निराशाजनक मथळ्यांवरून आपल्याला भारतातील सततच्या बेरोजगारीच्या संकटाबद्दल पूर्ण माहिती मिळत नाही.

देशातील काम करणाऱ्या वयोगटातील लोकसंख्येत नोकऱ्या असणाऱ्यांची संख्या घटली आहे. 15 वर्षं किंवा त्यापेक्षा अधिक वयोगटातील काम करणाऱ्या महिलांचं प्रमाण भारतात जगामध्ये सर्वांत कमी आहे.

मात्र बेरोजगारीमध्ये प्रामुख्यानं अशा सुशिक्षित तरुणांबाबत बोललं किंवा चर्चा होते जे औपचारिक अर्थव्यवस्थेत नोकऱ्या मिळवण्यासाठी झटत असतात. त्याचवेळी अनौपचारिक अर्थव्यवस्थाही 90% मनुष्यबळाला रोजगार देते आणि आर्थिक उत्पन्नात त्याचा जवळपास निम्मा वाटा असतो.

बेरोजगारी ही सुशिक्षित पण श्रीमंत लोकांसाठी चैनीची बाब आहे. मात्र गरीब, अकुशल किंवा अंशिक कुशल लोकांसाठी तशी परिस्थिती नसते," असं कामगार अर्थतज्ज्ञ राधिका कपूर म्हणाल्या.

एखादी व्यक्ती जेवढी जास्त शिकलेली असेल तेवढी ती बेरोजगार राहण्याची अधिक शक्यता असते किंवा कमी मोबदल्याचं अनौपचारिक काम करण्याची त्यांची तयारी नसते.

सरकारनं महागाई नियंत्रित करून रोजगार निर्मिती आणि कामगारांना सहकार्य करणं गरजेचं आहे, असं त्यांचं मत आहे. त्याचबरोबर मोदींच्या कार्यकाळातील ध्रुवीकरण आणि द्वेषाचं राजकारण हे, "आर्थिक विकासासाठी सर्वांत महत्त्वाच्या असलेल्या विश्वासार्हतेला धक्का देणारं आहे," असंही ते म्हणाले.

रोजगारनिर्मिती व सरकारची धोरणे : केंद्र शासनाच्या सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालयामार्फत पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (Prime Minister Employment Generation Program) ही नवीन योजना लागू केली असून, सदर योजनेची अंमलबजावणी राज्यामध्ये खादी ग्रामोद्योग आयोग, खादी ग्रामोद्योग बोर्ड यांचे कार्यालयामार्फत ग्रामीण भागामध्ये व जिल्हा उद्योग केंद्रामार्फत शहरी व ग्रामीण भागात केली जाते. प्रत्येक जिल्ह्यात बेरोजगारांसाठी ही योजना राबविण्यात येते.

पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (पी.एम.ई.जी.पी.) हा भारत सरकारचा एक पत-निगडित अनुदन कार्यक्रम आहे. हा कार्यक्रम प्रधानमंत्री रोजगार योजना(पी.एम.आर.वाय.) आणि ग्रामीण रोजगार निर्मिती कार्यक्रम(आर.ई.जी.पी.) या दोन योजनांच्या संगमाने सुरु करण्यात आला. ही योजना १५ ऑगस्ट, २००८ ला सुरु करण्यात आली.

१.३ रोजगार निर्मितीचे उद्देश :

१. स्वयं रोजगाराच्या नव्या उद्योगांमार्फत/परियोजनातून/सूक्ष्म उद्योगाच्या माध्यमातून देशातील शहरी क्षेत्रांबरोबरच ग्रामीण क्षेत्रात देखील रोजगाराची हमी देणे.

२.पारंपारिक/ ग्रामीण आणि शहरी कारागीरांना व बेरोजगार तरुणांना व्यापक स्वरुपात एकत्र आणणे आणि त्यांना यथासंभव त्यांच्या जागेतच स्वयंरोजगार मिळवून देणे.

३.पारंपारिक/ग्रामीण आणि शहरी कारागीरांना व बेरोजगार तरुणांना कायमस्वरुपी आणि टिकाऊ असा स्वयंरोजगार देणे, जेणेकरुन त्या गावातील तरुण लोक शहराकडे जाणे टाळतील.

पारंपारिक कामगारांची पैसे मिळवण्याची क्षमता वाढविणे आणि तसेच ग्रामीण आणि शहरातील बेरोजगारांची संख्या कमी करणे आणि त्याच्या विकासात वाढ करणे.

१.४ रोजगाराचे स्वरूप :

१. यंत्रणेचे नाव जिल्हा उद्योग केंद्र
२. कोणासाठी - सर्वांसाठी
३. किमान शैक्षणिक पात्रता - 8 वी उतीर्ण
४. वयोमर्यादा (वर्षे) - कमीत कमी 18
५. लिंग - पुरूष / महिला
६. कार्यक्षेत्र - ग्रामीण / शहरी
७. कौटुंबिक वार्षिक उत्पन्न (ग्रामीण भागासाठी) आवश्यकता नाही
८. कौटुंबिक वार्षिक उत्पन्न (शहरी भागासाठी) आवश्यकता नाही.

१.५ ठळक वैशिष्ठये :

रू. 25 लाखांपर्यंत गुंतवणुकीचे उद्योग तथा रु. 10 लाख पर्यंतच्या व्यवसाय सेवा घटक प्रकल्पांना 90 ते 95 टक्के कर्ज राष्ट्रीयीकृत बँका तथा विभागीय ग्रामीण बँका, आयडीबीआय मार्फत उपलब्ध होते. उर्वरित 5 ते 10 टक्के रक्कम अर्जदारास भरावी लागते. एकूण कर्जापैकी सर्वसाधारण गटातील उमेदवाराला शहरी भागात 15 टक्के व ग्रामीण भागात 25 टक्के मार्जिन

मनी अनुदान प्राप्त होते. तथा विशेष गटातील उमेदवाराला शहरी भागात 25 टक्के व ग्रामीण भागात 35 टक्के मार्जिन मनी अनुदान प्राप्त होते. विशेष गटात अनुसूचित जाती/जमाती, इतर मागास वर्ग, अल्पसंख्यांक, महिला, अपंग उमेदवार, माजी सैनिक यांचा समावेश होतो. वय अठरा वर्षे पूर्ण असलेला उमेदवार पात्र असून उत्पन्नाची अट नाही. तथापि 5 लाखापेक्षा अधिक गुंतवणुकीचे व्यापार सेवा घटकासाठी, तसेच रु. 10 लाखापेक्षा अधिक गुंतवणुकीच्या उद्योग प्रकल्पासाठी शिक्षण आठवी वर्ग पास अन्यथा शिक्षणाची अट नाही.

नवीन प्रकल्पासाठी स्वतंत्र सहायता गट, सहकारी सोसायट्या, उत्पादक सहकारी सोसायट्या, चॅरिटेबल ट्रस्ट यांना अर्थसहाय्य करण्यात येते. बँक रकमेचा व्याजदर प्रचलित बँकेच्या दरानुसार आकारण्यात येतो. कर्ज वाटपापूर्वी 2 आठवडे कालावधीचे प्रशिक्षण पूर्ण करणे आवश्यक आहे. प्राप्त अर्जांची छाननी मा.जिल्हाधिकारी यांचे अध्यक्षतेखाली गठीत केलेल्या जिल्हा टास्क फोर्स कमिटीमध्ये होऊन कमिटीचे शिफारशीने संबंधित बँकेकडे पाठविले जातात. बँकेने कर्ज मंजूर केल्यानंतर व लाभार्थीने प्रशिक्षण पूर्ण केल्यानंतर, बँक लाभार्थ्यास कर्ज वितरण करून मार्जिन मनी नोडल बँकेकडून प्राप्त करून घेऊन, लाभार्थीचे नांवे 3 वर्षाकरिता डिपॉझिट करण्यात येते. बँकेच्या कर्जाच्या अंतिम हप्त्यापोटी मार्जिन मनी रक्कम वळती केली जाते.

१.५ संशोधनाचे उद्दिष्टे :

१. भारतातील बेरोजगारीचे अध्ययन करणे.
२. भारतातील बेरोजगारीचे कारणे अभ्यासणे.
३. सरकारच्या रोजगानिर्मिती विषयक कार्यक्रमाचे अध्ययन करणे.
४. पंतप्रधान रोजगारनिर्मिती कार्यक्रमाचे स्वरूप अभ्यासणे.

१.६ निष्कर्ष :

१. वाढती लोकसंख्या आणि यांत्रिकीकरण यामुळे भारतात बेरोजगारी वाढल्याचे दिसते
२. निम्न शिक्षणपद्धती व कौशल्याचा असणारा अभ्यास यामुळे सुशिक्षित तरुण रोजगार पासून वंचित राहिल्याचे दिसते.
३. सरकारने रोजगरविषयक कार्यक्रम आखले असेल तरी त्यात अनेक त्रुटी आहेत.
४. पंतप्रधान रोजगारनिर्मिती कार्यक्रमाच्या माध्यमातून तरुणांना उद्योगधंद्याची स्थापना करण्यासाठी प्रोत्साहन दिल्याचे दिसते.

१.७ संदर्भ :

१. आगलावे प्रदीप, भारताची अर्थव्यवस्था.
२. देशपांडे देवयानी, भारताची अर्थव्यवस्था.
३. सिंह रमेश, भारतीय अर्थव्यवस्था.
४. भारतीय रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, अहवाल, २०२१.
५. दै.सकाळ वर्तमानपत्र, २०२२.

27. राष्ट्रीय विकासात ग्रामीण उद्योगांचे महत्व

प्रा.डॉ.घोडके कल्याण सर्जेराव
सहायक प्राध्यापक ,वाणिज्य विभाग
वसंतदादा पाटील कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पाटोदा,जिल्हा बीड.

गोषवारा:

ग्रामीण भागातील उद्योगांचा विचार केला असता असे लक्षात येते की, भारतीय विकासात ग्रामीण उद्योगधंद्याचे महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण भारत हा 70 टक्के खेड्यांचा देश आहे .ग्रामीण भागात सत्तर टक्के लोक राहतात. त्यांचा व्यवसाय देखील शेती आहे. शेती व शेतीपूरक व्यवसायातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा हिस्सा मोठा आहे. म्हणजेच ग्रामीण उद्योगांमधून रोजगारी चा प्रश्न देखील मोठ्या प्रमाणावर सुटलेला आहे .त्याचबरोबर अनेक व्यवसायातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे प्रमाण देखील वाढत आहे .म्हणून राष्ट्रीय विकासात ग्रामीण उद्योगांची भूमिका ही फार महत्त्वाची समजली जाते.

कीवर्ड: *ग्रामीण, विकास, उद्योजकता, उद्योजक, शेती, व्यवसाय, रोजगार*

प्रस्तावना :

संपूर्ण जगाचा विचार केल्यास ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण जवळजवळ 80 टक्के आहे. म्हणजे एकूण लोकसंख्येपैकी 80 टक्के लोक हे ग्रामीण भागात राहतात .भारताचा विचार केल्यास 70 टक्के लोक हे ग्रामीण भागात राहतात. म्हणजेच आर्थिक नियोजनद्वारा राष्ट्रीय विकास साधण्यासाठी ग्रामीण विकास अत्यंत आवश्यक ठरतो .म्हणूनच ग्रामीण भागातील समस्यांचा अभ्यास करणे खूप महत्त्वाचे आहे .ग्रामीण भागात भरपूर साधन सामग्री असते. त्या साधनसामग्रीचा पुरेपूर वापर करता येतो.शहरी भागातील उद्योगांना श्रमिक पुरवण्याची जबाबदारी ही ग्रामीण भागाची असते.

देशातील वाढत्या बेरोजगारीची समस्या ही ग्रामीण भागात सुटू शकते .कारण ग्रामीण भागातील कृषी व कृषिपूरक व्यवसायांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर रोजगार सामावून घेण्याची क्षमता आहे .कारण ग्रामीण भागात असे अनेक व्यवसाय आहेत की, त्या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर रोजगार मिळू शकतो. भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये लघु उद्योग व कुटीर उद्योगांना खूप महत्त्व आहे. कारण प्राचीन काळापासून पाहिले तर, ग्रामीण उत्पादनाची निर्यात मोठ्या प्रमाणावर जगामध्ये इतरत्र झालेली आहे. म्हणूनच महात्मा गांधीजींनी सुद्धा असे म्हटले आहे की, खेड्याकडे चला. कारण राष्ट्रीय विकास साधायचा असेल तर ग्रामीण विकास सुद्धा करणे गरजेचे आहे. ग्रामीण विकासाबरोबर ग्रामीण उद्योजकतेकडे सुद्धा लक्ष देण्याची गरज आहे .ग्रामीण उद्योगधंद्यांना उभारी देण्याची गरज आहे. शहरीकरण मोठ्या प्रमाणावर वाढलेले आहे. शहरीकरणाचा भार कमी करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी ग्रामीण भागातील अनेक असे उद्योग आहेत की ज्या मार्फत मोठ्या प्रमाणावर अर्थप्राप्ती मिळू शकते. ग्रामीण उद्योग विकासाची भरारी घेत आहेत. शहरीकरणाच्या समस्यामुळे व्यवसाय करण्यासाठी ग्रामीण भागातसुद्धा सर्व प्रकारच्या सुविधा देण्याचा उद्योजकांच्या प्रयत्नांमुळे बाजारपेठ, इंटरनेट, आधुनिक साधने, आधुनिक यंत्रसामग्रीचा वापर, मोठ्या प्रमाणावर होत असून गुंतवणुकीचे प्रमाण देखील वाढत आहे. यामुळे उद्योगांना मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळत आहे.

संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्टे:

1. ग्रामीण भागातील उद्योगाचा अभ्यास करणे .
2. राष्ट्रीय विकासात ग्रामीण उद्योगाची भूमिका तपासणे .
3. ग्रामीण भागातील रोजगार निर्मिती करणाऱ्या उद्योगांचा अभ्यास करणे.

संशोधन अभ्यासाची गृहितके:

1. राष्ट्रीय विकासात ग्रामीण उद्योगांची भूमिका खूप महत्त्वाची आहे .
2. ग्रामीण उद्योगाच्या विकासामुळे शहरीकरनावरील ताण कमी होण्यास मदत मिळते.
3. ग्रामीण उद्योगामुळे ग्रामीण भागातच रोजगार उपलब्ध झाल्याने कामगारांना इतरत्र जाण्याची गरज नाही.

संशोधन पद्धती:

सदर शोधनिबंधाचा अभ्यास करत असताना दुय्यम साधन साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ , पुस्तके ,मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट, अशा विविध साधन साहित्याचा वापर करून संशोधन अभ्यास केला आहे.

अभ्यास विषयाचे महत्त्व:

अभ्यास करण्यासाठी घेतलेल्या विषय लक्षात घेता, असे लक्षात येते की, शहरी विकास हा शहरी औद्योगिकरणामुळे झालेला आहे .देशाच्या एकूण शहरी भागात अनेक प्रकारचे मोठमोठे उद्योग त्यामुळे रोजगार निर्मिती वाढत आहे. त्याचबरोबर सर्वच बेरोजगारांचा लोंढा हा शहरीकरणामुळे वाढलेला आहे.हा शहरीकरणावरील ताण कमी करण्यासाठी ग्रामीण भागातील उद्योग अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ग्रामीण भागात अनेक प्रकारचे लघु उद्योग , कुटिर उद्योग,मध्यम उद्योग,शेती उद्योग, जोड उद्योग, इत्यादीच्या उद्योगामुळे ग्रामीण भागात रोजगार वाढत आहेत. यामुळे एकंदरीत भारतीय आर्थिक विकासात ग्रामीण उद्योगांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

ग्रामीण उद्योगांची गरज व महत्त्व:

ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर उद्योग व्यवसाय सुरू होत आहेत .यामुळे भारतीय राष्ट्रीय विकासात या ग्रामीण उद्योगाचे अनन्य साधारण महत्व असणार आहे. ते पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

1. भारतीय लोकसंख्या झपाट्याने वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येला पुरेसा रोजगार मिळवून देण्यासाठी ग्रामीण उद्योग महत्त्वाचे ठरणार आहे. तसेच ग्रामीण बेरोजगारीचा प्रश्न देखील सुटत आहे. शहरीकरनाकडे असणारा बेरोजगारांचा ओढा थांबवण्यास ग्रामीण उद्योगामुळे मदत होईल .ग्रामीण पूर्ण बेकार , अर्ध बेकार ,हंगामी बेकारी, छुपी बेकारी,यांची संख्या ग्रामीण भागातील लघु व कुटीर उद्योगामुळे सुटण्यास मदत होईल.
2. ग्रामीण भागातील मुबलक प्रमाणावरील साधनसामग्रीचा कच्चामाल या घटकांचा वापर उत्पादकांना करता येईल.त्यामुळे त्यांचा विपणन खर्च कमी करणे शक्य होईल.
3. ग्रामीण भागात अनेक प्रकारचे गुणवंत, कुशल, ज्ञानी, कामगार आहेत. कारागीर किंवा कलावंत आहेत. त्या सर्वांचा पुरेपूर उपयोग करून घेता येऊ शकतो.
4. ग्रामीण भागातील उद्योगामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळवून गतिमानता येईल.
5. ग्रामीण उद्योगामुळे लोकांच्या रोजगारात वाढ होत असल्याने त्यांचे राहणीमानातसुधारणा होत आहे.त्यांचा आत्मविश्वास आणि एकंदरीत ग्रामीण जीवनमान उंचावण्यास मदत होईल.
6. ग्रामीण जनतेची सर्जनशीलता ,धडाडी ,उद्यमशीलता यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होईल.
7. ग्रामीण महिला व मुली यांच्या मधील सुप्तगुणांना व अंगभूत सामर्थ्याला वाव मिळेल.
8. ग्रामीण उद्योजकतेमुळे लोकांची शिक्षणाची आवड, राहणीमान, स्वच्छता, टापटीपपणा, आरोग्य, सामाजिक विकास आणि सर्वांगीण प्रगती होईल.
9. ग्रामीण उद्योगांच्या विकासामुळे रोजगारात वाढ होईल. कामगाराचे स्थलांतर थांबेल. यामुळे शहरावरील ताण वाढणार नाही .
10. ग्रामीण भागात लघु व कुटीर उद्योगासाठी आवश्यक असणारा कच्चामाल मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असतो. उदाहरणार्थ,दूध ,कापूस ,ऊस, लाकूड अशा अनेक प्रकारच्या मालाचा उपयोग करुन ग्रामीण भागात उद्योग धंदे सुरू करता येतात.जसे की कापसावर आधारित सूतगिरणी उद्योग, उसावर आधारित साखर कारखाने उद्योग, दूध प्रक्रिया उद्योग, लाकडी खेळणी उद्योग,फर्निचर तयार करणे, अशा ग्रामीण भागातील साधनसामग्रीचा उपयोग करून घेऊन विविध उद्योग स्थापन करून ग्रामीण औद्योगीकरणाला जालना मिळेल.

11.ग्रामीण भागात कमीत कमी भांडवलात उद्योग निर्मिती करण्यासाठी आणि सहजतेने उपलब्ध होणारा कच्चामाल यामध्ये शेतीमाल, फळे, भाज्या, इत्यादी व प्रक्रिया उद्योग सुरू करता येतात.असे उद्योग कमी भांडवल कमी कौशल्य व कमी तंत्रज्ञानाच्या साह्याने सुरू करता येतात.या उद्योगामुळे ग्रामीण औद्योगीकरणाला गती मिळेल .रोजगार व उत्पन्न मोठ्या प्रमाणात वाढ होईल.

12. ग्रामीण भागात शेती हा मुख्य व्यवसाय असल्याने,शेतीवरील ताण वाढत आहे. शेतीच्या व्यतिरिक्त उत्पन्नाचे इतर कोणतेच साधन उपलब्ध नसते.शेतीवर वाजवीपेक्षा जास्त गर्दी वाढल्याने उत्पादनात वाढ होत नाही.त्यामुळे शेतकऱ्यांना उत्पन्न कमी मिळते. परिणामी शेतकऱ्यांचे कष्टमय जीवन बदलण्यासाठी ग्रामीण भागातील उद्योग व्यवसाय महत्त्वाची भूमिका निभावतात.

13. प्रादेशिक समतोल विकास साधण्यासाठी ग्रामीण उद्योग महत्त्वाची भूमिका बजावतात. प्रमुख्याने भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ग्रामीण भागात नव्याने अनेक उद्योग सुरू झाले. परंतु हे उद्योग प्रगत राज्यातच सुरू झालेली आहेत. परिणामी पुढारलेले राज्य जास्तच विकसित झाली.आणि मागासलेले राज्य मागासलेच राहिली.तेव्हा ग्रामीण भागात लघु व कुटीर उद्योग सुरू झाल्यास सारख्या किंवा समतोल प्रमाणात विकास होऊन लोकांना रोजगार मिळेल.लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होईल. परिणामी दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होण्यास मदत मिळेल. थोडक्यात राष्ट्रीय समतोल विकास साधण्यासाठी ग्रामीण भागात लघु व कुटीर उद्योग तसेच मध्यम व मोठे उद्योग स्थापने व त्यांना चालना देणे खूप महत्त्वाचे आहे.

ग्रामीण भागात करता येण्यासारखे उद्योग:

ग्रामीण भागात अनेक उद्योग हे करण्यासारखे आहेत. जेणेकरून कमीत कमी भांडवल व कमीत कमी मनुष्यबळाचा वापर कमी तंत्रज्ञान ,कमी कौशल्य इत्यादीचा वापर करून लघु ,कुटीर व मध्यम उद्योग सुरू करू शकतो. ज्यामुळे ग्रामीण भागाचा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक ,शैक्षणिक आणि सर्वांगीण विकास साधण्यास मदत होईल.असे उद्योग खालील प्रमाणे आहेत आहेत

1. धातू व खनिजे आधारित ग्रामोद्योग.

मातीची भांडी बनवण्याचा उद्योग,यामध्ये मातीचे माठ बनवणे ,कुंड्या ,रांजण, चुनखडी ,दगडी मूर्ती, दगडी वस्तू तयार करणे , शालेय विद्यार्थ्यांसाठी पाट्या तयार करणे ,शाडूची माती पासून वस्तू तयार करणे, कांडी कोळसा तयार करणे, सोने ,चांदी ,मिश्रधातू पासून दागिने ,अलंकार बनवणे . शंख शिंपले पासूनशोभेच्या वस्तू बनवणे. रांगोळी पावडर, गुलाल तयार करणे. रंग पावडर, वार्निश ,बांगड्या तयार करणे .अशा अनेक उद्योग खनिजे व धातू या कच्च्या मालावर आधारित असतात .

2. वनसंपदेवर आधारित उद्योग.

अगरबत्ती तयार करणे.हात कागद तयार करणे. फटाके, शोभेची दारू ,बांबूपासून टोपल्या , आन्य उत्पादने तयार करणे. कागदी प्लेट, कप तयार करणे .कागदी पाकिट पिशव्या तयार करणे .सुगंधी वस्तूचे उत्पादन करणे .झाडू तयार करणे. फोटो फ्रेम तयार करणे. डिंक, मेन ,औषधी वनस्पती ,पाने-फुले संग्रहित करणे. पॅकिंग करणे .असे अनेक व्यवसाय ग्रामीण भागात करता येतात.

3. कृषीवर आधारित उद्योग.

ग्रामीण भागातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय हा शेती आहे. कृषीवर आधारित अनेक प्रकारचे उद्योग आहेत. यामध्ये नवनवीन तंत्रज्ञानाच्या साह्याने नवीन यंत्रे व अवजारे निर्माण होत आहेत.यांच्या उपलब्धतेमुळे कृषी संपदेवर आधारित ग्रामउद्योगही वाढत आहेत. अन्नधान्य ,डाळी ,मसाल्याचे पदार्थ ,यांची प्रतवारी व पॅकिंग विक्री करणे ,मसाले बनवणे, गुळ उद्योग ,साखर उद्योग ,खांडसरी उद्योग, फळे व भाजीपाला यांची प्रतवारी करून पॅकिंग करणे. फळे ,भाजीपाला प्रक्रिया उद्योग, तेल घाणा उद्योग, लोणची, मुरंबा असे खाद्यपदार्थ तयार करणे .मक्यापासून उत्पादने, काजू प्रक्रिया उद्योग, मधमाशी पालन, द्रोण तयार करणे व पत्रावळ्या तयार करणे.असे लहानसान ग्राम उद्योग कृषी संपदेवर आपण करू शकतो. पशूपालन ,दुग्धोत्पादन, दुधापासून विविध पदार्थ बनवणे .शेळीपालन, मेंढी पालन ,कुक्कुटपालन करणे. द्राक्ष पासून बेदाणे तयार करणे .आळंबी उत्पादन करणे. आळंबी पासून विविध पदार्थ बनवणे .मत्स्यव्यवसाय ,रेशीम शेती, पर्यटन व्यवसाय ,गांडूळ खत निर्मिती, भाजीपाला, औषधी वनस्पती ,रोपवाटिका करणे ,गोबरगॅस तयार करणे, खत तयार करणे, ज्वारीच्या लाह्या ,पॉपकॉर्न, कॉर्न फ्लेक्स तयार करणे. लाडू ,चिक्की ,पापड, शरबत ,फळाची रस, आवळा कॅन्डी तयार करणे. तसेच बचत गटाच्या माध्यमातून विविध वस्तूचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर घेतल्या जाऊ शकते.

4. रसायाना वर आधारित ग्राम उद्योग.

चर्म उद्योगापासून चपला बनवणे, बॅगा ,पर्सेस, शुभेच्छा वस्तू बनविणे ,साबण, मेणबत्ती बनवणे ,प्लास्टिक पासून वस्तू तयार करणे. मेहंदी पावडर, शाम्पू, हेअर कलर तयार करणे .सुगंधी तेल, औषध व विविध घरातील स्वच्छतेसाठी रसायने तयार करणे.

5. अभियांत्रिकी व अपारंपरिक ऊर्जेवर आधारित उद्योग.

सुतारकाम ,कृषी अवजारे ,टेबल-खुर्ची ,स्टूल, पलंग इत्यादी फर्निचर तयार करणे .लोहार काम, टाचण्या तयार करणे. छत्र्या तयार करणे, काचा पासून वस्तू बनवणे. धातूची भांडी तयार करणे. विद्युत उत्पादने तयार करणे. धातूच्या तारा ,धातूची ग्रिल, गेट बांधकामास साठी लागणारी उत्पादने तयार करणे. बैलगाड्या, होड्या तयार करणे. सायकल तयार करणे .वाद्य तयार करणे .सौर ऊर्जेची उपकरणे, पवन ऊर्जेची उपकरणे ,अशा विविध प्रकारचे अभियांत्रिकी उत्पादने तयार केले जाऊ शकते .

6. वस्त्र आधारित उद्योग.

खादी, कपडे ,सुती कापड पासून विविध उत्पादने तयार करणे. लोकरी पासून उत्पादने तयार करणे. बाहुल्या, कापडी वस्तू तयार करणे. वाती, सॅनेटरी, नॅपकिन्स तयार करणे. धागे तयार करणे .रिळ तयार करणे .अशा शेती उत्पादना पासून अनेक व्यवसायाला चालना मिळू शकते.

7. सेवा आधारित उद्योग.

केश कर्तनालय व्यवसाय ,लॉन्ड्री ,कपडे धुणे , नळ फिटिंग ,वायरिंग व विद्युत उपकरणांची दुरुस्ती ,विहिरीवरील पाणी मोटार पंप व पंप सेट दुरुस्ती, डिझेल इंजन दुरुस्ती करणे .ट्रॅक्टर, ट्रॉली ,जीप, गाडी ,टेम्पो दुरुस्ती करणे .लग्नकार्यात मंडप, स्पीकर ,चार्जिंग बॅटरी भाड्याने देणे .बॅनर छपाई, सायकल दुरुस्ती ,टायर पंचर, बांधकाम कलर काम ,हॉटेल सेवा, इत्यादी सेवा कार्य करता येऊ शकते. मोबाईल शॉपी व दुरुस्ती, संगणक दुरुस्ती, फोटोग्राफी ब्युटी पार्लर, साज शृंगार करून देणे. फॅशनचे कपडे शिवणे.विद्यार्थ्यासाठी शिकवणी घेणे. कलाकुसरीची कामे करणे .पाळणाघरे ,वृद्धाश्रम, नृत्य संगीताचे वर्ग चालवणे, मोटार गाड्या चालवण्याचे ट्रेनिंग देणे. घरपोच किराणा देणे. अन्नधान्य पोहोच करणे .भाजीपाला पुरवणे .योगाभ्यास धडे देणे .व्यायाम मार्गदर्शन करणे. असे अनेक प्रकारची सेवा कार्य करून आर्थिक सक्षमता आणता येते.

सारांश :

अशाप्रकारे वरील उद्योगधंद्याचा अभ्यास केला असता, असे लक्षात येते की, कोणत्याही ठिकाणी उद्योग व्यवसाय असला तरी मात्र त्यांचे राष्ट्रीय विकासात फार मोलाचे योगदान असते. ग्रामीण भागातील उद्योगामुळे अनेक प्रकारच्या समस्या दूर झाल्याचे दिसते. यामध्ये सर्वप्रथम रोजगारी चा प्रश्न सुटलेला आहे. आर्थिक सुबत्ता आली आहे. राहणीमानात सुधारणा झाली आहे. आर्थिक उत्पन्नात वाढ झालेली दिसून येते. एकंदरीत ग्रामीण भागात अनेक प्रकारच्या सुविधा आहेत. प्रत्येक उद्योजकाला व्यवसाय करण्याची संधी आहे. ग्रामीण भागात व्यवसाय केल्यास त्यासाठी लागणारे भांडवल कमी असते .मनुष्यबळ कमी लागते .रोजगार गावातच उपलब्ध होतो. कच्चामाल त्या ठिकाणीच उपलब्ध होतो .फक्त समस्या आहे ती विपणनाची .यामध्ये मात्र कमीतकमी तंत्रज्ञान कमीत कमी कौशल्ये आणि कमी मनुष्यबळाचा व कमी भांडवलाचा वापर करून उद्योगधंदे यशस्वी होऊ शकतात. स्थानिक बाजारपेठ निर्माण करणे किंवा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.ग्रामीण भागात सर्वच उद्योगधंदे करता येण्यासारखे आहेत .यासाठी उद्योजकांनी आपले लघु ,मध्यम कुटीर व मोठे उद्योग सुरू करण्यास काहीच हरकत नाही. म्हणून ग्रामीण भागातील उद्योगांचे राष्ट्रीय विकासात खूप मोलाचे योगदान आहे . ग्रामीण उद्योगाचे महत्त्व आपल्याला विसरून चालणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ:

1. प्रा. सुधीर सेवेकर- उद्योजकता संकल्पना आणि प्रेरणा –II- विद्या बुक्स पब्लिशर्स ,औरंगपुरा ,औरंगाबाद.
2. प्रा. ये. आर. रायखेलकर ,डॉ. बी. एच. दामजी -औद्योगिक अर्थशास्त्र -विद्या बुक पब्लिशर्स,औरंगपुरा ,औरंगाबाद.
3. डॉ. माधव बिरादार -महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था -विद्या बुकस पब्लिकेशन ,औरंगाबाद.
4. Wishwakosh marathi.gov.in
5. Indiawaterportal.org

28. शाश्वत शेती व पर्यावरणपूरक रोजगाराच्या संधी

Dr. Sudarshan Venkatrao Sonavane,
Dept. of Geography,
Shankarrao Jawale Patil College, Lohara .
TQ: Lohara Dist: Osmanabad

१.० गोषवारा :

पर्यावरणाचे मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण झाल्याने पर्यावरणाचा समतोल बिघडून त्यातून मनुष्याची आर्थिक, शारीरिक, मानसिक हानी झालेली आहे तर दुसऱ्या बाजूला लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात वाढल्याने बेरोजगारीचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला आहे. जगातील नैसर्गिक साधनांचा साठा मर्यादित असून एक ना एक दिवस त्यांचा क्षय होणार तर आहेच पण नैसर्गिक साधनांचा अती वापर केल्याने पर्यावरणाचे मोठे नुकसान होताना दिसते. त्यामुळे पर्यावरण पूरक अक्षय ऊर्जा साधनांचा वापर वाढवणे आवश्यक असून त्यामुळे पर्यावरणाचे होणारे नुकसान टाळता येईल. तसेच पर्यावरण पूरक रोजगाराच्या संधी निर्माण होऊन बेरोजगारीची समस्या नाहीशी करता येईल. पर्यावरण पूरक रोजगार निर्माण झाल्यास एका बाजूला पर्यावरण प्रदूषण कमी होऊन पर्यावरणाचे संवर्धन होईल तर दुसऱ्या बाजूला मोठ्या प्रमाणात रोजगारनिर्मिती होईल.

१.१ महत्वाचे शब्द: *पर्यावरण प्रदूषण, आर्थिक, मानसिक, रोजगारनिर्मिती, संवर्धन इत्यादी.*

१.२ प्रस्तावना:

आज तापमानात सतत होणारे वातावरणीय बदल, तापमानात होणारी वाढ लक्षात घेता पर्यावरण संरक्षण यासाठी पर्यावरण विभाग विविध उपक्रम राबवत आहे. हा विभाग आता लोकाभिमुख करण्यासाठी लोकसहभागही घेतला जात आहे. पर्यावरण रक्षणाचे महत्त्व जागतिक पातळीवर पटवून देण्यासाठी आणि पर्यावरणाचा ऱ्हास रोखण्यासाठी पर्यावरण विभागामार्फत प्रयत्न करण्यात येत आहेत. पर्यावरणाची गुणवत्ता वाढवणे, समस्या व संवर्धनाविषयी जागरूकता निर्माण करणे आणि पर्यावरणविषयक निर्णय घेण्याची क्षमता निर्माण व्हावी म्हणून पोषक वातावरणाची निर्मिती करणे हेच पर्यावरण विभागाचे मुख्य उदिदष्ट आहे.

स्वच्छ भारत' अभियानामुळे आपल्या देशात पर्यावरण क्षेत्रात व्यवसाय व उद्योगाच्या तसेच रोजगाराच्या अनेक संधी निर्माण होणार असून पर्यावरणपूरक वस्तू व यंत्रसामुग्रीच्या उत्पादनास मोठी बाजारपेठ उपलब्ध होणार आहे. सध्या बहुतेक शाळांमध्ये मुलांसाठी व मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे नाहीत व असली तरी त्यांची स्थिती अत्यंत असमाधानकारक आहे. क्रीडांगणे, बागा, एसटी वा रेल्वे स्टेशन, मंडई तसेच शहरातील रस्त्यांवर सार्वजनिक स्वच्छतागृहे फारच कमी असून त्यात भरीव वाढ करावी लागणार आहे. शहरातील कचरा स्वच्छतेसाठी घंटागाड्या, कचरा साठविण्याच्या टाक्या, कचरा वाहतुकीचे ट्रक व कॉम्पॅक्टर्स यांची संख्या बहुतेक ठिकाणी पुरेशी नाही. स्वच्छतागृहाच्या उभारणीसाठी लागणारे प्लंबिंग साहित्य, सेप्टीक टँक्स, बायोगॅस प्लँट यांची मागणीही प्रचंड प्रमाणात वाढणार आहे. याशिवाय कचरा प्रक्रियेसाठी तसेच सांडपाणी व मलजल शुद्धीकरणासाठी लागणाऱ्या यंत्रणा यांचे उत्पादन व प्लँट उभारणीचे मोठे प्रकल्प शहरांसाठी आवश्यक ठरणार आहेत. कारखाने व उद्योगांवरही घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी कडक बंधने येऊन त्यासाठी आवश्यक तंत्रज्ञान, यंत्रसामुग्री व ट्रीटमेंट प्लँट यांची गरज वाढणार आहे. वाहने व कारखान्यातून बाहेर पडणाऱ्या काजळी व दूषित वायूंमुळे होणारे हवाप्रदूषण टाळण्यासाठी विशेष व्यवस्था करावी लागणार आहे. याशिवाय प्रदूषणाचे मोजमाप करण्यासाठी प्रयोगशाळा तसेच केमिस्ट व मायक्रोबायॉलॉजिस्ट्स व तांत्रिक कुशल कामगार तसेच व्यवस्थापक यांचीही मागणी वाढून पर्यावरणतंत्रज्ञान शिक्षणास अधिक महत्व येणार आहे. केवळ 'स्वच्छ भारत' योजनेमुळे नव्हे तर सर्व नव्या प्रकल्पांसाठी पर्यावरण विषयक योजना करणे कायद्याने

आवश्यक असल्याने नजिकच्या भविष्यकाळात व्यवसाय व उद्योगक्षेत्रात पर्यावरण क्षेत्राला महत्वाचे स्थान मिळणार असून ते आपल्या भारताच्या निसर्गसंतुलित विकासास पूरक ठरणार आहे.

शेती व्यवसाय हा आज विविध पद्धतीने केला जातो व अत्याधुनिक ज्ञान, तंत्रज्ञानाचा वापर करून केला जातो आहे. असे असले तरी आजही शेती नैसर्गिक मुक्त वातावरणात केली जाते. वातावरणातील विविध बदलांचा परिणाम हा शेतीवर (पिकावर) चांगला किंवा वाईट अशा स्वरुपात होत असतो. पर्यावरण आणि वातावरण हे एकमेकांशी संलग्न आहेत. शेती व्यवसाय किंवा पिकांची व्यवस्थित वाढ व कमी खर्चात अधिक उत्पादन मिळविण्यासाठी पर्यावरण समृद्धी चांगली असणे हे अत्यंत आवश्यक आहे, ही बाब आता प्रकर्षाने जाणवू लागली आहे. त्यासाठी गावोगावी पर्यावरणाचे रक्षण करणे हे शेती क्षेत्रासाठी व सर्वांसाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण गोष्ट बनली आहे

१.३ शाश्वत शेती व पर्यावरण :

शासनाव्यतिरिक्त एक शेतकरी किंवा गावकरी/ नागरिक म्हणुन आपणही काही छोट्या-छोट्या गोष्टींमधून पर्यावरण वाचविण्यास हातभार लावू शकतो किंबहुना खारीचा वाटाही उचलू शकतो. कारण सर्वच गोष्टींमधून पर्यावरण वाचविण्यात शासनावर अवलंबून राहून चालणार नाही. देशात शेतक-यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. पर्यावर समृद्धीचे फायदे नक्कीच आपल्या देशाला व कृषी क्षेत्राला लाभदायक ठरणार आहेत. एक शेतकरी किंवा ग्रामस्थ, नागरिक म्हणून आपण पुढील गोष्टी करू शकतो. आपल्य शेतात/गावात शक्य त्या ठिकाणी पर्यावरण पूरक देशी वृक्षांची लागवड व संगोपन करणे शेतातील, परिसरातील वृक्षांची होणारी तोड थांबविणे विविध शासकीय योजनांचा पाठपुरावा करून अथवा लोकसहभागातून गावांतील जल/ मृदा संधारणाची कामे करणे पर्यावरणास घातक रासायनिक औषधांची फवारणी टाळणे. रासायनिक खतांचा अतिरिक्त वापर टाळणे शेतमाल अवशेषांपासून खत निर्मिती करणे महत्त्वाचे स्वतःकडून किंवा शेतमजूर अथवा नागरिकांकडून होणारी पशु-पक्ष्यांची शिकार थांबविणे शेती क्षेत्रात प्लास्टिकचा वापर कमीत कमी करणे अथवा उर्वरित प्लास्टिक कुठेही न फेकता व न जाळता ते शक्यतो रिसायकलिंगसाठी देणे. ह्या व इतर बहुतेक आवश्यकच गोष्टी आपण पर्यावरण बचावासाठी एक शेतकरी किंवा ग्रामस्थ/नागरिक म्हणू करू शकतो. नक्कीच काहींना ह्या गोष्टी अनावश्यक किंवा आपली जबाबदारी नाही किंवा शक्य नाही अशा वाटू शकतात. परंतु, आता आपल्याला हे विसरुन चालणार नाही की आपला देश कृषीप्रधान आहे व जोपर्यंत आपली नैसर्गिक विविधता (जैवविविधता) व पर्यावरण संपत्ती ही उत्तम होती, तोपर्यंत शेतपिकास चांगले दिवस होते.

सध्या आपल्या देशाची नैसर्गिक संपत्ती, पर्यावरण हे दिवसेंदिवस ढासळत चाललेले आहे व त्याचे वाईट परिणामही सध्या कृषी क्षेत्र प्रत्यक्ष-प्रत्यक्षरित्या भोगत आहे. त्यामुळे शेती क्षेत्रासाठी वे देशाच्या पर्यावरण समृद्धीसाठी शासकीय प्रयत्नांबरोबरच आता प्रत्येक शेतकरी, ग्रामस्थ व नागरिक यांच्याकडून प्रत्यक्ष
कृतीशील व यशस्वी प्रयत्न व्हावेत व प्रत्येकाने नक्कीच अशी सुरुवात केल्यास पर्यावरण समृद्धीत वाढ होऊन शेती क्षेत्रासाठी नवीन संधी उपलब्ध होऊन रोजगारात वाढ होईल.

शाश्वत शेती म्हणजे जमीन, पिके, वने, पशुधन, वन्यजीव, मासे, पर्यावरण इत्यादी पुनःर्जीत करण्याजोगे स्रोतांच्या प्रतवारीचा घसारा न होऊ देता संतुलीत व्यवस्थापन करून वर्तमान व भावी पिढीसाठी अन्न, वस्त्र व निवारा यांचा पुरवठा करणे होय. शाश्वत शेतीला सेंद्रीय शेती, नैसर्गिक शेती, पर्यावरणीय शेती असेही म्हणतात. शाश्वत शेतीत पर्यावरण संतुलनाला जास्त महत्त्व दिले जाते. म्हणून तिला पर्यावरणीय शेती म्हणतात. शाश्वत शेतीसाठी अन्नद्रव्ये व्यवस्थापनासाठी सेंद्रीय पदार्थ मुख्य स्रोत म्हणून वापरतात. शाश्वत शेतीचा मूलमंत्र देत जगविख्यात कृषी तज्ञ,व प्रगतशील शेतकरी वसंतराव नाईक यांनी शेती व शेतकरी हितासाठी संदेश दिला. शाश्वत शेतीला सेंद्रिय शेती असेही म्हटले जाते. भावी पिढीला आवश्यक असणाऱ्या मूलभूत स्रोतांना कोणत्याही प्रकारची हानी पोहचू न देता वर्तमान पिढीच्या गरजा भागवण्यासाठी अवलंबिण्यात आलेली शेतीची पद्धत होय.

१.४ शाश्वत शेतीचे फायदे :

१. पर्यावरणाचे संतुलन राखणे हा शाश्वत शेतीचा महत्त्वाचा फायदा आहे.

२. शाश्वत शेती साठी पिक उत्पादन खर्च कमी असतो.
३. शुद्ध पर्यावरण आणि कोणतीही हानिकारक अवशेष नसलेले अन्न उत्पादन शाश्वत शेतीद्वारे दिले जाते.
४. निव्वळ सामाजिक नफा जो असतो तो शाश्वत शेती पद्धतीत वाढतो.
५. प्रतिकूल हवामान व बाजार भावामुळे होणारे नुकसान शाश्वत शेतीद्वारे टाळता येते.

१.५ संशोधनाचे महत्त्व :

प्रस्तुत संशोधनात पर्यावरण पूरक रोजगाराच्या संधी मध्ये शाश्वत शेतीचे असणारे महत्त्व अभ्यासण्यात आले आहे.

१.६ संशोधनाचे उद्दिष्टे:

१. पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी आवश्यक असणाऱ्या शक्यता अभ्यासणे.
२. पर्यावरणपूरक उद्योगाचा पर्यावरण संस्थेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
३. शाश्वत शेती व रोजगार यांच्यातील संबंधाचे अध्ययन करणे.
४. शाश्वत शेतीच्या फायद्याचे अध्ययन करणे.

१.७ निष्कर्ष:

१. पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी पर्यावरणपूरक व्यवसाय व उद्योगांची आवश्यकता असल्याचे दिसते.
२. शाश्वत शेतीतून पर्यावरणाला अनुकूल असे धोरण राबविणे शक्य आहे असे दिसते.
३. शाश्वत शेतीच्या माध्यमातून रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होतील असे दिसते.
४. शाश्वत शेतीच्या फायद्यामुळे अनेक शेतकऱ्यांचा कल सेंद्रिय शेतीकडे वाढल्याचे दिसून येते.

१.८ संदर्भ:

१. फुले संजय, हमखास पैसा देणारी : रेशीम शेती, अग्रोवन , कृषी ज्ञानमाला.
२. शिंदे जगन्नाथ, कमी खर्चाची : सेंद्रिय शेती.
३. नाईकवाडी प्रशांत, तांत्रिक दृष्टिकोनातून सेंद्रिय शेती, सकाळ.
४. बरडकर दिलीपराव, एकात्मिक शाश्वत सेंद्रिय शेती.
५. अग्रोवन, दैनिक कृषी वार्तापत्र, २०२१.

29. उद्योजकता विकास

[Entrepreneurship Development]

Prof. Dr. Thore Shivaji Dattatraya
Arts Science and Commerce College,
Manmad – 423104 Dist. – Nashik.
Head – Dept. of Commerce.
Guide – Pune University

प्रस्तावना

जग हे सध्या स्पर्धेचे केंद्रबिंदू झालेले आहे. बाजारपेठा ग्राहकाभिमुख झाली आहे. व्यापारी ग्राहकाला देव मानत आहे. ग्राहकांच्या गरजा, आवडी-निवडी क्षणाक्षणाला बदलत आहे. तंत्रज्ञानाचा वापर सर्वत्र मोठ्या प्रमाणात होत आहे. यामुळे पर्यायी वस्तूचे उत्पादन होऊन लगेच वस्तु ग्राहक किंवा उपभोक्त्याच्या गरजा पुर्ण होण्यासाठी बाजारात उपलब्ध होत आहे. वाहतूक, दळणवळण, माहिती प्रसारण माध्यमे, माहिती तंत्रज्ञान, संशोधन, व्यापार, व्यवसाय व उद्योजकता विकास, आयात, निर्यात स्थानिक ते आंतरराष्ट्रीय पातळीपर्यंत सुरू आहे. यातून सहकार्य, विचाराची देवाण-घेवाण, शिक्षण, सर्व देशाचे दृढ व सलोख्याचे संबंध होत आहे. यामुळे जग जवळ आले आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत देश विकसित, विकसनशील वा अविकसित असला तरी उद्योजकतेला अनन्यसाधारण महत्व आहे. कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकासाचा दर उद्योजकतेच्या प्रमाणात ठरत असतो. प्रत्येक राष्ट्र आपल्या देशातील उद्योजकता कशी विकसित राहील यासाठी सदैव प्रयत्नशील असते. यावर देशातील रोजगार निर्मिती व जनतेच्या गरजा अवलंबून असतात.

भारत हा कृषीप्रधान देश असून या देशात ७०% पेक्षा जास्त लोक शेती व्यवसायावर अवलंबून आहे. या व्यवसायातून मुबलक स्वरूपात कच्चा माल उद्योजकतेसाठी मिळत असतो. म्हणून भारतामध्ये उद्योजकता विकासाला खूपच महत्व आहे. राष्ट्राचा आर्थिक कणा मजबूत करण्यासाठी उद्योजकता खूप महत्वाची आहे. या देशात मोठ्या प्रमाणावर उद्योजकांची आवश्यकता / गरज आहे. कारण भारताची लोकसंख्या १३८ कोटींच्या पुढे आहे. म्हणून उपलब्ध असलेल्या मनुष्यबळाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करून घेण्यासाठी उद्योगधंद्यांना चालना / प्रेरणा देणे खूप महत्वाचे आहे. हे सर्व संशोधनाच्या निरीक्षणावरून लक्षात येते.

भारत देशातील उद्योजकता विकासामुळे उपलब्ध साधन सामग्री व मनुष्य बळाचा वापर होऊ शकतो, त्यामुळे रोजगार उपलब्ध होऊन राष्ट्रीय उत्पन्नाचा आलेख वधारला जाईल. अर्थव्यवस्थेतील भक्कम आधार/ पाया म्हणजे उद्योजक होय. देशातील उद्योजकता विकास म्हणजे उपलब्ध साधनांचा पुरेपुर वापर व बेरोजगारीच्या समस्येवर उपाय होय. यातून रोजगार निर्मिती होते. व्यक्तीच्या उत्पन्नात वाढ होऊन ते त्यांच्या गरजा वेळेवर भागवितात व भविष्यकाळासाठी बचत करतात. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. देशात शांतता, समता नांदते हे विकास व प्रगतीचे चिन्ह आहे.

१. उद्देश : [Objectives]

अ) उद्योजकता विकास – अर्थ व व्याख्येचा अभ्यास करणे
आ) उद्योजकता विकासातील प्रक्रीयेचा अभ्यास करणे
इ) उद्योजकता विकासातील आव्हाने / अडथळ्यांचा अभ्यास करणे
ई) उद्योजकता विकासासाठी उपाययोजनेचा अभ्यास करणे

२. गृहीतके

अ) उद्योजकता विकास – अर्थ व व्याख्येचा अभ्यास करीत आहे
आ) उद्योजकता विकासातील प्रक्रीयेचा अभ्यास करीत आहे
इ) उद्योजकता विकासातील आव्हाने / अडथळ्यांचा अभ्यास करीत आहे
ई) उद्योजकता विकासासाठी उपाययोजनेचा अभ्यास करीत आहे

३. उद्योजकता विकास : अर्थ व संकल्पना Meaning & Concept of Entrepreneurship Development

वसंत देसाईच्या मते :

"उद्योजकता विकास ही अशी प्रक्रिया आहे. ज्यामध्ये व्यक्तींना विशेषत: व्यवसायातील उपक्रमांमध्ये अनिश्चित आणि जोखीमदायक परिस्थितीशी सामना करण्यासाठी कर्तुत्व आणि आंतरदृष्टीची प्रेरणा दिली जाते."

According to Vasant Desai in his book Dynamics of Entrepreneurial Development & Management :

"Entrepreneuship Development is a process in which persons are injected with motivational drives of achievement and insight to tackle uncertain & risky situations especially in business undertakings."

वसंत देसाई यांनी उद्योजकतेच्या विकासाच्या अनेक बाजू मांडल्या आहेत. त्यांच्या मते,

उद्योजकतेच्या विकासात नियोजन, धोरण ठरविणे, क्षमता वाढविण्यासाठी व कौशल्य विकसनासाठी प्रशिक्षण घेणे होय. उद्योजकता विकासामध्ये प्रशिक्षणाची योग्य पद्धत शोधणे, उद्दिष्टे ठरविणे व साध्य करणे, आपला विषय ठरविणे, व्यवसायाचे स्वरूप ठरविणे, वेळ ठरविण व त्याप्रमाणे प्रशिक्षण घेणे. इत्यादी गोष्टींचा किंवा बाबींचा समावेश उद्योजकता विकासामध्ये दिसून येतो. यामुळे उद्योजकता विकसित होण्यास सहाय्य व प्रेरणा मिळते.

४. उद्योजकता विकासातील प्रक्रिया : [Process of Entrepreneurship Development]

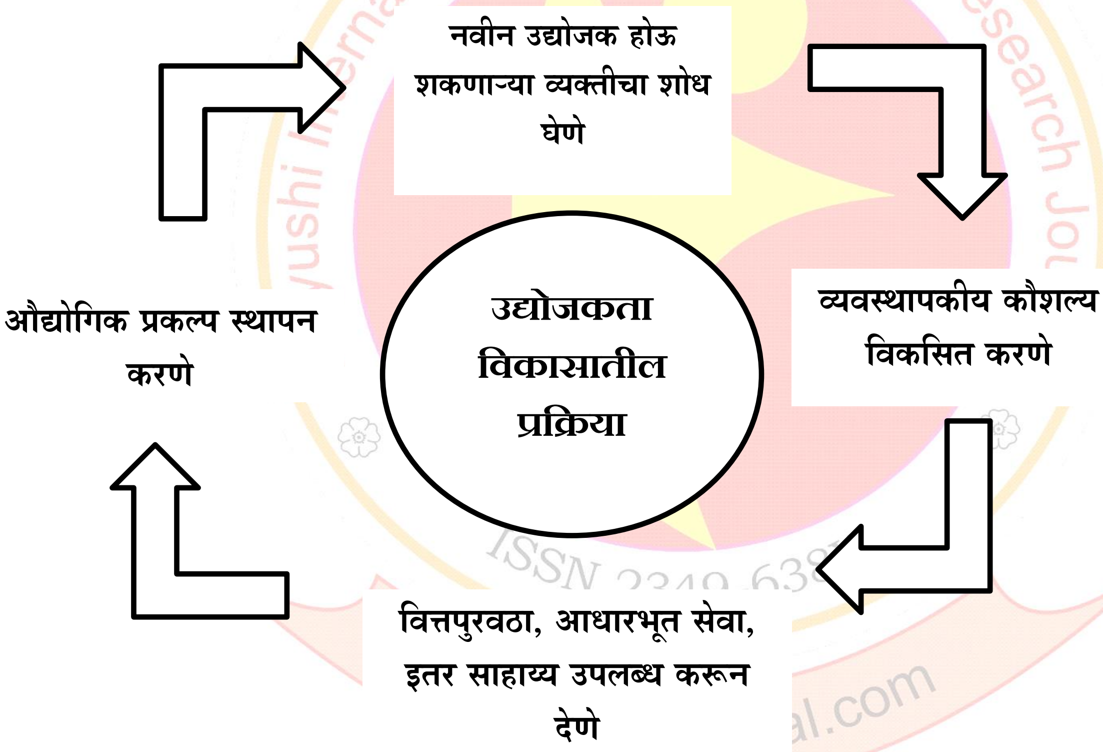

- संशोधनातून असे निदर्शनास येते की, उद्योजक आपला उद्योग विकसित करताना अनेक अडचणी / आव्हाने सामोरे जावे लागते. अनेक उद्योग आजारी पडतात. उद्योजकतेतील आव्हाने सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, सांस्कृतिक, कायदे, तांत्रिक इत्यादी पर्यावरणीय घटकांवर अवलंबून असतात.

५. उद्योजकता विकासातील आव्हाने / अडथळे : [Challenges/Barriers of Entrepreneuship Development]

भारत देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यापासून औद्यौगिक क्षेत्राचा विकास होत आहे. तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत उद्योजकतेला महत्व असून त्यासाठी सरकारने संस्थात्मक सहाय्य उपलब्ध करून दिले आहे. तरी सुद्धा भारतात उद्योजकतेत म्हणावी तशी वाढ झाली नाही आणि होताना दिसत नाही. कारण नवनवीन उद्योजक निर्माण होण्याची समाजाला गरज आहे. परंतु त्या प्रमाणात उद्योजक तयार होत नाहीत. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे उद्योजक तयार

होण्यासाठी त्यांना अनेक अडचणी / आव्हानांना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे उद्योजकांच्या घरातीलच मंडळी मोठ्या प्रमाणात विरोध करतात. तसेच बँका, सरकारी खाती व नियमांच्या चौकटी इत्यादी कारणांनी नवीन उद्योगधंद्यांना पाहिजे तशी गती मिळत नाही. तसेच सरकारची धोरणे, दिरंगाई इ. मुळे उद्योगधंदे विकसित होणे अवघड जाते.

भारतात आर्थिक सुधारणांची प्रक्रिया सुरू होऊन २५ वर्षापेक्षा जास्त कालावधी झाला. परंतु, व्यवसाय सुरू करतांना अनेक प्रक्रिया, टप्प्यांना तोंड द्यावे लागते. तसेच नवीन उद्योजकांना परवाने, नोंदणी, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक इ. अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो. इत्यादी कारणामुळे भारतीय उद्योजकता, व्यापार, व्यवसाय आणि उद्योगधंद्यांचा विकास मंदावलेला दिसून येतो. भारतात नवीन उद्योग सुरू करण्यासाठी जवळजवळ ७१ दिवस लागतात तर ऑस्ट्रेलिया मध्ये फक्त ०२ दिवसांत व्यवसाय सुरू करता येतो. अलिकडे भारतात उद्योजकता व उद्योगधंद्यांचा विकास होताना दिसत आहे.

उद्योजकता विकासातील आव्हाने / अडथळे पुढीलप्रमाणे :

उद्योजकता विकासातील आव्हाने / अडथळ्यांची पुढील प्रमाणे ९ विभागांत विभागणी करता येते. सांस्कृतिक, प्रशासन विषयक, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, आंतर सांस्कृतिक, कायदे विषयक, तांत्रिक, आंतरराष्ट्रीय इत्यादी.

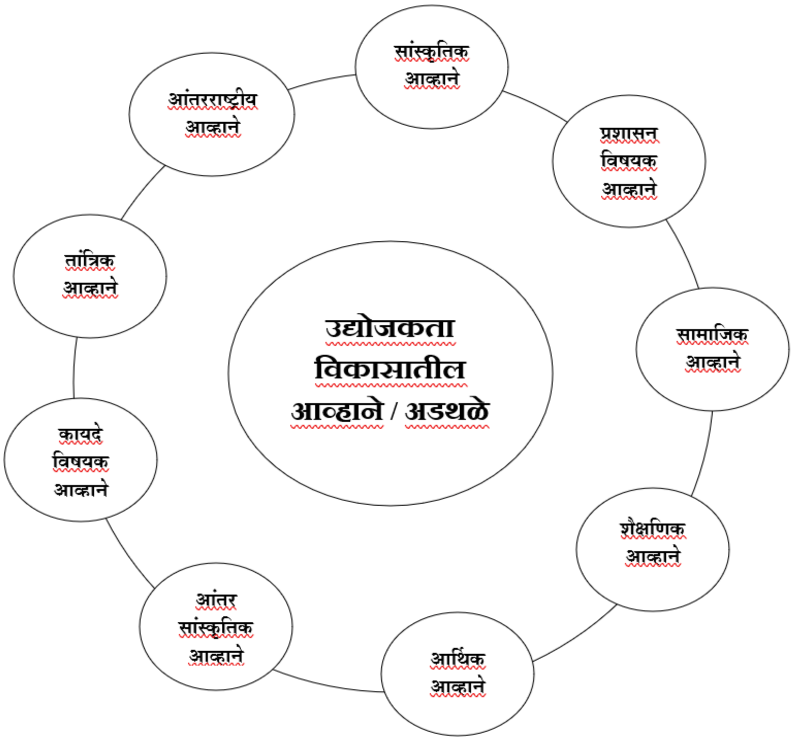

क) सांस्कृतिक अडथळे / आव्हाने :

समाज हा रूढी, परंपरा, निष्ठा अशा समजुतींनी बनलेला असतो. श्रद्धा, मूल्ये, परंपरा ही पिढ्यानपिढा चालत आलेली असते. मनुष्य मूल्यांप्रमाणे मार्गक्रमण करतांना दिसतो. मूल्य बदलणे, संस्कृतीमध्ये बदल करणे व मानसिकता बदलणे इ. मध्ये अनेक अडचणी येतात, म्हणून प्रत्येक उद्योजकाने सांस्कृतिक बदलांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

ख) प्रशासनविषयक अडथळे / आव्हाने :

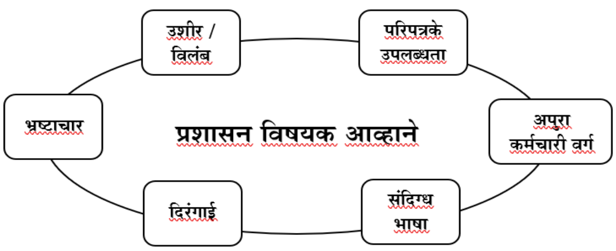

वरील प्रशासनातील अडचणी / आव्हाने आपल्याला दिसून येतात. देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील महत्वाचा घटक म्हणजे सरकार / प्रशासन. प्रशासनाच्या धोरणांचा उद्योगधंद्यांवर मोठ्या प्रमाणात परिणाम होत असतो. सरकारी धोरणांनुसार वस्तूंची निर्मिती, संख्या, किंमत, गुणवत्ता ठरत असते. प्रशासनाच्या अडचणींमुळे उद्योगांची प्रगती खुंटते.

ग) सामाजिक अडथळे / आव्हाने :

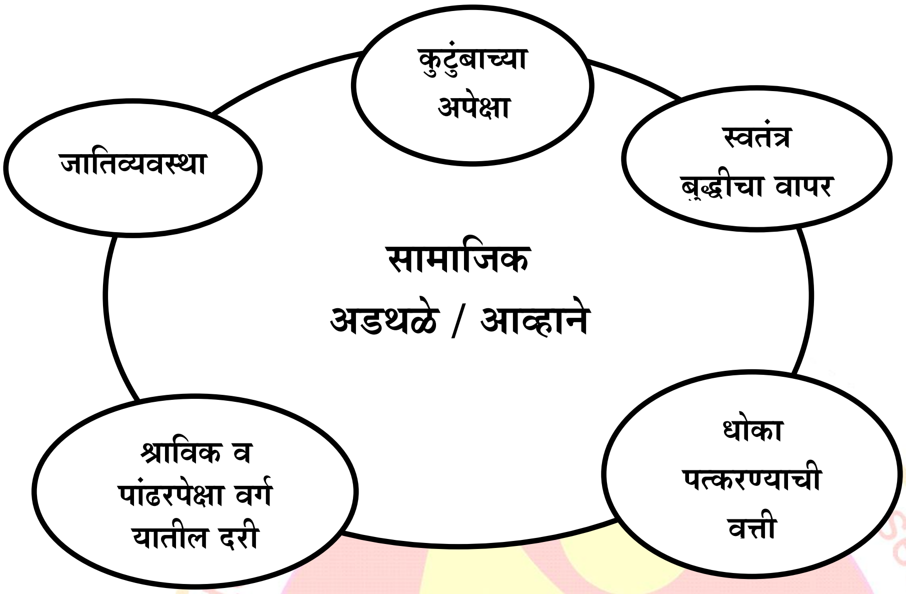

भारतात समाजाला प्राधान्य आहे. नोकरीत असलेल्या व्यक्तीकडे आदराने पाहिले जाते, उद्योजकांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन उपेक्षितच आहे. प्रगत देशात उद्योजकीय वर्गाला समाजमान्यता आहे. त्यामुळे तरूण वर्ग नोकरीच्या मागे लागतो. व्यक्ती धोका पत्करण्यास टाळाटाळ करतात, आणि नोकरी करण्यास प्राधान्य देतात.

घ) शैक्षणिक अडथळे / आव्हाने :

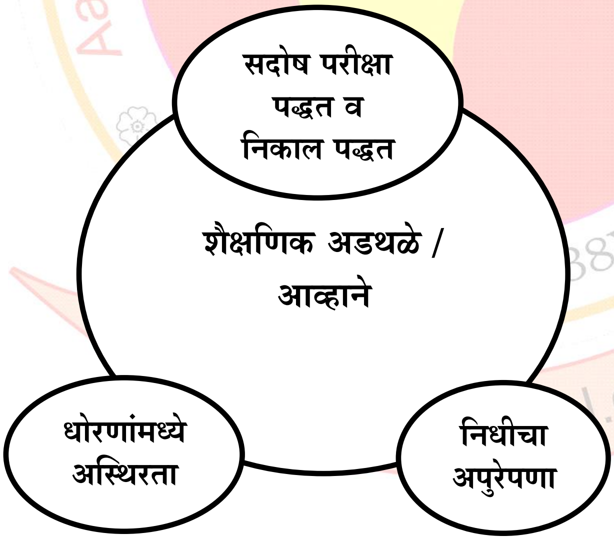

वरील अडथळे/ आव्हाने यातून असे निदर्शनास येते की, उद्योग क्षेत्रात यश संपादन करण्यासाठी उद्योजकांची कार्यक्षमता प्रभावी असावी लागते. उद्योग म्हणजे जोखीम व नवनिर्मिती. उद्योगाचे यश हे व्यावसायिकाचे बाह्य जगाशी असलेल्या संबंधावर अवलंबून असते. शिक्षणामुळे कोणतीही गोष्ट साध्य करणे सहज शक्य होते. पण भारतात हे प्रमाण कमी आहे. यामुळे अडचणी निर्माण होतात.

ङ) आर्थिक अडथळे / आव्हाने :

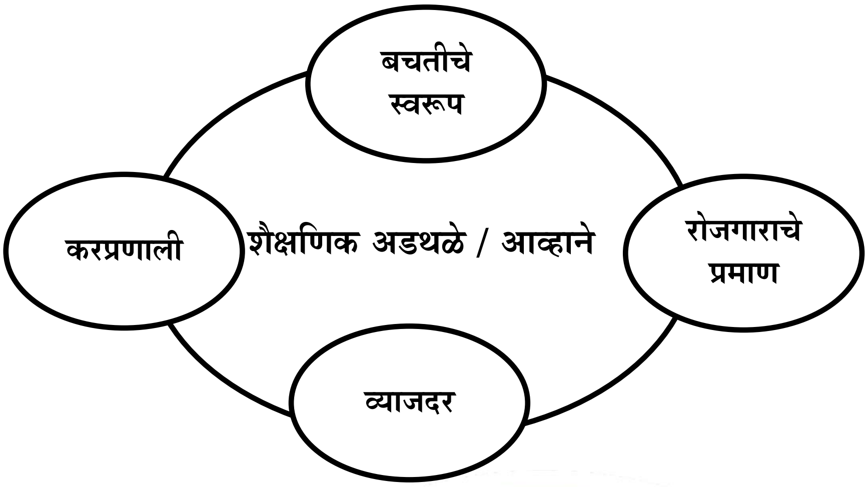

उद्योग, व्यापार, व्यवसाय आणि उद्योजकतेची वाढ, विकास व वृद्धी करावयाची असेल तर भांडवल महत्वाचे असते. बँकाव वित्तसंस्थांकडे पुरेसा निधी नसेल तर उद्योगांना पैसा पुरविण्यात अडचण येते. भारतीय लोक सोने, चांदी, जमीन इ. पैशाची गुंतवणूक करतात. आर्थिक वातावरण अनुकुल असेल तरच स्थिर स्वरूपाचे भांडवल व खेळते भांडवल सहज उपलब्ध होते. व्यवसायाची वृद्धी होते.

च) आंतर – सांस्कृतिक अडथळे / आव्हाने : भारत हा विविध संस्कृतींनी नटलेला देश आहे. सण, वार, सुट्या इ. ना खूप महत्व आहे. श्रमसंस्कृती रूजलेली नाही, कमी कष्टात जास्त पैसे हवे असतात, म्हणून उत्पादन बाजारात आणण्यापूर्वी सांस्कृतिक घटकांचा अभ्यास करावा लागतो.

छ) व्यवसाय क्षेत्र चालवितांना कायद्याचा काटेकोर अवलंब करावा लागतो.

ज) उद्योजकाला बदलत्या तंत्रज्ञानाच्या प्रवाहाकडे लक्ष देणे महत्वाचे आहे.

झ) सन १९९० नंतर जागतिकीकरण होऊन खुली अर्थव्यवस्था उदयास आली. GAT करारावर अनेक देशांनी सह्या केल्या. जागतिक बंधने शिथिल केली गेली, आणि जागतिक बाजारपेठ तयार झाली. आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीमुळे जागतिकीकरणामध्ये अनेक आव्हाने निर्माण झाली, हे निदर्शनास आले.

६. उद्योजकता विकासासाठी उपाययोजना : [Measures for Entrepreneuship Development]

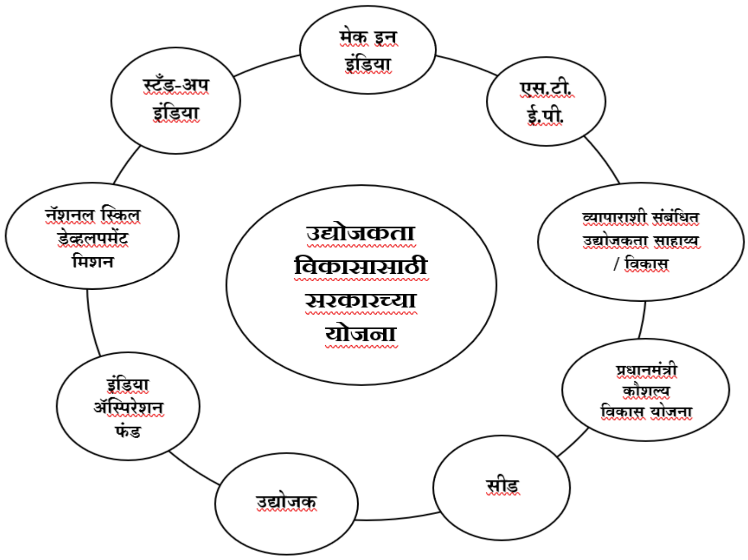

देशाच्या आर्थिक विकास आणि वाढीच्या प्रक्रियेत उद्योजकता विकास कार्यक्रम (EDP) खूप महत्वाचा भाग आहे. ईडीपी च्या माध्यमातून उद्योजक प्रतिस्पर्धी किंमतीवर विविध प्रकारच्या दर्जेदार वस्तू व सेवा तयार करून देशाचे आर्थिक स्वातंत्र्य मिळविण्यास सक्षम आहेत. उद्योजकीय विकास कार्यक्रमांमुळे दरडोई उत्पादनात वाढ होऊन लोकांचे जीवनमान सुधारले, म्हणून

शासनाने उद्योजकता विकासासाठी वरील उपाययोजना केल्या आहेत. यातून रोजगार निर्मिती होऊन लोकांचे उत्पादन वाढेल, बचत होईल आणि देशाचे राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ होईल.

७. समारोप

स्पर्धेच्या युगात जगभरातील एका उद्योजकांचे जागतिक स्वप्न म्हणजे उद्योजकता आहे. भारत देशात कितीही अडथळे उद्योगासाठी असले, तरी भारत विकसनशील देश आहे. सर्वच क्षेत्रात तंत्रज्ञान मोठ्या प्रमाणात वापरत आहे. उद्योगासाठी विविध बँक, वित्तीय संस्था खेळते भांडवल उपलब्ध करून देत आहे. वाहतूक, दळण-वळण, माहिती तंत्रज्ञान, माध्यमे इ. चा विकास झाला आहे. यामुळे जग जवळ आले आहे. स्थानिक ते आंतरराष्ट्रीय पातळीपर्यंत आयात-निर्यात होत आहे. यामुळे उद्योगाची वाढ, विकास व वृद्धी भारत देशात वेगाने होताना दिसत आहे.

८. संदर्भग्रंथ

अ) **व्यावसायिक उद्योजकता**
लेखक : डॉ. ज्ञानदेव लक्ष्मण निटवे, डॉ. रूपाली बिपीन शेठ
प्रकाशक : निराली प्रकाशन, पुणे – ४११ ००५
आवृत्ती : प्रथम (जानेवारी-२०२१)
मुद्रक : योगिराज प्रिंटर्स अॅण्ड बाइंडर्स, पुणे – ४११ ०४१
ISBN : 978-93-90506-50-7

आ) **भारतातील अर्थव्यवस्था समस्या आणि भवितव्य**
लेखक : डॉ. आर. के. दातीर, प्रा. आर. एम. चिंतामणी, प्रा. जी. जे. लोमटे, डॉ. सुहास आव्हाड
प्रकाशक : निराली प्रकाशन, पुणे – ४११ ००२
आवृत्ती : प्रथम आवृत्ती (जून २०१३)
मुद्रक : रचना ऑफसेट, पुणे – ४११ ००६
ISBN : 978-93-83073-61-0

इ) **व्यवसाय व्यवस्थापन**
लेखक : प्रा. सुरेश भिरूड, प्रा. भास्कर नाफडे
प्रकाशक : निराली प्रकाशन, पुणे – ४११ ००५
आवृत्ती : प्रथम (जुलै - २०१४)
मुद्रक : रचना ऑफसेट्स, पुणे – ४११ ०४६
ISBN : 978-93-5164-068-4

ई) **Business Management – II**
Author : Dr. Y. R. Thorat,Dr. Leena Sunil Modi (Gandhi)Dr. Neha Shantanu Puranik,Dr. Prashant Mohite
Publisher : Nirali Prakashan, Pune - 411 005
Printed By : Yogiraj Printers & Binders
Edition : First (December 2020)
ISBN : 978-93-90506-15-6
Distribution Branches : Jalgaon, Kolhapur, Nagpur, Delhi, Bengaluru, Hyderabad, Chennai, etc.

उ) **व्यापारी भूगोल**
लेखक : डॉ. वसुदेव साळुंके, डॉ. गणेश चव्हाण, डॉ. सुरींदर वावळे, प्रा. आकाश सोनवणे, प्रा. राजेंद्र पवार
प्रकाशक : प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव ४२५ ००१
आवृत्ती : ऑगस्ट-२०१९
ISBN : 978-93-89492-10-1
Website : www.prashantpublication.com

ऊ) **Business Entrepreneurship (Sem IV)**
Author : Dr. Vinit V. Rokade,Dr. Ganesh R. Patare
Publisher : Nirali Prakashan, Pune – 411 005

30. भारताची विदेशी व्यापारातील सद्यस्थिती : दिशा आणि रचना

(Status of India's Foreign Trade: Direction and Composition)

Prof.Dr. Thore Shivaji Dattatraya
Arts, Science &Commerce Collage,
Manmad Dist-Nashik (M.S)
Head- Dept. of Commerce.
Guide-Savitribai Phule Pune University
[Business Administration& Business Practices]

---

1. प्रस्तावना (Introduction):

जागतिकीकरणाच्या काळात विकसनशील देशांची उत्पादन क्षमता वाढविण्याशिवाय अर्थव्यवस्थेचा जलद आर्थिक विकास करणे शक्य नव्हते, उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवल, यंत्रसामग्री, यांत्रिक आणि तांत्रिक ज्ञानाची आवश्यकता असते. देशाला स्वातंत्र्य प्राप्ती झाल्यानंतर औद्योगिक क्रांती झाली. व्यापार, व्यवसाय व उद्योग, उद्योजकता यांची वाढ, विकास व वृद्धी झाली. यामुळे उत्पादन वाढले, देशी-विदेशी व आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरू झाला. यासाठी पर्यटन, वाहतूक, माहिती तंत्रज्ञान, शिक्षण, प्रशिक्षण, इत्यादी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात प्रगती झाली. परकीय चलन प्राप्त झाले, देशादेशाचे संबंध दृढ झाले, आयात निर्यात वाढली. यातून रोजगार निर्माण झाला, उत्पन्नाचे मार्ग वाढले, समाजातील जनतेच्या समस्या दूर झाल्या. मिळालेल्या प्राप्तीतून भविष्यकाळासाठी बचत करण्याची सवय लागली. देशात एकमेकांना सहकार्य करण्याची प्रवृत्ती समाजात निर्माण होऊन शांतता प्रस्थापित झाली.

वस्तू आणि सेवांच्या खरेदी-विक्रीला “व्यापार” असे म्हणतात. असा व्यापार जेव्हा एकाच देशातील जनतेमध्ये होतो, तेव्हा त्याला “देशी व्यापार” (Domestic Trade) असे म्हणतात. या उलट दोन देशांतील जनतेमध्ये जेव्हा वस्तुंची देवाण-घेवाण होते, त्याला “विदेशी व्यापार” (Foreign Trade) असे म्हणतात. अशा प्रकारे एक देश इतर अनेक देशांशी करीत असलेल्या वस्तूंच्या देवाण-घेवाणीचा “विदेशी व्यापार” असे म्हणतात. विकसनशील देशाची प्रगती, वाढ व विकास होण्यासाठी सर्वच क्षेत्रात आधुनिक पद्धतीचा वापर करणे गरजेचे असते. यातून माहिती तंत्रज्ञान यांचाही मोठ्या प्रमाणात फायदा होतो.

2. उद्दिष्टे (Objectives)

1) विदेशी व्यापाराचा अभ्यास करणे.
2) विदेशी व्यापाराचे महत्त्व अभ्यास करणे
3) भारताचा विदेशी व्यापार अभ्यास करणे
4) भारताच्या विदेशी व्यापाराची वैशिष्ट्ये चा अभ्यास करणे.
5) भारताच्या विदेशी व्यापाराची दिशाचा अभ्यास करणे.
6) निर्यात व्यापाराची रचनेचा अभ्यास करणे.

3. गृहितके (Hypothesis)

1) विदेशी व्यापाराचा अभ्यास करीत आहे.
2) विदेशी व्यापाराचे महत्व बाबत अभ्यास करीत आहे.
3) भारताचा विदेशी व्यापार अभ्यासत आहे.
4) विदेशी व्यापाराची वैशिष्ट्ये चा अभ्यास करीत आहे.
5) विदेशी व्यापाराची दिशा बाबत अभ्यास करीत आहे.

6) निर्यात व्यापाराची रचनेचा अभ्यास करीत आहे

4. विदेशी व्यापार (Foreign Trade)

व्यापारांमुळे देशाच्या विकासात व विविध क्षेत्रात वाढ, विकास व वृद्धी होते. उत्पन्नात वाढ, शिक्षणाचा प्रसार, माहिती तंत्रज्ञान, रोजगार वाढ, संबंध दृढ होतात.

विदेशी व्यापार तीन प्रकारचा:

अ) आयत व्यापार (Import Trade)

" एक देश दुसऱ्या देशांकडून वस्तूंची खरेदी करीत असेल तर त्याला 'आयात व्यापार' असे म्हणतात."

ब) निर्यात व्यापार: (Export Trade)

" आपल्या देशात तयार झालेल्या वस्तूंची एक देश दुसऱ्या देशाला विक्री करीत असेल तर त्याला 'निर्यात व्यापार' असे म्हणतात."

क) पुना निर्यात व्यापार (Re Export Trade)

" एखादा देश एका देशातून वस्तूंची आयात करून नंतर त्या वस्तू दुसऱ्या देशात निर्यात करीत असेल तर त्या व्यापाराला 'पुनर्निर्यात व्यापार' असे म्हणतात."

विदेशी व्यापाराचा देशाच्या आर्थिक विकासावर परिणाम होत असल्याने अर्थव्यवस्थेतील इतर घटकाप्रमाणे हा व्यापार एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे.

5. विदेशी व्यापाराचे महत्व (Importance of Foreign Trade)

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विकसनशील देशांची उत्पादन क्षमता वाढविल्याशिवाय अर्थव्यवस्थेचा जलद आर्थिक विकास होत नाही. सर्वच क्षेत्रात उत्पादनक्षमता वाढविण्यासाठी भांडवल, यंत्रसामग्री, यांत्रिक आणि तांत्रिक ज्ञानाची गरज असते. ह्या बाबी विकसनशील देशांजवळ पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसतात. त्यामुळे त्यांना मोठ्या प्रमाणावर त्या आयात निर्यात करावी लागते. अशा आयातीला "विकासात्मक" किंवा "विकासाभिमुख आयात" (Development Import) असे म्हणतात.

विकसनशील देशात विकासाची प्रक्रिया सुरू झाल्यानंतर देशातील उपलब्ध उत्पादन क्षमतेचा पूर्णपणे उपयोग करता यावा यासाठी कच्चा माल, मध्यम स्वरूपाच्या वस्तू, इत्यादींची आयात करावी लागते या आयातीला "देखभाल भरणपोषण आयात" (Maintenance Import) असे म्हणतात.

देशात विकासाची प्रक्रिया सुरू झाल्यानंतर किंमत पातळीत वाढ होणे अपरिहार्य असते. किंमत कमी ठेवण्यासाठी देशाला उपभोग्य वस्तूंची आयात करावी लागते. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने अन्नधान्याची केलेली आयात "उपभोग्य आयात" होती.

6. भारताचा विदेशी व्यापार
(Foreign Trade of India)

भारतात स्वातंत्र्यपूर्वी हि "विदेशी व्यापार" मोठ्या प्रमाणावर होता. म्हणून संशोधन अभ्यास करताना आपण स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळाचा पुढील प्रमाणे अभ्यास करू.

अ) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील विदेशी व्यापार :-

या काळात ब्रिटिश सरकारने भारताचे विदेशी धोरण इंग्लंडला लाभदायक होईल असे राबविले. भारतातून स्वस्त कच्चामाल इंग्लंडला नेऊन तयार झालेल्या पक्क्या मालाची विक्री जास्त भावाने भारतीय बाजारपेठेत केली जात असे. त्यामुळे कापूस, ताग, तेलबिया, चहा, चामडी, कच्चे लोखंड यासारख्या वस्तू भारतातून इंग्लंडमध्ये मोठ्या प्रमाणात निर्यात होत असत आणि कापड, यंत्रसामग्री, सायकली, मोटारी यांची भारतात आयात केली जात असे.

ब) स्वातंत्र्योत्तर काळातील विदेशी व्यापार :-

भारताची आयात इ.स. 1948 - 49 ते 1950 - 51 या काळात जास्त होती. फाळणीमुळे भारतात अन्नधान्याचा तुटवडा निर्माण झाला होता. ताग आणि कापसाची कमतरता जाणवत होती. मोठमोठी यंत्रे आणि भांडवली वस्तूंची गरज/आवश्यकता भारताला होती. यामुळे आयात ही निर्यातीपेक्षा जास्त होती. इ.स.1951 पासून भारतात नियोजनास सुरुवात झाली.

भारताचा विदेशी व्यापार 1990-91 ते 2009- 2010

सारणी क्र.01

वर्ष	निर्यात	आयात	व्यापार शेष
1990-1991	0,32,558	0,43,193	10,635
1995-1996	1,06,353	1,22,678	16,325
2000-2001	2,09,018	2,45,200	36,182
2002-2003	2,55,137	2,97,206	42,069
2003-2004	2,93,637	3,59,108	65,741
2004-2005	3,75,340	5,01,065	1,25,725
2005-2006	4,56,418	6,60,409	2,03,991
2006-2007	5,71,779	8,40,506	2,68,727
2007-2008	6,55,864	10,12,312	3,56,448
2008-2009	8,40,755	13,74,436	5,33,680
2009-2010	8,45,534	13,63,736	5,18,202

Source: Economic Survey 2010 - 2011

7. **भारताच्या विदेशी व्यापाराची वैशिष्ट्ये : - (Characteristics of Foreign Trade of India)**

सारणी क्र.02

भारतात नियोजनाला सुरुवात झाल्यापासून विदेशी व्यापाराच्या मूल्यात बरीच वाढ झाली आहे. इ.स. 1951 पासून भारताच्या आयात व निर्यात व्यापारात सतत वाढ होत आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाची गती जलद करण्यासाठी यंत्रे,

औद्योगिक साधन सामग्री, अन्नधान्य, खाद्य तेल, सिमेंट, इत्यादी वस्तूंची मोठ्या प्रमाणावर आयात करावी लागली. निर्यातीत वाढ होण्यासाठी भारतीय रुपयांचे अवमूल्यन करण्यात आले. परंतु त्याचाही निर्यात मूल्यातील वाढीवर फारसा अनुकूल परिणाम झाला नाही. भारतात इ.स. 1951 पासून सातत्याने व्यापार शेष प्रतिकूल होत आहे. हे भारतीय विदेशी व्यापाराचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. स्वातंत्र्यपूर्वी भारताचा विदेशी व्यापार इंग्लंड बरोबर होत असे. स्वातंत्र्यानंतर इतर ही देशांशी भारताचा व्यापार सुरू झाला. इ.स.1991 मध्ये विदेशी व्यापाराबाबत उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारण्यात आले. तर 1996 मध्ये व्यापक उदारीकरणामुळे विदेशी व्यापाराला चालना मिळाली.

8. भारताच्या विदेशी व्यापाराची दिशा (Direction of Foreign Trade of India)

एखाद्या देशाचा व्यापार इतर कोणकोणत्या देशांशी होतो. त्यावरून त्या देशाच्या विदेशी व्यापाराची दिशा लक्षात येते. स्वातंत्र्यापूर्वी भारताचा विदेशी व्यापार इंग्लंड आणि इंग्लंड चे मित्र देश यांच्याशीच होत असे. यामुळे हा व्यापार संकुचित होता. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताचा विदेशी व्यापार बराच व्यापक झाला असून भारताचे अनेक देशांशी व्यापारी संबंध प्रस्थापित झाले आहेत या देशांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

सारणी क्र.03

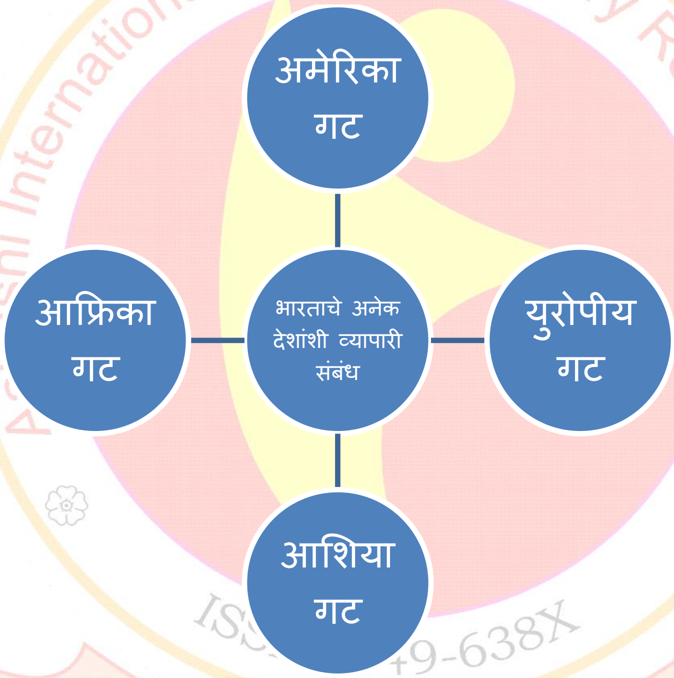

अमेरिका गटात – अमेरिका, कॅनडा, दक्षिण अमेरिका, इ. चा समावेश होतो.

युरोपीय गटात – फ्रान्स, पश्चिम जर्मनी, इटली, बेल्जियम, लक्झेंबर्ग, नेदरलंड, डेन्मार्क, आयलँड, इंग्लंड, ऑस्ट्रिया, नार्वे, स्वीडन, पोर्तुगाल, स्वित्झर्लंड, रशिया, बल्गेरिया, रोमानिया, इत्यादी देशांचा समावेश होतो.

आशिया गटात – अफगाणिस्थान, ऑस्ट्रेलिया, ब्रम्हादेश, कंबेडिया, श्रीलंका, चीन, फार्मोसा, हॉंग-कॉंग, लाओस, भारत, मलेशिया, नेपाळ, न्युझीलँड, बांगलादेश, पाकिस्तान, फिलिपाईन्स, सिंगापूर, थायलंड, व्हिएतनाम, इत्यादी देशांचा समावेश होतो.

अफ्रीका गटात – इजिप्त, दक्षिण आफ्रिका, केनिया, टांझानिया, नायजेरिया इत्यादी देशांचा समावेश होतो.

भारताच्या आयात व्यापाराची दिशा

सारणी क्र.04.

गट देश	1951 - 52 प्रतिशत प्रमाण	1993 - 94 प्रतिशत प्रमाण	2009 – 10 प्रतिशत प्रमाण
अमेरिका गट	36.3	17.4	32.4
युरोपीय गट	31.5	32.3	33.2
आशिया गट	22.7	47.7	32.6
आफ्रिका गट	9.5	2.6	1.8
एकूण	100.00	100.00	100.00

भारताच्या निर्यात व्यापाराची दिशा

सारणी क्र.05.

गट देश	1951 - 52 प्रतिशत प्रमाण	1993 - 94 प्रतिशत प्रमाण	2009 – 10 प्रतिशत प्रमाण
अमेरिका गट	28.2	20.9	36.9
युरोपीय गट	36.8	30.4	22.1
आशिया गट	27.8	45.7	39.3
आफ्रिका गट	7.2	3.0	1.7
एकूण	100.00	100.00	100.00

9.भारताच्या आयात व्यापाराची रचना

सारणी क्र.06

वस्तू गट	1970-71 प्रतिशत प्रमाण	1996-97 प्रतिशत प्रमाण	2009-10 प्रतिशत प्रमाण
उपभोग्य वस्तू आणि अन्नधान्ये	20.0	2.1	16.8
भांडवली वस्तू	24.7	23.1	29.9
कच्चा माल आणि इतर वस्तू	46.9	54.3	28.5
पेट्रोलियम पदार्थ	8.4	20.5	24.8
एकूण	100.00	100.00	100.00

भारतात विकासाची प्रक्रिया सुरूच असल्याने भांडवली वस्तूची आयात देखील सुरूच आहे. तसेच योजना काळात झालेल्या विकासामुळे भारतात उपभोग्य वस्तू आणि अन्नधान्याचे उत्पादन भरपूर प्रमाणात होत आहे. परंतु वाढत्या लोकसंख्या मुळे अन्नधान्याच्या किमती वाढत आहेत. त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आयात वाढली आहे. भारतात औद्योगीकरण होत असल्याने वस्तूंची मागणी वाढली आहे. उदा., रसायनिक खते, द्रव्य, लोखंड, पोलाद, मोती, जडजवाहीर इ. समावेश होतो. भारतात वाढत्या औद्योगिकरणामुळे आणि शहरीकरणामुळे पेट्रोलियम पदार्थ जास्त वापरले जातात. त्यामुळे या पदार्थांची आयात बरीच वाढली आहे.

10. समारोप [Conclusion]:-

भारताच्या विदेशी व्यापारामुळे देशात रोजगार निर्मिती अनेक देशांशी व्यापारी संबंध दृढ होऊन एकमेकांना सहकार्य, माहिती तंत्रज्ञान आयात-निर्यात सुरू झाली. दळणवळण, संदेशवहन, अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, कृषीक्षेत्र, शिक्षण सर्वच क्षेत्रात कमालीचा विकास झाला. यातून राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झाली. देशात शांतता प्रस्थापित झाली. भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी म्हणजे ब्रिटिश राजवटीत इसवी सन 1921 पर्यंत मुक्त व्यापाराचे धोरण होते. हे धोरण भारतासाठी हानिकारक आणि इंग्लंडसाठी हितकारक होते. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारताने संरक्षण धोरणाचा स्वीकार केला आहे. सध्या भारताच्या विदेशी व्यापारात होणारे बदल अनुकूलता दर्शवित आहे हे यावरून सिद्ध होते.

11 .संदर्भ ग्रंथ [Bibliography]

1.भारतीय अर्थव्यवस्था,डॉ. मेघा कानेटकर,श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर 440010
2. भारतीय अर्थव्यवस्था समस्या व भवितव्य, डॉ. आर.के.दातीर,आर. एम. चिंतामणी,जी.जे. लोमटे,डॉ. सुहास आव्हाड,निराली प्रकाशन पुणे 411005
3. भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास,प्रा.डॉ. एस.के.पगार,प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव
4. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र,डॉ. श.के.मोडक,विद्या प्रकाशन नागपूर
5. भारताचा प्रादेशिक भूगोल,ए.पी. चौधरी,अंकुशराव आहेर,अर्चना चौधरी,प्रशांत प्रकाशन जळगाव
6. पर्यावरणीय भूगोल,डॉ. आर. ई. नजन,डॉ.जी.के. चव्हाण,डॉ.पी.एन. साळवे,प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव
7. website
8. दैनिक पेपर, गावकरी, सकाळ लोकमत, महाराष्ट्र टाईम, Times of India, Indian express etc.

31. उद्योजकता विकासावर परिणाम करणारे घटक

डॉ. बी. एस. राजोळे
सहाय्यक प्राध्यापक:
वाणिज्य विभाग प्रमुख
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय लोहारा
Email ID: rajoleb@gmail.com

गोषवारा:

उद्योजकता विकास ची एक संघटनात्मक व पद्धतशीर विकासाची प्रक्रिया आहे. वाढत्या औद्योगीकरणासाठी उद्योजकता विकास ही एक महत्त्वाचे साधन आहे. उद्योजकता विकासाचा महत्वाचा उद्देश हा उद्योजकीय गुण असणाऱ्या व्यक्तींना उद्योगाच्या कार्याकडे आकर्षित करणे हा असतो. उद्योजकता विकास ही कोणत्याही देशाच्या विकासाची गुरुकिल्ली आहे.आपल्या देशात उद्योजकता विकास मोठ्या प्रमाणावर झाल्यावर आपण जगापुढे एक शक्तिशाली म्हणून उभे राहू शकतो. उद्योजकता विकासासाठी देशात व्यवसायिक पर्यावरण असणे गरजेचे असते. जागतिक विकासात विकसनशील आणि अविकसित अशा सर्व देशांमध्ये उद्योजकता विकासाला मोठ्या प्रमाणात महत्त्व असते.

शब्दकोश: *गुण, कौशल्य , ज्ञान, शिक्षण, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, वातावरण, संस्कृती, वय, संशोधकता, दृष्टिकोन, प्रशिक्षण,सामाजिक, राजकीय*

प्रस्तावना:

उद्योजकास आवश्यक असणारे गुण, कौशल्य , ज्ञान, शिक्षण, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, वातावरण, संस्कृती, वय, संशोधकता, दृष्टिकोन, प्रशिक्षण या यासारख्या महत्त्वपूर्ण घटकांचा समावेश अंतर्गत घटकात होतो. हे घटक निगडीत असल्याने अंतर्गत घटकांना व्यक्तिगत घटक असे म्हणतात. उद्योजकतेच्या वाढीसाठी या घटकांचे अगोदर अस्तित्व असणे आवश्यक असते. उद्योजकाची वाढ किंवा विकास पुणे प्रमाणात याचा अंदाज व्यक्तिगत घटकांच्या सहाय्याने घेणे आवश्यक होते. प्रत्येक उद्योजकांच्या अंगी काही गुण असतात.हे गुण व कौशल्य व्यक्तीच्या अंगी असतील तर उद्योजकतेची वाढ होण्याची शक्यता जास्त असते.. त्याचप्रमाणे देशातील हवामान, पूर्व इतिहास संस्कृती धार्मिक रूढी व परंपरा यांचा वैयक्तिक गुण विशेषावर प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष परिणाम होत असतो.

उद्योजकतेत वाढ कशामुळे होते. हे स्पष्ट कठीण आहे. परंतु त्याच्या सहकारी देशाच्या अभ्यास पाहणी वरून उद्योजकतेच्या फोन विकासाला कारणीभूत ठरणाऱ्या घटकांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.विकसित आणि अविकसित देशांमध्ये वैयक्तिक अंतर्गत घटकांमुळे उद्योजकतेच्या विकासाला गती येत असल्याने त्यांना दिसून आले होते.

बाह्य घटकांना परिस्थिती सापेक्ष किंवा बहिर्गत घटक असे म्हटले जाते.. उद्योजकतेच्या यशस्वीतेसाठी कितपत संधी मिळू शकेल हे बहिर्गत घटकावर ठरवता येते. उद्योजकास ज्या पर्यावरणात काम करावे लागते त्याची अनुकूलता उद्योजकतेच्या वाढीसाठी अत्यंत आवश्यक असते. उद्योजकाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, संस्कृतिक वातावरण आणि उद्योजकाचे कार्य यांचा परस्परावर परिणाम होत असतो. उद्योजक स्वत: पुढाकार घेऊन जबाबदारीने व्यवसायास प्रारंभ करीत असला तरी त्याला बहिर्गत घटकांमधून उत्तेजन मिळणे आवश्यक असते. व्यवसायाच्या सुरुवातीस तांत्रिक व आर्थिक मदत देण्यासाठी सरकार व इतर विकास संस्थांचे सहकार्य असले पाहिजे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. उद्योजकता विकासावर परिणाम करणाऱ्या अंतर्गत घटकाचा अभ्यास करणे.
2. उद्योजकता विकासावर परिणाम करणाऱ्या बहिर्गत घटकाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी दुय्यम साधनसामुग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. यासाठी संदर्भ ग्रंथ मासिके वृत्तपत्र इंटरनेट इत्यादी साधनसामुग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

उद्योजकता विकासावर परिणाम करणारे घटक:

उद्योजकता विकासासाठी पोषक वातावरण निर्माण होणे आवश्यक असते. उद्योजकता विकास अनेक घटकांचा समावेश असतो. हे घटक व्यक्तिशी निगडीत असतात देशातील राजकीय, सामाजिक, आणि आर्थिक परिस्थितीवर अवलंबून असतात उद्योजक हा योग्य प्रशिक्षण विकासात कार्यक्रमाद्वारे तयार होऊ शकतात. हे संशोधनावरून सिद्ध झालेले आहे. उद्योजकता विकासात अंतर्गत आणि बाह्य घटक परिणाम करीत असतात.

अंतर्गत घटक:

1.अभिप्रेरणा:

विशिष्ट प्रेरनेनुसार वर्तन घडून येणे या क्रियेला अभिप्रेरणा असे म्हणतात. बहुतेक वेळा आपल्या वर्तनात कारणीभूत असलेली विशिष्ट प्रेरणा व्यक्तीला स्पष्ट झालेली नसते.परंतु उद्योजक हे बदल घडवून आणण्याचे काम करीत असल्याचे त्यांच्याअभी प्रेरक प्रक्रियेचा अभ्यास भारतासारख्या विकसनशील देशात महत्त्वाचा ठरतो.म्हणूनच अभिप्रेरणा संशोधनास विशेष चालना मिळालेली आहे. नफरत कुणाच्याही पुणेकेलेल्या व्यवसायिक कार्याची इच्छा ही अभिप्रेरणा येथील एक घटक समजला जातो. माक्रोरी यांना भारतीय उद्योजकांच्या अभ्यासात असे दिसून आले की श्रीमंत होण्यापेक्षा मोठे होण्यास अधिक महत्त्व होते.उद्योगाचा विस्तार करण्यासाठी पुरेसा नफा मिळविला जातो.वेगवेगळ्या देशात अभिपरेनेणे मागील कारणे वेगवेगळी आहेत.असे त्यांना दिसून आले होते. इंडोनेशियातील उद्योजकांना संपत्ती मिळवणे सामाजिक प्रतिष्ठा सर्जनशीलतेस वाव आणि आत्मिक समाधान या गोष्टी महत्त्वाच्या वाटतात. याउलट जपानमध्ये काही उद्योजक नफ्याला महत्त्व देतात. तर काही राष्ट्रीय विकासाचे हेतूने प्रेरित झाल्याचे रेनिस यांना संशोधनात दिसून आले होते.

2.गुण विशेष व कौशल्य:

व्यवसायात यशस्वी होण्यासाठी उद्योजकाच्या अंगी असलेले विशेष गुण आणि कौशल्ये आत्मसात करावे लागते. उद्योजकास उपलब्ध संधीचा फायदा घेण्यासाठी योजना कार्यान्वित करण्याचे कौशल्य असणे आवश्यक असते. यासाठी उद्योजकाला भांडवल गोळा करणे, यंत्र सामुग्रीची मांडणी करणे, योग्य माल आणि मनुष्यबळ उपलब्ध करणे यासाठी योग्य व्यवस्थापन कोसळले उद्योजकाच्या अंगी असावी लागते. उद्योजक तांत्रिक कौशल्याचा उपयोग नवनिर्मिती करण्यासाठी करीत असतो.उद्योजकतेचा विकास व्हावा म्हणून निरनिराळ्या प्रकारचे कौशल्य प्राप्त करून घेण्यासाठी पुरेशी संधी मिळणे आवश्यक असते यातूनच उद्योजकता वाढीस लागते.

3.ज्ञान व माहिती:

व्यवसाय यशस्वी करण्यासाठी निर्णय प्रक्रियेत विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.उद्योजकाला आपल्या परिसरातील किंवा सभोवतालची सामाजिक, राजकीय, संस्कृतीक आणि आर्थिक वातावरणाची अधिक माहिती असली पाहिजे. त्याला व्यवसाय संबंधित कायदेविषयक माहिती असली पाहिजे.आणि कायद्यांची माहिती करून घेतली पाहिजे. त्याचप्रमाणे बाजारपेठेतील घडामोडी, अद्यावत ज्ञान असणे गरजेचे आहे. संबंधी आवश्यक ज्ञान व माहिती असणे फायदेशीर असते.

4.शैक्षणिक आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमी:

शिक्षण हा निर्णय घटक नसला तरी उद्योजकाची कार्यक्षमता आणि त्याचे एस त्याचा परिणाम होत असतो. जोखीम पत्करणे आणि नवनिर्मिती करण्यासाठी तंत्रज्ञान आणि जगाचा परिचय करून घेणे आवश्यक असते.हे सर्व शिक्षणामुळेच शक्य होते. उद्योजकतेत शिक्षणाबरोबर वैयक्तिक अनुभवाचा फायदा कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी होत असतो.व्यवसायातील नसल्याची संधी शिक्षण व्यवसायिक अनुभव आणि माहिती सहज उपलब्ध होणे या गोष्टीवर अवलंबून असते.

उद्योजकता वाडीत कौटुंबिक पार्श्वभूमी हा घटक अत्यंतमहत्त्वाची भूमिका बजावत असतो. एकत्र कुटुंब व्यवस्थेमुळे मालमत्तेतील गुंतवणुकीचा फायदा मिळण्यासाठी व्यवसायाच्या वाढीसाठी पैसा उभा करता येतो. असेघाडगे यांच्या संशोधनातून आढळून आले. कुटुंबाला व्यवसायाची पार्श्वभूमी लागली असेल तर भांडवल व व्यवस्थापनात अधिक आत्मविश्वासाने निर्णय घेण्यात येतात आणि उद्योजक यशस्वी होत असतात.

मकोरी यांच्या मते श्रेमाचे काम करणाऱ्या भूमिहीना मधून खेड्यामध्ये उद्योजकता वाढीय अनुकूल कौटुंबिक परिस्थिती साह्यभूत ठरत असते. व्यापारी कुटुंब आणि समाजातील व्यक्ती उद्योगात सहजपणे सहभागी होऊन यशस्वी होतात कारण त्यांच्या उद्योजकीय गुणवत्ता लहानपणापासून विकसित झालेली असते. उदा. वाणी. मारवाडी,गुजराती, सिंधी, पटेल समाज भारतात संयुक्त हिंदू कुटुंबातून चांगल्या परंपरा जोपासणे आणि कौशल्य विकसित करणे यामुळे उद्योजकता वाढीस वाव मिळतो. व्यक्ती कोणत्या जातीत व धर्मात जन्माला आला याचाही उद्योजकतेवर परिणाम होत असतो.

5.मानसशास्त्रीय घटक:

उद्योजक्ता आणि मानसशास्त्र यांचा परस्परांशी जवळचा संबंध आहे. उद्योजकाला अंतर्गत प्रेरणा स्त्रोत एक वरदान असते. उद्योजकतेचे मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न काही जागतिक नामवंत मानसशास्त्रीय यांनी केलेला आहे. यात प्रमुख्याने मकलॅंड,वेबर, हेगण, यांचा समावेश होतो. उद्योजकतेला विविध आर्थिक स्वरूपाची कार्य करण्यासाठी व निर्णय घेण्यासाठी उद्योजकाला मानसशास्त्रीय प्रेरणाची आवश्यकता असते. आणि या प्रेरणेमुळे एक उद्योजक सर्वसामान्य व्यक्ती पेक्षा वेगळा समजला जातो. उद्योजक आत मानसशास्त्रीय प्रेरणा उपजतच असतात असे नाही तर या प्रशिक्षणाने व अनुभवाने निर्माण झालेल्या असतात. धीरूभाई अंबानी, बिल गेट्स, बी जी शिर्के, गरवारे, मुकेश अंबानी, अनिल अंबानी, अझिम प्रेमजी, नारायण मूर्ती, भवरलाल जैन, यासारखे जागतिक उद्योजक असामान्य गुणामुळे झालेले आहेत.

बहिर्गत घटक:

1.**सामाजिक घटक:**

उद्योग हा समाजातील घटक असतो समाजातील आचार-विचारांचा पगडा त्याच्या मनावर झालेला असतो. उद्योजकतेच्या विकासाला चालना देण्याची प्रक्रिया समाजातूनच सुरुवात होते. शिक्षण आणि प्रशिक्षण माध्यमे सामाजिक गरजांची पूर्तता व लोकांना रोजगार प्राप्त होतो. यावरून उद्योजकता विकासात समाजाची भूमिका महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते. औद्योगीकरण, तांत्रिक सुधारणा, संघटन रचनेतील बदल यांना समाजाची मान्यता मिळाल्यास उद्योजकाच्या व्यवसायाचा विकास होतो आणि आर्थिक विकासाला गती प्राप्त होते. जातीव्यवस्था, व्यवसायाची परंपरागत वाटणी व पद्धती नवीन स्वीकारण्याची प्रवृत्ती, आधुनिकते बाबतचा दृष्टीकोण, कुटुंब पद्धतीची रचना या गोष्टीचा सामाजिक पर्यावरणात समावेश होतो. उद्योजकता विकासासाठी पोषक सामाजिक असे सामाजिक वातावरणामुळे शेतकरी गरजेचे असते. नंदी यांच्या मते, पोषक सामाजिक वातावरणामुळे शेतकरी कुटुंबात उद्योजकतेचा विकास चांगल्या प्रकारे झालेला आहे.

सामाजिक बदल झाल्याशिवाय देशात इतर कोणताही बदल परिणामकारकरीत्या करता येणार नाही. उद्योजकतेच्या विकासात प्रथम व्यक्ती घडली जाते. पण व्यक्तीला समाजाचे पाठबळ मिळाले तर ती प्रगती करू शकते. यासाठी उद्योजकाला मान्यता व प्रेरणा मिळेल असे सामाजिक वातावरण निर्माण होणे महत्त्वाचे मानले जाते. ब्डब्ल्यू यंग, मॅक्स वेबर, बीएफ होसलीज, कोहरन यांचे विचार हे समाजशास्त्रीय आहेत. या समाज शास्त्रज्ञांच्या मते उद्योजक ही एक व्यक्ती असते व समाजाची एक प्रतिनिधी असते किंवा विशिष्ट अशा सामाजिक संस्कृती मध्ये विकसित होत असते. त्यांच्या मते, उद्योजकांना असलेली भूमिका यांच्या आधारे उद्योजकांची निर्मिती होत असते, उद्योजक समाजातील एक आदर्श व्यक्ती असते त्यांची स्वतःच्या व्यवसाय बाबतची भूमिका, सामाजिक समूहाकडून अपेक्षित भूमिका व समाजाच्या अपेक्षित गरजा यावर त्यांची प्रगती व कामाचा दर्जा अवलंबून असतो. त्याची मनोभूमिका आणि अपेक्षित भूमिका करण्यामागे सामाजिक मूल्यांची योगदान असते.

हॉस्लीज यांच्या मते,उद्योजकतेचा विकास फक्त अशा समाजात शक्य आहे की ज्या समाजात सामाजिक प्रक्रिया स्थिर नसते. तसेच वेबर यांच्या मते उद्योजकाचे स्पर्धात्मक परिस्थितीतील यश हे त्यांच्या नवनिर्मिती वर अवलंबून असते. काही राष्ट्रांमध्ये राजकीय आणि आर्थिक आदर्श आणि कायद्याची रचना या उद्योजकीय उपक्रमांना प्रोत्साहन देणाऱ्या असतात. तसेच सामाजिक स्थलांतर या घटकांचा उद्योजक ते वर परिणाम होत असतो.

2.**आर्थिक घटक :**

उद्योजकता ही आर्थिक वृद्धीचा कारणीभूत ठरत असते. परंतु जिथे आर्थिक विकासाचा वेग अधिक असतो. तिथे उद्योजकतेला पोषक वातावरण असते. उद्योजकता विकासात आर्थिक लाभ हा घटक अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. आर्थिक लाभ मिळवणे ही मानवी प्रवृत्ती आहे. या प्रवृत्तीमुळे इतर घटकांचा आर्थिक लाभ होत असतो. ही प्रवृत्ती आर्थिक विकासाला कारणीभूत ठरत असते. अनुकूल आर्थिक वातावरणा उद्योजकतेची वाढ चांगल्या प्रकारे होत असते. उद्योजक त्यामुळे आर्थिक बदल होत असतात. त्यामुळे आर्थिक वाढ आणि विकास होत असतो. यामुळे उद्योजगता उदयास येते. ग्राहकांची आवड निवड, वाहतूक व्यवस्था यासारखे महत्त्वपूर्ण घटक उद्योजकता उदयास येण्यास आणि विकासात कारणीभूत ठरतात आणि यातूनच उद्योजकतेची आर्थिक वाढ होत असते.

भांडवलाची चलन क्षमता वाढवून ते व्यवसायासाठी उपलब्ध होणे, कर्ज देण्याची पद्धती सुटसुटीत असणे आणि व्याजाचा दर व परतफेडीची पद्धत सोयीस्कर असल्यास उद्योजकता वाढीस लागते. तसेच उद्योजकतेला कच्चामाल उपलब्ध होणे आणि वाहतुकीची साधने उपलब्ध करून देणे व सरकारी धोरण उद्योजकता वाढीस उपयुक्त असणे. हे सर्व घटक सरकार उपलब्ध करून देऊ शकते. जलद संदेशवहन, वस्तू व सेवा न स्थिर मागणी, स्वस्त वीज पुरवठा, श्रमिकांच्या पुरवठ्यात सातपुते, कुशल व अकुशल कामगारांची उपलब्धता अशा काही गोष्टींमुळे उद्योजकाला अनुकूल असे व्यवसायिक व आर्थिक

वातावरण निर्माण होते. यामुळे उद्योजक अल्पकाळात प्रगती साध्य करून आर्थिक विकास वाढ होते. पापा नेक आणि हॅरिसया अर्थतज्ज्ञांच्या मते उद्योजकता आणि आर्थिक विकास अशाच परिस्थितीत असेल की तेथे विशिष्ट व पोषक असे वातावरण उपलब्ध आहे. विविध प्रकारच्या बाजारपेठेतील उणिवा आणि अपुऱ्या आर्थिक धोरणामुळे उद्योजकता विकासाचा अभाव आढळून येतो.

3. राजकीय घटक:

उद्योजक ते वर परिणाम करणाऱ्या विविध घटकावर वातावरणाचा प्रभाव पडतो. देशातील अर्थव्यवस्थेवर राजकीय वातावरणाचा अधिक परिणाम होत असत. राजकीय वातावरणात सरकारी धोरणाचा समावेश असतो. उद्योजकता वाढीसाठी राजकीय घटक हा एक विशेष घटक समजला जातो. कर विषयक धोरणात किंमत निर्धारण व प्रादेशिक निर्बंध यांच्या माध्यमातून सरकार बाजारपेठेवर नियंत्रण ठेवू शकते. त्यामुळे विशिष्ट व्यवसायिक क्षेत्रातील उद्योजगत एस उत्तेजन देता येते. सरकार उद्योजकांना प्रशिक्षण देण्याच्या विविध योजना राबवू शकते. प्रकल्प अहवाल, वित्तीय अंदाजपत्रक, हिशोब, जाहिरात याबाबतच्या प्रशिक्षणासाठी उद्योजकांना अधिक फायदा होत असतो. तांत्रिक आर्थिक आणि कामगार विषयक समस्या साठी मार्गदर्शनाची व्यवस्था सरकार उपलब्ध करून देत असते. याकरिता सरकार धोरणाची आखणी करत असते. तसेच विकास महामंडळे, माहिती सेवा, औद्योगिक वसाहती, प्रशिक्षण केंद्र लहान उद्योगासाठी महामंडळे, निर्यातीत वृद्धी अशा विविध प्रकारच्या यंत्राद्वारे सरकार उद्योजकतेच्या विकासासाठी हातभार लावून पोषक असे राजकीय वातावरण निर्माण केले जाते. मक्तेदारीवर नियंत्रण ठेवल्याने अर्थव्यवस्थेतील ताण कमी होतो. काही व्यवसाय चक्र लहान उद्योगांसाठी राखून ठेवण्यात येतात. कर विषयक धोरणाद्वारे भांडवल निर्मितीची उत्तेजन दिले जाते. भारत सरकारच्या अनुकूल धोरणांच्या आणि पोषक अशा व्यवसायात यश प्राप्त करण्यासाठी औपचारिक आणि सामाजिक संबंध तसेच राजकीय सहकारी या आवश्यक गरजा झालेले आहेत राजकीय संबंध सामाजिक सहभाग व इतर संपर्क उद्योजकतेच्या दृष्टिकोनातून फार महत्त्वाचे असते. पोषक सहकारी व सामाजिक मान्यता हे दोन घटक यशस्वी उद्योजक महत्त्वाच्या असतात. अशा रीतीने राजकीय स्थैर्य, सिद्धी प्रेरणा, साहेब भूत संस्थाची अस्तित्व, पोषक असे सरकारी धोरण यासारखे महत्त्वपूर्ण घटक उद्योजकता विकासासाठी पोषक असतात.

4. संस्कृतीक घटक:

एखादा देशाच्या लोकांची मानसिक जडणघडण बऱ्याच प्रमाणात शेतीतील संस्कृतीक घटकावर अवलंबून असते.लोकांचे विचार बदल स्वीकारण्याची तयारी, वागणूक व सवयी यावर संस्कृतीचा खोलवर ठसा उमटलेला असतो. लोकगीते, सण व धार्मिक भावना, अंधश्रद्धा या संस्कृतीचे प्रतिबिंब दिसून येते. उद्योजकतेच्या अभ्यासातअसे निदर्शनास येते की उद्योजकाला बालपणातच त्याच्यावर जे संस्कार झालेले असतात त्यावरून त्याचे ध्येय, प्रेरणा व काम करण्याची क्षमता यांचे स्वरूप त्याच्या मनावर झाले असते.

संस्कृती वातावरणाचा उद्योजकाच्या कार्यावर विविध प्रकारे प्रभाव पडत असतो. देशातील बचत आणि गुंतवणूक ही संस्कृतीवर प्रभाव अवलंबून असते. हे उद्योजकास अवगत असेल तर भांडवल उभारणी अडचण येत नाही. काही संस्कृतीत औद्योगिक काम हे कमी प्रतीचे समजते अशा प्रदेशातील लोक औद्योगिक वातावरणाशी तडजोड करीत नाहीत. ती स्वतः च्या सवयीनुसार वागून की नुसार ते अवलंब करीत असतात. म्हणून उद्योगाच्या विकासात अडथळे निर्माण होत असतात विशिष्ट संस्कृती विचार प्रवाह यामुळे काही प्रकारचे व्यवसाय यांना प्रतिष्ठा प्राप्त होत असते. अशा या व्यवसायाचा विकास होत असतो. तसेच सांस्कृतिक वातावरणात प्रमाणे बदल होण्यास काही कालावधी निघून गेल्यानंतर औद्योगिक विकासात बदल होत असतो. तसेच शिक्षणाचा प्रसार, सरकारचे अनुकूल धोरण व आधुनिक युगातील औद्योगिक संस्कृती यामुळे वातावरणात बदल झाल्यास उद्योजकतेची संस्कृती वाढीस लागते. भारतीय व्यवसायिक वातावरणाची एक अभ्यासक हेलन लॅब यांच्या मते, अर्थ रचनेतील प्रचंड आदलाबदल मुळे सामाजिक मूल्यामध्ये तर बदल झाल्यामुळे उद्योजकांपुढे अल सांस्कृतिक समस्या सुटू शकतील भारतात विशेषता ग्रामीण भागात विशिष्ट जातीच्या मुलांना कौटुंबिक संस्कृतीचा असल्याने त्यांच्या जाती संबंध नसलेल्या क्षेत्रातील उद्योजक मध्ये प्रवेश करु दिला नाही.

सारांश:

उद्योजकता विकास कार्यक्रमाच्या खेरच्या अवस्थेत अनुकरण आणि मूल्यमापन या दोन गोष्टीचा समावेश असला पाहिजे. दुसरं म्हणजे पाठपुरावा करणे प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि इतर सुविधा किती उद्योजकांना लाभ घेतला त्याची माहिती संकलित केली पाहिजे.आणि त्यानुसार उद्योजक विकास कार्यक्रमात फेरबदल केली पाहिजे. त्याचप्रमाणे वर्तमान काळात विकास कार्यक्रमाचे वस्तुनिष्ठ असे मूल्यमापन केले पाहिजे यांच्याकडून विकास कारखाना चा पुरावा पुरेसा लाभ घेतला जात नाही अशा उद्योगाची पाहिजे उद्योग विकास कार्यक्रम यशस्वी करायचा असेल तर त्याची आखणी शास्त्रोक्त पद्धतीने केलेली

असावी. त्याची त्याचबरोबर सर्वसमावेशक असेल तर देशातील उद्योजक विकासाचीसुचित देता येते आणि नवोदित उद्योगाची एक साखळी निर्माण होते. उद्योजक विकास कार्यक्रमाचे यशापयश सरकारच्या सक्रिय सहभाग प्रोत्साहनपर कार्यक्रम सुयोग्य धोरणांवर अवलंबून असते. अशा कार्यक्रमासाठी स्वतंत्र संस्था स्थापन करून त्याद्वारे ही कार्यक्रम राबविणे गरजेचे असते.

संदर्भ ग्रंथ:

1. येवले, अरुण, सुखदाने, छाया चौधरी, अरविंद(2010) उद्योजकता विकास, जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन.
2. कडवेकर,व्ही, सी.ए. आणि कोठावदे, आर.(2005) व्यवसायिक उद्योजकता, पुणे डायमंड बुक डेपो.
3. कडवेकर,व्ही. आणि कोठावदे, आर.(2006) व्यवसायिक उद्योजकता -2, पुणे:डायमंड बुक डेपो.
4. कडवेकर,व्ही. आणि कोठावदे, आर.(2007) व्यवसायिक उद्योजकता-3, पुणे डायमंड बुक डेपो.
5. देशमुख, प्रभाकर(2002)उद्योजकता विकास, नागपूर: पिंपळापुरे अँड कंपनी पुब्लिकशन.
6. Khan M.A.(1992) Entrepreneurship Development in India,New Delhi: Kanishka Publication House.
7. Gupta,C.B.(1999) Entrepreneurship and Small Business Management,New Delhi: S Chand & co.
8. Khanka,S.S.(2001) Entrepreneurship Development ,New Delhi: S Chand & co.
9. Desai,Vasant (2001) Dynamics of Entrepreneur Development and Management,New Delhi.

32. क्रीडा क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी

Prof. Ashtekar Nitin Vasantrao,
Physical Director,
S.J.P. Mahavidyalaya, Lohara,
TQ - Lohara, Dist- Osmanabad,

१.१ गोषवारा :

आधुनिक काळात क्रीडा क्षेत्राला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले असून क्रीडाविश्वातील अनेक लोकप्रिय खेळांना लोकांनी अक्षरशः डोक्यावर घेतले आहे. क्रिकेट, हॉलिबॉल, टेनिस, फुटबॉल, अथलेतिक्स यासारखे नावाजलेले खेळ असून यातील प्रसिद्ध खेळाडू आज जागतिक पातळीवर कोट्यवधी रुपयांची कमाई करताना दिसतात. आज प्रादेशिक, राज्य पातळीवरील खेळाडूंना अधिक महत्त्व आल्याने खेळ आज रोजगाराचे एक महत्वाचे साधन बनले आहे. एका बाजूला मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी वाढत असताना क्रीडा क्षेत्रात रोजगाराच्या मोठ्या संधी असून शालेय जीवनापासून महाविद्यालयात आज क्रीडा विभागाची स्थापना केलेली दिसते. राज्य व केंद्रीय पातळीवर क्रीडा क्षेत्राचा विकास साधण्यासाठी स्वतंत्र असे क्रीडा मंत्रालय स्थापन करण्यात आलेले आहे.

महत्वाचे शब्द : *आधुनिक, क्रीडा विश्व, क्रिकेट, हॉकी, फुटबॉल, केंद्रीय, कोट्यवधी इत्यादी.*

१.२ प्रस्तावना :

अलीकडील रिओ ऑलिम्पिकमधील आपल्या मुलींनी केलेली खेळातील कामगिरी आपल्याला क्रीडा क्षेत्रात अच्छे दिनचे स्वप्न पुरे करण्यास बळ देणारे आहे… मग खेळ कोणतेही असोत- एशियन गेम्स, कॉमनवेल्थ गेम्स किंवा २०२० मधील टोकियो येथील ऑलिम्पिक गेम्स! म्हणूनच करिअर करण्यास क्रीडा क्षेत्रात भरपूर संधी आहेत. आपल्याकडील बरेच कुस्तीगीर हे राष्ट्रीय शालेय खेळ, खुल्या राष्ट्रीय आणि लुसोफोनिया किंवा आंतरराष्ट्रीय खेळांमध्ये चमकले आहेत. पण स्पोर्ट मेडिसीनविषयी अपुरी माहिती असल्यामुळे बऱ्याच उमलत्या खेळाडूंचे खेळातील करिअर धोक्यात येऊ शकते. सध्या गोव्यामध्ये सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट कोणती असेल तर ती आहे पुनर्वसनाचे आणि खेळाच्या विज्ञानाचे महत्त्व जाणून घेणे! खेळाच्या क्षेत्रातील सगळ्या पातळ्यांवर योग्यरीत्या जनजागृती करण्यात आपण यशस्वी झालो तर बऱ्याच खेळाडूंची जास्तीत जास्त काळजी घेतली जाऊन त्यांचे करिअर वाचवण्यात त्यांना यश मिळू शकेल.

''स्पोर्टस्'' म्हणजेच ''क्रीडा किंवा खेळ'' हे क्षेत्र बऱ्याच करिअरच्या संधी उपलब्ध करून देते.क्रीडा शिक्षकाला विविध शाळा, कॉलेजेस, विद्यापीठांमध्ये संधी मिळू शकते. शाळांमध्ये एक क्रीडा प्रशिक्षक किंवा फिजिकलएज्युकेशन टीचर विद्यार्थ्यांचे चारित्र्य घडविण्यास, शारीरिक स्वास्थ्य राखण्यास आणि विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्त आणण्यात मदत करतो. तसेच स्पोर्टस्मनशिप स्पिरीट म्हणजेच खिलाडू वृत्तीसुद्धा विद्यार्थ्यांच्या मनात तो स्थापित करू शकतो.शाळेत शिक्षक होण्याकरता कुणालाही बीपीएड – बॅचलर ऑफ फिजिकल एज्युकेशन – दोन वर्षांचा कोर्स करावाच लागतो.हा कोर्स पदवी घेतल्यानंतरही करता येतो.कला, विज्ञान किंवा वाणिज्य किंवा कोणत्याही शाखेतील पदवीधर हा कोर्स करू शकतो.उच्च माध्यमिक पातळीवरील क्रीडा शिक्षक बनण्यासाठी एकट्याला मास्टर म्हणजेच उच्च पदवी – (एम्पीएड्) प्राप्त करणे गरजेचे असते.गोव्यामध्ये एकच कॉलेज आहे – पणजी येथील डॉन बॉस्को कॉलेज जेथे बीपीएडचा कोर्स उपलब्ध आहे. त्यात ५० जागा आहेत. डायरेक्टर ऑफ फिजिकल एज्युकेशन- शाळा किंवा कॉलेज पातळीवर – फिजिकल एज्यु.मध्ये उच्चपदवी तीसुद्धा ५५% गुण (बी-ग्रेड) असणे आवश्यक असून नॅशनल एलिजिबिलिटी टेस्ट (एन.इ.टी.) ची परीक्षा – युनिव्हर्सिटी ग्रान्ट कमिशन, नवी दिल्ली किंवा स्टेट एलिजिबिलिटी टेस्ट – (एस.इ.टी.) – जी सावित्रिबाई फुले विद्यापीठ, पुणे येथून यशस्वीपणे पार केलेली असावी लागते.

खेळातील मार्गदर्शक (कोच) किंवा गुरू बनूनही खेळात करिअर करता येते.भारत रत्न सचीन तेंडुलकरचे गुरू रमाकांत आचरेकर यांनी जागतिक पातळीवर श्रेष्ठत्व मिळविलेले आहे.पी.टी.उषा, विराट कोहली आणि इतर बऱ्याच उच्चतम खेळाडूंनाही गुरु-शिष्य परंपरेनुसार गुरू किंवा प्रशिक्षक मिळाले आहेत जे आपल्या देशाने जगाला दिलेली देणगी आहे.कोच किंवा प्रशिक्षक बनण्यासाठी नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ स्पोर्टस्, पतियाला-पंजाब या संस्थेमध्ये प्रशिक्षण घ्यावे लागते.त्यानंतर त्याला राज्य पातळीवर क्रीडा संचालनालयातर्फे त्या त्या खेळाचे प्रशिक्षक म्हणून नेमले जाते.नॅशनल पातळीवर त्यांच्या राष्ट्रीय किंवा विभागीय केंद्रावर कोच म्हणून भारतीय क्रीडा अधिकाऱ्याकडून नियुक्ती केली जाते.

२९ ऑगस्ट – नॅशनल स्पोर्टस् डे – मेजर ध्यान चंद यांचा जन्मदिवस ज्यांनी हॉकी या खेळाद्वारे साऱ्या जगाला वेड लावले...आणि त्यांचे नाव नॅशनल स्टेडियमलाही देण्यात आले आहे. या दिवशी खेळात नैपुण्य मिळविणाऱ्या खेळाडूंना गौरविले जाते. याशिवाय देशातर्फे खेळातील सर्वोच्च असा राजीव गांधी खेल रत्न पुरस्कार हा दरवर्षी खेळामध्ये उत्कृष्ट कामगिरी करणाऱ्या खेळाडूला देण्यात येतो ज्यामध्ये ७.५ लाख रुपये रोख असतात. त्याशिवाय अर्जुन पुरस्कारही विविध खेळांमध्ये उत्कृष्ट खेळाडूला दरवर्षी देण्यात येतो.

राज्यात क्रीडा क्षेत्राच्या विकासासाठी शासनाने 1996 मध्ये राज्याचे स्वतंत्र क्रीडा धोरण जाहीर केले, त्यानंतर 2001 मध्ये सुधारित धोरण निश्चित करण्यात आले. दरम्यानच्या काळात क्रीडा क्षेत्रात झालेले बदल लक्षात घेऊन व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पदक विजेते खेळाडू तयार होण्यासाठी सन 2012 मध्ये अद्ययावत क्रीडा धोरण जाहीर करण्यात आले. या धोरणांची अंमलबजावणी राज्य व जिल्हास्तरावरुन विविध योजनांच्या माध्यमातून केली जात आहे. साधारणपणे क्रीडांगण, क्रीडा साहित्य अनुदान, क्रीडा सुविधांचे सर्वेक्षण, तालीम कुस्ती केंद्रांचा विकास, विभाग, जिल्हा आणि तालुका क्रीडा संकुल बांधकाम सुविधांचा वापर, देखभाल दुरुस्ती, आमदार स्थानिक विकास निधीतून क्रीडाविषयक उपक्रम, राज्य-जिल्हा क्रीडा विकास निधीची स्थापना, क्रीडा सुविधा निर्मितीसाठी आर्थिक सहाय्य, क्रीडा प्रशिक्षण शिबीरे, पुरस्कार आदी घटकांचा या धोरणात समावेश असून त्या अनुषंगाने विविध उपक्रम राबविण्यात येतात. महाराष्ट्रातील खेळाडू राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चांगली कामगिरी करीत असताना या खेळाडूंना अधिकाधिक प्रोत्साहन देण्यासाठी कोणत्या योजना राबविता येतील, याचा अभ्यास करण्यात येत आहे. तसेच महाराष्ट्राचा क्रीडा नकाशा तयार करण्यात येत आहे. राज्यातील क्रीडा सुविधांपैकी निवडक क्रीडा सुविधा विकसित करुन त्या आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या करण्यात येणार आहेत. ऑलिम्पिक 2020 ऑलिम्पिक पदक पुर्ततेचे ध्येय गाठण्यासाठी कृती आराखडा करण्यात येत आहे.

१.३ क्रीडा क्षेत्रातील विविध योजना-उपक्रम :

आंतरराष्ट्रीय पदकप्राप्त खेळाडू व त्यांच्या क्रीडा मार्गदर्शकांना रोख बक्षिस देवून गौरविण्याची योजना- आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उल्लेखनिय कामगिरी करुन राज्याचे नाव उज्ज्वल केलेल्या राज्यातील खेळाडूंना व त्यांच्या मार्गदर्शक-प्रशिक्षकांना, ऑलिम्पिक, विश्व अजिंक्यपद, एशियनगेम्स, राष्ट्रकुल, युवा राष्ट्रकुल, एशियन चॅम्पियनशीप, युथ ऑलिम्पिक/ज्युनियर एशियन/विश्व, अजिंक्यपद स्पर्धा/शालेय आशियाई स्पर्धा, पॅरा ऑलिम्पिक स्पर्धा व पॅरा एशियन स्पर्धा या स्पर्धांकरीता रोख रकमेचे पारितोषिक देवून गौरविण्यात येते.२०१५-१६ व १६-१७ या वर्षात अनुक्रमे ३४ व ९५ खेळाडू-मार्गदर्शकांना गौरविण्यात आले.

तालीम :

कुस्ती केंद्राचा विकास करण्याबाबत- महाराष्ट्रात कुस्तीची परंपरा जोपासण्यासाठी तालीम व आखाड्यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे.कुस्तीच्या तंत्रात झालेले बदल लक्षात घेऊन आखाडा-तालमीचे आधुनिकीकरण केले जात आहे.जुन्या तालमींची दुरुस्ती/नुतनीकरण करण्यास अंदाजित खर्चाचा 75 टक्के किंवा कमाल रुपये 7.00 लक्ष इतके अर्थसहाय्य दिले जाते.

राज्यात शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण शिबिरांचे आयोजन :

खेळामधील बदललेले आधुनिक तंत्रज्ञान, प्रशिक्षणाच्या पद्धती, नवीन खेळ, खेळांची शास्त्रोक्त माहिती वेळोवेळी शिक्षकांना होणे आवश्यक आहे. तालुका, जिल्हा, विभाग व राज्यस्तरावर क्रीडा शिक्षकांच्या ज्ञानात भर पडावी व वेळोवेळी

क्रीडा क्षेत्रात होणारे बदल अवगत होण्यासाठी राज्यातील शालेय शिक्षण विद्यार्थ्यांना योग्य क्रीडा प्रशिक्षण मिळण्यासाठी क्रीडा शिक्षकांचे अद्ययावत प्रशिक्षण असणे आवश्यक आहे. यासाठी 10 दिवसांचे राज्यस्तरावर मास्टर्स ट्रेनर व जिल्हास्तरीय शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण शिबिरांचे आयोजन करण्यात येते.

क्रीडा सुविधा निर्मितीसाठी आर्थिक सहाय्य :

राज्य क्रीडा क्षेत्रात अग्रगण्य रहावे नागरिकांमध्ये व्यायामाची आवड जोपासावी, राज्यातील खेळाडूंनी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दर्जेदार कामगिरी करण्यासाठी क्रीडाविषयक तंत्रशुद्ध प्रशिक्षण, खेळाच्या दर्जात सुधारणा, खेळाडूंचा गौरव, दर्जेदार क्रीडा सुविधा याबाबी केंद्रबिंदू मानून खेळाडूंसाठी हितावह योजना राज्यात राबविण्यासाठी क्रीडा धारेण- २०१२ तयार करण्यात आले. या धोरणातील एक महत्वाची शिफारस क्रीडा सुविधा निर्मितीसाठी आर्थिक सहाय्य करणे आहे. त्या अनुषंगाने क्रीडा सुविधा निर्मितीस व क्रीडा साहित्यासाठी अनुदान देण्यासाठी १ मार्च, २०१४ च्या शासन निर्णयान्वये आर्थिक सहाय्य सुरु करण्यात आले.

क्रीडा सुविधा निर्मितीसाठी आर्थिक सहाय्य :

खाजगी अथवा शासकीय मान्यताप्राप्त शाळा, महाविद्यालये, व्यावसायिक अभ्यासक्रमांची महाविद्यालये, विविध नोंदणीकृत सामाजिक संस्था,व्यायाम संस्था, क्रीडा, युवक मंडळे आदींना क्रीडा सुविधा निर्मिती अथवा क्रीडा साहित्यासाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते.

अधिकृत आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत सहभागी झालेल्या किंवा होणाऱ्या खेळाडूंना प्रशिक्षण व आर्थिक सहाय्य :

राज्यातील खेळाडूंनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दर्जेदार कामगिरीकरिता तंत्रशुद्ध प्रशिक्षण, खेळाडूंच्या दर्जात सुधारणा, पायाभूत सुविधा आदींसाठी खेळाडूंना आर्थिक सहाय्य दिले जाते. या योजनेसाठी ऑलिम्पिक गेम्स, विश्व अजिंक्यपद, एशियन गेम्स, राष्ट्रकुल, युवा राष्ट्रकुल, एशियन चॅम्पियनशीप, युथ ऑलिम्पिक/ज्युनियर एशियन/विश्व, अजिंक्यपद स्पर्धा, शालेय आशियाई/जागतिक स्पर्धा, पॅरा ऑलिम्पिक, एशियन कप, वर्ल्ड कप या अधिकृत स्पर्धा म्हणून गणल्या जातात.

खेळाडूंना थेट नोकरी व नोकरीत आरक्षण :

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील विशिष्ट क्रीडा स्पर्धामध्ये पदके संपादित करणाऱ्या राज्यातील खेळाडूंना शासकीय सेवेत थेट नियुक्ती देण्यात येते.राज्य व राष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये पदके संपादित करणाऱ्या खेळाडूंना शासकीय व निमशासकीय नोकऱ्यांमध्ये ५ टक्के इतके आरक्षण ठेवण्यात आलेले आहे.

क्रीडा विभागाने घेतलेले काही महत्वपूर्ण निर्णय:

राज्यातील प्राविण्यप्राप्त खेळाडूंना शासकीय, निमशासकीय व इतर क्षेत्रात नोकरीसाठी ५% आरक्षणराष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्पर्धामध्ये पदक प्राप्त करणाऱ्या खेळाडूंमुळे राष्ट्रीय तसेच राज्यस्तरीय लौकीक प्राप्त होतो. खेळाडूंना खेळामध्ये प्राप्त होणाऱ्या संधी व शैक्षणिक अर्हता मिळविण्याचा कालावधी हा साधारणतः एकच असल्यामुळे या गुणवान खेळाडूंना दोन्ही आघाड्यांवर सारख्याच प्रमाणात लक्ष देता येणे शक्य नसते. त्यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात त्यांची पिछेहाट होते. त्यामुळे नोकरी व्यवसाय स्पर्धेत ते अन्य विद्यार्थ्यांशी स्पर्धा करु शकत नाहीत. ही बाब विचारात घेऊन शासनाने विविध शासकीय विभाग, महामंडळ, स्थानिक प्राधिकरणामध्ये नोकरीसाठी या पदक विजेत्या गुणवत्ता प्राप्त खेळाडूंकरीता ५% आरक्षण ठेवण्याचा निर्णय घेतला.

राज्याचे नाव उज्ज्वल केलेल्या अत्युच्च गुणवत्ताधारक अपंग खेळाडूंना शासकीय सेवेत थेट नियुक्ती :

राज्याचे नाव उज्ज्वल केलेल्या आणि सर्वोत्तम गुणवत्ताधारक अपंग खेळाडूंना शासकीय सेवेत थेट नियुक्ती देण्याबाबत निर्णय घेण्यात आला. पॅराऑलिम्पिक क्रीडा स्पर्धा, एशियन पॅरा गेम्स स्पर्धा, कॉमनवेल्थ पॅरा गेम्स स्पर्धा, आशियाई पॅरा चॅम्पियन्सशिप स्पर्धा, ज्युनियर वर्ल्ड पॅरा चॅम्पियनशिप स्पर्धा आदी विविध आंतरराष्ट्रीय राष्ट्रीय स्पर्धेत सर्वोत्तम कामगिरी बजावलेल्या अपंग खेळाडूंना शासकीय नोकरीची संधी देण्यात आली.

विविध क्रीडाविषयक पुरस्कार :

१. शिवछत्रपती राज्य क्रीडा
२. जीवन गौरव पुरस्कार
३. शिवछत्रपती राज्य क्रीडा पुरस्कार (खेळाडू व कार्यकर्ते)
४. उत्कृष्ट क्रीडा मार्गदर्शक पुरस्कार
५. एकलव्य क्रीडा पुरस्कार
६. जिजामाता क्रीडा पुरस्कार

१.४ संशोधनाचे महत्त्व :

प्रस्तुत संशोधनात क्रीडा क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी व रोजगारासाठी क्रीडा क्षेत्राला असणारे महत्त्व यांचे अध्ययन करण्यात येणार आहे.

१.५ संशोधनाचे उद्देश :

१. क्रीडा क्षेत्राचे समाजात असणारे स्थान अभ्यासणे.
२. क्रीडा क्षेत्रात असणाऱ्या रोजगाराच्या संधीचा शोध घेणे.
३. क्रीडा क्षेत्रासाठी सरकारने राबविलेल्या कार्यक्रमांचे अवलोकन करणे.
४. क्रीडा क्षेत्रात भविष्यात असणाऱ्या संधींचा शोध घेणे.

१.६ निष्कर्ष :

१. क्रीडा क्षेत्राला जागतिक पातळीपासून प्रादेशिक पातळीपर्यंत समाजात सन्मानाचे स्थान असल्याचे दिसते.
२. वर्तमानकाळात क्रीडा क्षेत्रात रोजगाराच्या मोठ्या संधी उपलब्ध असल्याचे दिसते.
३. क्रीडा क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी व उत्कृष्ट खेळाडू निर्मितीसाठी सरकार विविध प्रकारचे उपक्रम राबविताना दिसते.
४. भविष्यात इतर क्षेत्राच्या तुलनेत क्रीडा क्षेत्रात रोजगाराच्या मोठ्या संधी उपलब्ध होतील असे दिसते.

१.७ संदर्भ:

१.The Right of Children to Free and Compulsory Education Bill 2008": Government of India: 2008.
२. Government of India-Ministry of Youth Affairs and Sports-Department of Sports:
"Exposure draft on National Physical Fitness Programme for School Children": August 2012.
३. जगताप जयवंत, क्रीडा प्रशिक्षण.
४. पवार कैलास, खेल मनोविज्ञान.
५. Perkins Leigh, A Sportsman's Life.
६. दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स , वर्तमानपत्र, २०१८.

33. हरित ऊर्जा साधने व रोजगाराच्या संधी

डॉ. पार्वती विनायक माने
सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग,
शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा.
Email Id:manep8148@gmail.com

गोषवारा :

हरित ऊर्जा- जी ऊर्जा तयार करताना पर्यावरणीय समस्या उदभवत नाही आणि त्या ऊर्जेचे साठे शाश्वत असतात अशा उर्जास्रोतांना हरित ऊर्जाअथवा पर्यावरणस्नेही ऊर्जा असे म्हणतात. पर्यावरणस्नेही असणाऱ्या विद्युत निर्मिती प्रक्रिया पुढीलप्रमाणे आहेत.जलसाठ्यापासून विद्युत निर्मिती,पवन ऊर्जेपासून विद्युत निर्मिती, सौर ऊर्जेपासून विद्युत निर्मिती,जैविक इंधनापासून विद्युत निर्मिती इत्यादी.या पद्धतीत वापरण्यात येणारे ऊर्जास्रोत(जलसाठा,वेगाने वाहणारा वारा, सूर्यप्रकाश, जैविक इंधन) हे शाश्वत असतात.या विद्युत निर्मिती प्रक्रिया प्रदूषणकारी नसतात.या ऊर्जेपासून कोणतेही हानिकारक परिणाम होत नाही. पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी हरित ऊर्जा साधने आवश्यक असल्याने जगातील सर्वच देशांनी त्यांच्या वापरास प्राधान्य दिले आहे. हरित ऊर्जा आधारित प्रकल्पासाठी सरकारने अनेक प्रकारच्या योजना आणल्या असून त्यासाठी आर्थिक मदत व अनुदान देण्यात येते. हरित ऊर्जा प्रकल्प माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती होण्याची शक्यता आहे.

महत्वाचे शब्द : *पर्यावरणस्नेही, सौर ऊर्जा, विद्युत ऊर्जा, जैविक, शाश्वत, अनुदान इत्यादी.*

१.२ प्रस्तावना :

देशातच कोरोना लसीचे उत्पादन करून भारताने राष्ट्रव्यापी लसीकरण अभियान हाती घेतले असले तरी, कोविड १९ च्या साथीमुळे झालेल्या आर्थिक व सामाजिक परिणामांशी भारत अद्यापही झगडत आहे. कोरोनाची साथ आणि त्यानंतरच्या लॉकडाऊनमुळे विकासाचा वेग मंदावला. त्यामुळे उत्पन्न घटले आणि त्याचा थेट फटका हातावर पोट असलेल्या व गरीब कुटुंबांना बसला. वास्तविक कोरोनाचे संकट येण्याआधीच भारताच्या अर्थव्यवस्थेलाझळा जाणवू लागल्या. त्यामुळे प्रत्यक्ष संकट आल्यानंतरचा परिणाम अधिक भयावह आहे.

कोरोनामुळे डबघाईला आलेल्या अर्थव्यवस्थेला उभारी देण्यासाठी व आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी केंद्र सरकारने जीडीपीच्या १५ टक्के म्हणजेच, तब्बल ३९७ अब्ज अमेरिकी डॉलरचे पॅकेज घोषित केले आहे. या आर्थिक पॅकेजमध्ये अनेक दिलासादायक गोष्टी आहेत. देशातील निर्मिती क्षमतेत वाढ व्हावी यासाठी उत्पादनाच्या आधारे प्रोत्साहन देणारी मध्यम-मुदतीची धोरणे (२.६ अब्ज डॉलर) तसंच, वनीकरण व ग्रामीण रोजगार निर्मितीला चालना मिळावी म्हणून पॅकेजमध्ये करण्यात आलेली तब्बल ७९२ दशलक्ष डॉलरची तरतूद महत्त्वाची आहे. त्याचवेळी, या आर्थिक पॅकेजच्या माध्यमातून व्यावसायिक स्वरूपातील कोळसा उत्खनन व कोळसा वाहून नेण्याच्या पायाभूत सुविधा निर्मितीवरही (६.५ अब्ज डॉलर) लक्ष केंद्रीत करण्यात आले आहे. पॅकेजमधील आर्थिक तरतुदींचे स्वरूप पाहता हे पॅकेज 'ग्रीन रिकव्हरी' पॅकेज ऐवजी 'ब्राउन' पॅकेजकडे झुकलेले दिसते.

मानवनिर्मित व आर्थिक आपत्तींची (हवामान बदल व साथरोगांसह) तीव्रता कमी करण्यासाठी आणि गुंतवणुकीच्या माध्यमातून पुन्हा झेप घेण्यासाठी मजबूत, समतोल व पर्यावरणस्नेही सार्वजनिक गुंतवणुकीची गरज आहे, याविषयी जागतिक पातळीवर देखील एकमत आहे. सध्याची सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थिती पाहता 'ग्रीन रिकव्हरी पॅकेज'चे प्रारंभ बिंदू वेगळे असणार आहेत. असे असले तरी प्रोत्साहनपर पॅकेजमधून अनेक गोष्टी साध्य करता येऊ शकतात. त्या पुढीलप्रमाणे:

१) भौतिक सुविधा व रोजगार निर्मिती (नव्या संधी व कौशल्य) मध्ये गुंतवणूक करून दीर्घकालीन आर्थिकवृद्धी.

२) विविध क्षेत्रातील प्रकल्पांची पार्श्वभूमी तयार असल्याने २००८ च्या आर्थिक संकटाशी तुलना करता याची अंमलबजावणी झटक होऊ शकते.

३) उत्सर्जनाचा आलेख थेट शून्यापर्यंत खाली आणता येऊ शकतो. रिकव्हरी पॅकेज विचारपूर्वक तयार केलेले नसल्यास सामाजिक, आर्थिक व पर्यावरणीय परिणाम साधण्यात अपयशी ठरते. त्यामुळे धोरण आखणी ही महत्त्वाची असते.

भारत सरकारने २०३० पर्यंत १० ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्थेचे लक्ष्य गाठण्याचे ठेवले आहे. भारताचे हे महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्ट आणि पुढील दशकांत भारतात विकास व भौतिक वाढीचे नवे आयाम खुले होण्याची शक्यता लक्षात घेता या सगळ्याला पर्यावरणस्नेही चेहरा देणे अनेकार्थांनी फायद्याचे ठरणार आहे. पर्यावरणपूरक विकासाला (ग्रीन रिकव्हरी पॅकेज) प्रोत्साहन देऊन त्या माध्यमातून रोजगार, वाढ आणि शाश्वत विकासासह हवामान बदलाला तोंड देण्याची भारताला प्रचंड मोठी संधी आहे. पर्यावरणपूरक विकासाचं (ग्रीन रिकव्हरी) ध्येय गाठण्यासाठी बदलांशी जुळवून घेण्याची तयारी आणि जनतेची साथ हे दोन महत्त्वाचे घटक ठरणार आहेत.

कोरोनाच्यासंकटातूनसावरण्यासाठी व कोरोनोत्तर जगातील हवामान बदलांशी सामना करण्यासाठी आरोग्य, उपजीविका व सामाजिक संरक्षण हे तीन घटक महत्त्वाचे ठरणार आहेत. पॅरिस हवामान परिषदेत भारताने दाखवलेल्या कटिबद्धतेचा भाग म्हणून याकडे पाहायला हवे. त्याचबरोबर लोकांभोवती सामाजिक सुरक्षेचे कडे उभारण्यावर भर देणे हे देखील तितकेच महत्त्वाचे आहे. लॉकडाऊनच्या व त्यानंतरच्या काळात शहरी व औद्योगिक प्रदेशातून लोकांचे मोठ्या संख्येने झालेले स्थलांतर आणि लोकांना भोगाव्या लागलेल्या यातनांमधून धोरणकर्त्यांसाठी धडा घेणे गरजेचे आहे. भविष्यात धोरणे ठरवताना जनता केंद्रस्थानी असेलअशी आशा आहे.

आर्थिक व पर्यावरणीय परिस्थितीचा माणसाच्या वैयक्तिक विकासावर परिणाम होतो. प्रदूषणाची उच्च पातळी, स्वच्छ पाण्याचा अभाव आणि निकृष्ट राहणीमान या सगळ्याचा आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो. गरिबीमुळे लोकांना ज्या परिस्थितीत आणि ज्या पद्धतीने जगावे लागते, त्यामुळे देखील पर्यावरणाचा ऱ्हास होतो. अतिरिक्त प्रोत्साहनपर पॅकेज देताना लोकांच्या उदरनिर्वाहाच्या साधनांचे संरक्षण होईल याची काळजी भारताने घ्यायला हवी. लोकांना स्वच्छ हवा, शुद्ध पाणी, ऊर्जा, आरोग्यसेवा आणि शिक्षण या सुविधा मिळतील हेही पाहायला हवे.

शाश्वत विकासाची उद्दिष्ट्ये पूर्ण केली तरच पॅरिस हवामान परिषदेत दिलेला शब्द भारताला पाळता येणार आहे. भारतासारख्या विकसित होणाऱ्या अर्थव्यवस्थेला लोकांच्या आशा-आकांक्षा केंद्रस्थानी ठेवून, लोकांच्याच सहकार्याने विकासाचे प्रारूप ठरवून नव्याने उभारी घेण्याची संधी आहे.

१.३ हरित अर्थव्यवस्था परिवर्तन व रोजगाराच्या संधी:

कोरोनानंतरच्या काळात अर्थव्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी कंबर कसली आहे. सध्याचे अकार्यक्षम, उच्च उत्सर्जनाचे आर्थिक प्रारूप मागे टाकून किमान कर्बउत्सर्जन, लवचिक आणि पुनरुत्पादक अर्थव्यवस्थेकडे वेगाने वाटचाल करण्यासाठी ही अत्यंत मोठी संधी आहे. चिल्ड्रन्स इन्व्हेस्टमेंट फंड फाऊंडेशन (CIFF) या संस्थेचा भारतातील व अन्य देशांतील अनुभव लक्षात घेता अर्थव्यवस्थेच्या पुनरुज्जीवनासाठी पुढील बदल अत्यावश्यक आहेत.

१) जुन्या काळातील तंत्रज्ञान व प्रक्रिया (कोळशावर आधारित ऊर्जा प्रकल्प) टप्प्याटप्प्याने बंद करून त्याऐवजी नुतनीकृत स्वच्छ ऊर्जा निर्मितीला प्रोत्साहन देणे.

२) भविष्यातील बदलांना चालना देणे (इलेक्ट्रिक वाहने, बॅटरी स्टोरेज आणि पुनरुत्पादक शेती)

३) संक्रमणावस्थेतील क्षेत्रांमध्ये अमूलाग्र परिवर्तन आणणे (स्टील, सिमेंट आणि नागरीकरण व शहरीकरणासारखे उद्योग). पुनरुज्जीवनाच्या मध्यम व दीर्घकालीन प्रयत्नांना आकार देण्यासाठी येत्या काही महिन्यांत धोरणात्मक चौकट आखण्याच्या दृष्टीने भारतात उत्तम परिस्थिती आहे.

भारताने २०२२ पर्यंत १७५ गिगावॅट नुतनीकृत उर्जा निर्माण करण्याचे महत्त्वाकांक्षी लक्ष्य ठेवले आहे. इतकेच नव्हे तर, २०३० पर्यंत नुतनीकृत ऊर्जा निर्मितीची क्षमता ४५० गिगावॅट पर्यंत नेण्याचे ठरवले आहे. एका अंदाजानुसार, २०३० पर्यंत भारतातील एकूण ऊर्जेपैकी ६० टक्के ऊर्जेची निर्मिती जीवाश्म (कोळसा, तेल, नैसर्गिक वायू वगैरे) इंधनाविना होईल, अशी अपेक्षा आहे. नुतनीकृत ऊर्जेपैकी सौरऊर्जा भारतात तुलनेने बरीच स्वस्त आहे. कोरोनाच्या तडाख्यानंतरही सौर ऊर्जा प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक सुरूच आहे. २०२० मध्ये सौर ऊर्जेच्या दराने नवा मापदंड प्रस्थापित केला. ताज्या लिलावानुसार, सौर ऊर्जेचा तासाचा दर १.९९ ते २ रुपये किलोवॅट होता. सध्याच्या कोळशावरील ऊर्जेच्या दराच्या तुलनेत हा दर खूपच कमी आहे.

नुतीनकृत ऊर्जेच्या वाढीची आस अर्थव्यवस्थेलाही आहे, असा याचा अर्थ आहे. लॉकडाऊनच्या काळात ऊर्जेची मागणी घटल्याचा फटका कोळशावर आधारित ऊर्जा निर्मितीला बसला आहे. अखंडित आणि किमान खर्चात मिळणारी नुतनीकृत ऊर्जा हे त्याचं एक कारण आहे. नुतनीकृत ऊर्जेच्या योगदानाबरोबरच ग्रिडचे स्थैर्य देखील यातून दिसून आले. जगातील इतर भागांतही हेच चित्र आहे. युरोपमध्ये २०२० मध्ये प्रथमच नुतनीकृत ऊर्जेची निर्मिती जीवाश्म इंधनावरील ऊर्जेपेक्षा अधिक झाली. कोरोनाच्या संकटातून भारत जसजसा बाहेर पडतो आहे, तशी ऊर्जेची मागणीही वाढू लागली. इलेक्ट्रिक वाहनांच्या वापरास चालना देणे हा भारत सरकारच्या परिवहन क्षेत्र प्रदूषणमुक्त करण्याच्या प्रयत्नांचा गाभा म्हणावा लागेल. भारतातील परिवहन क्षेत्रात बदलाची सुरुवात आधीच झाली आहे. मात्र, या प्रयत्नांत अद्यापही अनेक फटी आणि अडथळे आहेत. इलेक्ट्रिक वाहानांच्या निर्मितीचे केंद्र बनण्याचे भारताचे ध्येय आहे. त्यासाठी देशातच बॅटरी तंत्रज्ञान निर्मितीची क्षमता विकसित करण्याचा भारताचा प्रयत्न आहे. त्याच प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून आर्थिक पुनरुत्थान पॅकेजमध्ये तब्बल २.६ अब्ज अमेरिकी डॉलरची तरतूद करण्यात आली आहे. इलेक्ट्रिक वाहतुकीच्या दीर्घकालीन लाभाचे बीजारोपण करण्यासाठी पुढील १५ ते १८ महिन्यांत राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर सातत्याने व समन्वयाने धोरणात्मक पावले उचलण्याची गरज आहे. प्रदूषणरहित वाहतुकीला प्रोत्साहन देणे हा आर्थिक मागणी वाढ करण्याचा, रोजगार निर्मितीचा तसेच, धोरणात्मक व नियमनाच्या द्वारे भरीव खासगी गुंतवणूक आकर्षित करण्याचा एक मार्ग आहे. शून्य कर्ब उत्सर्जन करणारी जास्तीत जास्त वाहने वापरात यावीत, सार्वजनिक वाहतुकीच्या मॉडेलवर लक्ष केंद्रीत केले जावे आणि मालवाहतूक रस्त्यांऐवजी रेल्वेने व्हावी यासाठी राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर सीआयएफएफच्या माध्यमातून तांत्रिक व धोरणात्मक सहकार्य केले जाते.

वाढत्या लोकसंख्येला घरे, पाणी व स्वच्छतेसारख्या मूलभूत सुविधा देण्याची या शहरांची क्षमता नाही. त्यामुळेच वेगवान आर्थिक वाढीबरोबरच भारतातील शहरे ही आर्थिक विषमता व निकृष्ट राहणीमानाची केंद्रे झाली आहेत. भारतीय शहरीकरणाचे सध्याचे प्रारूप फारसे टिकाऊ व आश्वासक नाही. विविध समस्यांना तोंड देण्याच्या दृष्टिकोनातून या शहरांना तयार करण्यासाठी प्रशासकीय चौकटीत बदल करण्याची गरज आहे हे कोरोनाच्या साथीने दाखवून दिले आहे. पायाभूत सेवासुविधा व आर्थिक पुनरुत्थानाशी संबंधित बहुतेक प्रकल्प शहरांमध्ये होणार असल्याने पर्यावरण व किमान कर्ब उत्सर्जनाच्या उपायांची सांगड घालणे शक्य आहे. भारत हा अर्थव्यवस्थेच्या पुनर्बांधणीकडे जात असताना ग्रीन रिकव्हरीसाठी दोन घटक महत्त्वाचे ठरणार आहेत. त्यापैकी एक वित्त पुरवठा व दुसरा न्यायिक वा सामाजिक स्थित्यंतर. हवमान बदलाच्या संकटाला तोंड देण्यासाठी आणि टिकाऊ व सर्वसमावेशक पायाभूत सुविधांमधील गुंतवणुकीस प्रोत्साहन देण्यासाठी आर्थिक साहाय्य सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, यामध्ये नुतनीकृत ऊर्जा व कर्ब उत्सर्जनावरील भांडवली खर्च कमी करणारी व्यवस्था असावी. २०२१ च्या सर्वसाधारण अर्थसंकल्पाचा भाग म्हणून भारताने नवे आर्थिक व वित्तीय प्रोत्साहन पॅकेज आणले आहे.

१.४ संशोधनाचे उद्दिष्टे :

१. हरित ऊर्जेची संकल्पना अभ्यासणे.
२. हरित ऊर्जेचे स्वरूप व प्रकार यांचे अध्ययन करणे.
३. हरित ऊर्जा निर्मितीसाठी सरकारी पातळीवर केलेल्या उपाययोजनांचे अध्ययन करणे.
४. हरित ऊर्जा प्रकल्प माध्यमातून निर्माण होणाऱ्या संधी अभ्यासणे.

१.५ निष्कर्ष :

१. हरित ऊर्जा प्रकल्प पर्यावरण स्नेही असल्याचे दिसते.
२. हरित ऊर्जा साधनांचा वापर करून नैसर्गिक साधनांचा अमर्याद वापर कमी करता येईल असे दिसते.
३. जागतिक, राष्ट्रीय पातळीवर हरित ऊर्जा निर्मितीसाठी सरकारी पातळीवर प्रयत्न केले जात असल्याचे दिसून येते.
४. हरित ऊर्जा प्रकल्पाच्या माध्यमातून तरुणांना रोजगार उपलब्ध करून दिला जाऊ शकतो असे दिसते.

१.६ संदर्भ :

१. तिवारी के. एल, पर्यावरण विज्ञान.

२. मौर्य राधेश्याम, पर्यावरण व जैव संरक्षण.

३. खंदारे विलास, भारताची अर्थव्यवस्था, २०१४.

४. दैनिक पुण्यनगरी वर्तमानपत्र, २०२०.

५. The Economics and Political Weekly, Research Journal, 2020.

६. दैनिक लोकसत्ता, वर्तमानपत्र, २०२०.